

Ramal Nadir

**ALOVDAN
YARANMIŞLAR**

Qarabağ atları və dünya türk atçılığı

Ramal Nadir

Alovdan yaranmışlar

Qarabağ atları və dünya türk atçılığı

Bakı-2013

Müəllif: **Ramal Nadir** (Nadir Ramil Qədir oğlu)

Elmi redaktor: **Atamoğlan Məmmədli – tarix üzrə
fəlsəfə doktoru**

“ALOVDAN YARANMIŞLAR”, Qarabağ atları və dünya
türk atçılığı. (Monoqrafiya)

Bakı, ADNA, 2013. – 268 s.

© **Copyright** Ramal Nadir (Nadir Ramil Qədir oğlu)

MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəzi	6
Alovdan yaranmışlar (giriş)	9
I fəsil. Türk dünyası atçılıq mədəniyyəti	16
II fəsil. Qarabağ atlarının mənşəyi və tarixi inkişaf yolu	28
2.1. Qədim türk at cinslərinin yaranması və Qarabağ atlarının əcdadları.....	28
2.2. XVIII əsrdən başlayaraq Qarabağ atının Rusiyaya, İrana və digər ölkələrə aparılması	82
III fəsil. Qədim Qarabağ atlarının xüsusiyyətləri	99
3.1. Qarabağ atının klassik eksteryeri	99
3.2. Boy və bədən ölçüləri	115
3.3. Qədim Qarabağ atının donları (rəngi).....	123
3.4. Qədim Azərbaycan atlarının iş qabiliyyəti	135
IV fəsil. Nisey-Midiya at populyasiyasından yaranmış at cinsləri	146
4.1. Axaltəkə atı.....	146
4.2. Yomud atı	151
V fəsil. Orta Asiyada və Yaxın Şərqdə yayılmış türk mənşəli at cinsləri	153

5.1. Qədim İskit-Sak atlarının Orta Asiya davamçıları	153
5.2. Qədim Orta Asiya atlarının Ön Asiya və Qafqazlardakı davamçıları	156
VI fəsil. Qarabağ atının digər at cinslərinin yaradılmasında və yaxşılaşdırılmasında rolu	160
6.1. Qarabağ at cinsinin digər at cinslərinə təsiri	160
6.2. Don atı	162
VII fəsil. Qarabağ xanlığı dövründə cins daxilində müxtəlif tiplərin formalaşması	169
7.1. At cinsləri daxilində tiplərin formalaşması	169
7.2. Qarabağ xanlığı dövründə cinsdə mövcud olmuş tiplərin təsviri	171
VIII fəsil. Qarabağın coğrafi-iqlim şəraiti və atçılıq üçün əhəmiyyəti	174
IX fəsil. Müasir Qarabağ atları və onların xüsusiyyətləri	178
9.1. Müasir Qarabağ atlarının eksteryeri və cinsdə rast gəlinən tiplər	178
9.2. Müasir Qarabağ atının donları (rəng)	181
9.3. Müasir Qarabağ atlarının sinir sistemi, temperamenti və xasiyyəti	185
9.4. Müasir Qarabağ atlarının interyer göstəriciləri, dölvermə qabiliyyəti	191
9.5. Müasir Qarabağ atlarının iş qabiliyyəti	193

X fəsil. Qarabağ at cinsində rəng problemi, yemləmə prinsipləri,iqlimləşmə	203
10.1. Rəng problemi	203
10.2. İqlimləşmə problemləri və yemçilik təsərrüfatı	205
XI fəsil. Qarabağ at cinsinin genealoji təsviri	211
11.1. Nəsillər,xəttlər,ailələr	211
XII fəsil. SSRİ zamanında Qarabağ atı ilə aparılmış seleksiya-damazlıq işləri	222
XIII fəsil. Qarabağ at cinsinin inkişafı problemləri və onun həlli yolları	230
13.1 Cinsin inkişaf etdirilməsi yolları.....	230
13.2. Qarabağ atlarının sınaq prinsipləri və atçılıq idmanında istifadəsi	235
13.3. Qarabağ atlarına ad verilməsi qaydaları	238
Epiloq	252
Terminlər lüğəti.....	254
İstifadə edilmiş ədəbiyyat,qaynaqlar	258

Ön söz əvəzi

Çapa məsləhət bilinən “Alovdan yaranmışlar” monoqrafiyası Azərbaycanda bu mövzuda yazılmış ən dəyərli monoqrafiyadır. Əsərin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, zəngin və tutarlı mənbələrə əsaslanır. Azərbaycanda atçılıq təsərrüfatının qədim tarixə malik olduğunu göstərən müəllif Qarabağ atlarının özəlliklərinə xüsusi diqqət verir.

Azərbaycanın atın əhliləşdirilməsinə görə dünyada ilk ölkə olması xalqımızın təsərrüfat və hərbi həyatında onun mühüm rol oynadığını göstərir.

Müəllif mötəbər mənbələrə istinad edərək Qarabağ atının keçdiyi təkamül prosesini, onun digər cins atlarla fərqli və üstün xüsusiyyətlərini oxucuların diqqətinə çatdırır. Xüsusi ilə Qarabağ atlarının fiziki göstəricilərinin qələmə alınması bu canlı haqqında tam təsəvvürün formalaşmasına kömək edir.

Müstəqillik şəraitində xalqımızın milli-mədəni irsinin qorunub saxlanılması üçün yeni şərait və imkanlar yaranmışdır. Belə bir şəraitdə atçılıq təsərrüfatının elmi cəhətdən öyrənilməsinə böyük zərurət yaranmışdır. Həmçinin əlavə edək ki, Azərbaycan hal-hazırda Ermənistan ilə müharibə vəziyyətindədir. Xüsusi ilə də ermənilərin Azərbaycan mədəniyyətinin ayrı-ayrı üzvlərini mənimsəməsi, xüsusi ilə də Qarabağ atlarını özünüküləşdirməsi cəhdlərinin edildiyi bir şəraitdə bu monoqrafiyanın əhəmiyyəti daha da artır. Güman edirik ki, - Ramal Nadirin yazmış olduğu bu monoqrafiya Azərbaycanda atçılıq təsərrüfatının öyrənilməsinə bir töhvə olmaqla yanaşı düşmənlərimizin də niyyətinin puç edilməsinə yönəldilmiş bir addımdır. İnanırıq ki, bu monoqrafiya geniş elmi ictimaiyyətin və oxucu kütlələrinin dərin marağına səbəb olacaqdır.

Atamoğlan Məmmədli t.f.doktoru

**Qarabağ atı – onun
tarixi, genealogiyası, biologiyası, zahiri
təsviri, iqtisadiyyatı, bu günkü
vəziyyəti, inkişaf aspektləri və gələcək
perspektivləri**

**The Karabagh horses –
history, genealogy, biology, economy, the
exterior review, conditions for today, aspects
of development and prospect on the future**

**Карабахская лошадь –
история, генеалогия, биология, экономика,
обзор экстерьера, состояния на
сегодня, аспекты совершенствования и
перспектива на будущее**

Alovdan yaranmışlar

Hər bir xalqın simasını onun tarixi,mədəniyyəti,həyat tərzı,zövqləri ifadə edir.Bu anlayışlar isə,elə olur ki,bəzən,adi görünən,bəzən də heç aqlasığmaz bir nümunədə birləşir.Misal üçün,yemək çubuqlarını dünyanın hansı yerində görsəniz şəksiz beyninizdə çin xalqı canlanacaq.Və ya,eyfel qülləsini (ona bənzəyən digər şey) hər hansı bir rəsmdə,filmə gördükdə dərhal bizdə “Fransadır” deyə fikir formalaşır. Dünya xalqlarının müxtəlifliyi özünü maraqlı adətlərdə,məişətlərində,mətbəxlərində,incəsənət əsərlərində göstərir. Lakin,həmin xalqın yayıldığı ərazinin təbiətinin fərqli xüsusiyyətləri də,bu təbiətin məhsulları da xalqın simasını ifadə edə bilər.Bu məhsullar həm təbiətin yaratdığı,həm də insanların yaratdığı nümunələr (landşaft,bitki,heyvan növləri və cinsləri) ola bilər.Dünyada şampan şərabı,holland zanbaqları,Şotlandiya viskisi,holland pendiri,Hollandiya qarala qaramalı,Şərqi Avropa qoyun iti,Siam (Tailand) pişiyi kimi məhsullar tanınmışdır və xalqını tanıtmışdır.Atlar isə həmişə nəcib bir varlıq kimi dünya xalqlarının diqqət və marağında olmuşdur.Hansısa bir cins çox-çox qədimdən formalaşmış,məşhurlaşmış,digər bir cins isə yaxın keçmişdə tanınmışdır. Artıq,at seviciləri bilir ki,ərəb,ingilis,axaltəkə və digər cinslər dünyada tanınmışdır.Hətta,at haqqında demək olar ki,heç bir bilgisi olmayan azərbaycanlıdan da soruşduqda dünyanın ən məşhur cinsi kimi ya ərəb,ya da,Qarabağ atını göstərəcək.Bəs Dünya necə?Dünya Qarabağ atı barədə nə bilir?Vaxtilə Avropada nadir və gözəl bir cins kimi tanınan Qarabağ sarılarını indi tanıyan varmı?...

Bu gün Qarabağ atlarını tarixin köhnə vərəqlərinin silinmiş yazısı kimi təqdim edənlər də var.Ümumiyyətlə Qarabağ atı yoxdur və olmamışdır deyənlər də var.Bu baxımdan vaxtilə Azərbaycanı ərəblərin məşhur təmizqanlısı qədər tanıdan Qarabağ atlarının taleyi acınacaqlı olmuşdur.Hələ,tarixdə indi

mövcud olan və bütün dünyanın sevərək tanıdığı at cinslərinin olmadığı halda Qarabağ atlarının əcdadları olan Manna,Midiya atları çox-çox uzaqlarda tanınırdı.Hətta,bir çox yadelli işğalçılar bu atları hərbi qənimət kimi ələ keçirib öz ölkələrinin atçılığını inkişaf etdirirdilər.Bu gün açıq deyilməsə də atla və tarixlə bağlı ədəbiyyatlarda müxtəlif adlar altında göstərilən cinslərin əslində Qarabağ atları və onların törəmələri olduğu bəllidir.Bir çox əcnəbi ippoloji ədəbiyyatlarda onu fars atı,türk atı,xəzər atı,kiçik qafqaz atı,türkmən atı və hətta,tatar atları kimi göstərərək cinsin adına və tarixi mənsubiyyətinə həm lingvistik (etimoloji,semantik,leksik və s.),həm tarixi,həm də müəyyən dərəcədə coğrafi baxımdan xələl yetirmişlər.Cinsin həyatında baş verən hadisələr müxtəlif zamanların siyasi,iqtisadi,ideoloji və s.durumları ilə sıx bağlı olmuşdur.Azərbaycan ərazilərinin tarix boyu yadelli işğalçıların hücumuna məruz qalması,daxili çəkişmələr,iqtisadi islahatlar,ideoloji müharibələr və digər amillərin təsiri Qarabağ atının həm kəmiyyət,həm keyfiyyət,həm informativ baxımdan geriyyətmişinə və hətta,məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalmasına səbəb olmuşdur.I minillikdə ərəblərin,bir qədər sonra monqolların və Orta Asiya türklərinin,daha sonralar isə farsların,rusların və ermənilərin Azərbaycana hücumları Qarabağ atçılığına öz mənfi və müsbət təsirlərini göstərdi.

Əgər qədim Manna,Midiya atları ilə (onların bizim eramızın əvvəlinə gəlib çıxmış nümunələri ilə) ərəb atları kimi ciddi seleksiya işləri aparılısaydı indi daha da unikal yerli cins (deyə ki,tamam başqa bir Qarabağ at cinsi) mövcud olardı.Aydın məsələdir ki,bu, o dövrlər üçün ximerik və utopik görünə bilər.Yəqin ki,təbiətin qanunu belədir və yəqin ki, bu səbəbdən də mükəmməl atçılıq prinsipləri ərəb xalqına bəxş edilmişdir ki,onlar da bunun nəticəsində dünyada ön yerləri tutmuşlar.Hər halda Azərbaycan ən qədim dövrlərdən bu günə kimi təcavüzkar və istilacı ölkə olmamışdır.O,yalnız öz torpaqlarını qorumaq və əlindən alınmış ərazilərini qaytarmaq

uğrunda müharibələr aparmışdır.Odur ki,işğalçı ölkələrin əksinə olaraq Azərbaycan at yetişdiriciliyində kənar ölkələrdən hərbi qənimət və ya digər formada hər hansı bir cinsin gətirilməsini xüsusi səylə həyata keçirməmişdir.Əksinə,ərəblər də,ingilislər də,ruslar da,farslar da Azərbaycan atlarının (o cümlədən Qarabağ) ələ keçirilməsində bu və ya digər dərəcədə və formada iştirak etmişlər.Hər halda dünya təcrübəsi də göstərir ki,ölkələr arasında damazlıq materialın mübadiləsi olmadan bu qədər (xüsusilə də mükəmməl) cinslərin yaranmasına nail olmaq mümkün olmazdı.

Qarabağ atı 1700-1900-cü və 1920-1993-cü illəri əhatə edən dövrlərdə fərqli inkişaf mərhələləri keçmişdir. Lakin, Qarabağ atçılığı bu dövrlərdə itkilər də vermişdir.Bu,İran şahlığının istilacı siyasəti,Rusiya çarlığının istilacı siyasəti, xanlıqların daxili çəkişmələri dövründən başlamış sovet imperiyasının yaranması və süqutu,erməni təcavüzü (XX-əsrin əvvəlində və sonunda) dövründə baş vermişdir. Qarabağ xanlığının Qarabağ atçılığının inkişafında rolu böyük və əvəzsiz (baxmayaraq ki,bəzi səhvlərə də yol verilmişdir) olmuşdur.Lakin,siyasi və iqtisadi,ideoloji durum bu dövrdə də Qarabağ atçılığına təsir etmiş və sanki,Qarabağ atını növbəti zərbələrə hazırlamışdır (daha doğrusu yönəltmişdir).

XX əsrdə də bu cür proseslər başqa formatda da olsa yenə davam etmişdir.XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəlində ermənilərin Azərbaycana müxtəlif yönümlü (ideoloji,iqtisadi, siyasi) təsirləri Qarabağ atının həyatına ilk öncə görünməyən, lakin,sonralar böyük fəsadlar verən zərbələr vurdu.Çar Rusiyasında,İranda müxtəlif siyasi və iqtisadi postları tutan ermənilər Qarabağ atlarının bu ölkələrə aparılmasını təşkil etmişdilər.Acınacaqlısı odur ki,aparılan atların böyük əksəriyyəti yüksək damazlıq keyfiyyətlərə malik atlar olmuşdur.Bu atların qanı indi məşhurlaşmış rus at cinslərinin damarlarında axır.Düzdür,bu Qarabağ atının nüfuzunu və dəyərini artırır.Rusların Qarabağ atını sevmələri və onları öz

atçılığında tətbiq etmələri yaxşı haldır.Lakin,bu zaman Qarabağ atının taleyi nəzərə alınmamışdır.Sovet hakimiyyəti Qarabağ atçılığına xeyli yaxşı təsirlər göstərə bildi.Lakin,bunu və bundan artığını Azərbaycan da edə bilirdi.Burada əsas rol Azərbaycanın atçılıq ənənələri və xalqın ata qarşı olan böyük sevgisi oynayırdı.Sovetlər dövründə Ağdam atçılıq zavodu yaradıldı,Qarabağ atları dünyanın bir sıra ölkələrinə satıldı (bu,hər şeydən öncə Qarabağ atlarının keyfiyyətindən ölkənin valyuta mənafeləri üçün istifadə və sovet atçılığının dünyada reklamı idi).Lakin,bu dövrdə Qarabağ atı xeyli “ərəbləşdi” və hətta,“ingilisləşdi”(ingilis atının təsiri az da olsa Çar Rusiyası dövründə də var idi).Hər halda sovetlərdən çıxmış Qarabağ atı xoşagələn bir cins idi.Lakin,SSRi-nin “dağılması”,XX əsrin sonlarında ermənilərin Qarabağa (həmçinin,Azərbaycanın digər ərazilərinə) təcavüz etmələri Qarabağ atlarını az qala yer üzündən silə bilirdi.Ağdam atçılıq zavodunun igid azəri oğulları tərəfindən xilas edilməsi cinsin əsas damazlıq özəyininin qorunub saxlanmasına səbəb oldu.Bu hadisənin nə qədər böyük bir əhəmiyyətə malik olduğunu yalnız əsl vətənpərvərlər və əsl atsevərlər tam dolğunluğu ilə dərk edə bilər.Mən bir at vurğunu və xüsusilə də Qarabağ atı sevicisi kimi bu insanların qarşısında baş əyirəm!

Düzdür,Ağdam atçılıq zavodu xilas olursa da Qarabağ atçılığının tənəzzülü davam edirdi.Buna səbəb Azərbaycanda gedən iqtisadi tənəzzül və siyasi islahatlar olmuşdur.Müharibənin gedişi və Azərbaycan ictimaiyyətinin başının buna qarışması da Qarabağ atçılığının problemlərdən qurtulmasına mane olmuşdur.Lakin,yeni Azərbaycanın uğurları qarşıda idi.Bunu yaxşı bilən və peşəsinə böyük məhəbbətlə və sədaqətlə yanaşan atçılar çox ağır çətinliklərə baxmayaraq atçılığı tərk etmədilər.Azərbaycan inkişaf etdikcə Qarabağ atlarının (ümumilikdə atçılığın) vəziyyəti də yaxşılaşdı.Azərbaycanın dövlət başçısı Heydər Əliyevin xarici və daxili siyasəti bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatında və

idmanda,o cümlədən,atçılıqda da özünü göstərdi.Atçılıqda islahatlar keçirildi,qanunvericilikdə dəyişikliklər edildi.Bu işlər öz sürətini prezident İlham Əliyev cənablarının dövründə daha da artırdı.H.Əliyevin aqrar sahədə qoyduğu siyasi tələblər öz bəhrəsini verdi,kənd təsərrüfatı (o cümlədən də atçılıq) inkişaf yoluna qədəm qoydu.İdmana qayğı nəticəsində Azərbaycan idmanı inkişaf yoluna qədəm qoydu.Çox sevindiricidir ki,Pekində keçirilən Olimpiya oyunlarında ilk dəfə olaraq Azərbaycan atçılıq növündə çıxış etmişdir.2007-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Atçılıq Federasiyasının (ARAF) yaradılması atçılığın inkişafının yeni dövrünün çatdığını xəbər verirdi.Bir sıra sahibkarların şəxsi təşəbbüsləri nəticəsində atçılıqda özəl sektor formalaşdı və indi də inkişaf etməkdədir.Klublar,asossasiyalar,təsərrüfatlar yaradıldı. Bunların içində “Günay Equestrian Invest”,”Sərhədçi Atçılıq İdman Klubu”,“Binə Atçılıq Mərkəzi”,”Elit Klub” və s.klubları, təşkilatları misal gətirmək olar.Fərdi təsərrüfatlardan xüsusilə Yaşar Quluzadənin Qarabağ atçılıq təsərrüfatını vurğulamaq gərəkdir.R.Bünyadovun təsis etdiyi təsərrüfat, İdris Fərəcullayevin,Namiq Kərimovun,Toğrul Məmmədovun, Emin Həsənovun,Şəmsi Səfərovun təsərrüfatı da Qarabağ atçılığında məxsusi rol oynayır.Qarabağ at sevrələr və sahibləri içində Paşa Həsənli,Allahverən Əliyev və s.lərini də vurğulamağı lazım bilirəm.Qarabağ atının yetişdirilməsində böyük rolu olan mütəxəssislərdən Cəlal Tağıyev,Əli Tağıyev,Abbas Əkbərov, Bəylər Ağalarov,Adil Bədəlov,Şirin Kazımov,Vəli Kazımov, Qərib Loğmanov,Vaqif Tağıyev, Vidadi Tağıyev,Əmirxan Qasımov,Əli Qasımov,Əli Orucov, Maarif Hüseynov,Elman Qədirov,Kamil Qədirov,Nizami Daşdəmirov,Deputat Səfərov, Niyazi Səfərov,Nizami Səfərov, Xosrov Həsənov,Natiq Orucov,Namik Orucov,Xəndan Rəcəbli,Sərhəddin Atayev, Şəmsəddin Atayev,Nurəddin Atayev və başqalarını misal gətirmək olar.

Respublika Atçılıq Turizm Mərkəzi də Qarabağ atlarını, milli atüstü oyunlarımızı təbliğ və təqdim etməklə onun inkişafına töhvələrini verirlər. Bu və digər təşkilatlara, təsərrüfatlara, at sahiblərinə, atçılıqda çalışan və atçılıqla maraqlanan, Qarabağ atının qorunması, inkişafı və gələcək nəsllə çatdırılmasında göstərdiyi əməyə görə hər bir şəxsə təşəkkür edirəm!

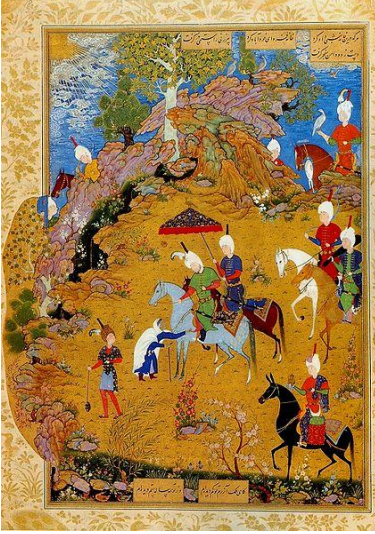
Bəli, Qarabağ atı tarixin keşməkeşli yollarından keçərək bir çox zərbələrə sinə gərmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Qarabağ atı günümüzdə gəlib çatmış, demək olar ki, öz orijinallığını və unikallığını lazımi dərəcədə qoruyub saxlaya bilmişdir. Hər hansı problemə və tarixi hadisələrə vicdanla və qərəzsiz baxmaq lazımdır. Bu yönümdən Qarabağ atını reklam etmək naminə saxta və yalançı informasiyaları insanlara çatdırmaq və əksinə Qarabağ atının nüfuzunu aşağı sala biləcək, onunla bağlı tarixi həqiqətlərə kölgə sala biləcək informasiyaların ictimaiyyətdə kök salmasına səbəb olması düzgün saymıram. Belə düşünürəm ki, Qarabağ atı haqqında həqiqi faktların və mümkün qədər araşdırılmış sahələrin (Qarabağ atına aid olan) verdiyi informasiyaların ictimaiyyətə çatdırılması kifayətdir. Mən bir Qarabağ atı sevicisi kimi əminəm ki, o, olduğu kimi, öz şanlı keçmişiyə və perspektivdə görünən yüksəlişiyə dünya ictimaiyyətində tanınacaq və seviləcək.

Ramal Nadir

I fəsil. TÜRK DÜNYASI ATÇILIQ MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycan qədim zamanlardan bəri heyvandarlığın, o cümlədən də atçılığın yayıldığı məkanlardan biri olmuşdur. Burada atçılığın tarixini müəyyən edən arxeoloji tapıntılar bir daha sübut etmişdir ki, Azərbaycan ərazilərində atçılığın tarixi eramızdan əvvəl IV minilliyə gedib çıxır. Qədim qayaüstü rəsmlər, saxsı qab parçaları, metal əşyalar üzərində həkk olunmuş at rəsmləri, qazıntılar zamanı tapılmış at ləvazimatları maddi sübut kimi onu göstərir ki, Zaqafqaziyada atçılığın ən çox inkişaf etdiyi yer Azərbaycan olmuşdur. Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya dövlətlərinin dövründə atçılıq xeyli inkişaf etmişdi. Arxeoloji tapıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, Atropatenedə, Qazaka şəhərinin yaxınlığında yerləşən göldən sahələri suvarmaq üçün 7 su kanalı çəkilmişdir. Bu da onu göstərir ki, bu dövrlərdə Azərbaycanda əkinçilik inkişaf etmişdi. Midiyada, sonralar isə Atropatenedə yem əkinçiliyinin inkişaf etməsi burada maldarlığın və o cümlədən, atçılığın da inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Midiyada yetişdirilən yonca otu (yun. Medicago Sativa) atların yemləndirilməsi üçün çox gərəkli yem bitkisi idi. Gənctəpədən, Makudan, Ərdəbildən, Yanıqtəpədən, Təxti-Süleymandan tapılan buğda, arpa qalıqları, əkinçilik alətləri burada taxılçılığın geniş yayıldığını göstərir.

Atropatena süvariləri öz döyüş qabiliyyəti ilə qonşu dövlətləri heyrətə gətirmişdir. Makedoniyalı İskəndər İran üzərinə yürüş edəndə sərkərdə Atropatla ittifaq yaratmış və Midiyalıların süvari dəstələrindən istifadə etmişdir. İskəndər Midiyadan 50'000 baş at seçərək öz ordularına göndərmişdir. Arrian yazır: "Midiya satrapı Atropat İskəndərə 100 nəfər

Miniatur "Sultan Sencar
vəqarı". Nizami Gəncəvi "Xəmsə"

amazonka bağışlamışdı. Onlar kişi geyimi geymiş, yüngül silahlarla yaraqlanmışdılar" (Arrian "Anabazis", III, 84).

Azərbaycan məişətində, təsərrüfatında atın öz yeri olmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olan "Dədə Qorqud", "Koroğlu" kimi dastanlarda atın Azərbaycan xalqı üçün nə qədər önəmli olduğu aydın görünür. Nal ilə bağlı olan inanclar, at quyruğu ilə bağlı olan inanclar indinin özündə də qalmaqdadır. At da qadın kimi, papaq kimi kişinin atributlarından sayılırdı. Atının quyruğu qırılan kişi təhqir edilmiş hesab edilirdi. Əslində at quyruğunu düymək də, qırmaq da qədim türklərin adəti olmuşdur. Atla türkün vəhdəti barədə o qədər misallar gətirmək olar ki, əminliklə deyərdim ki, dünyanın heç bir yerində heç bir xalq heç bir heyvanla bu dərəcədə vəhdət təşkil edə bilməzdi. Türk xalqları ən qədimdən atı minərdilər, atı arabaya qoşardılar, atın südünü içərdilər, ətinə yeyərdilər, tükündən və dərisindən istifadə edərdilər, atla "dərdləşərdilər", atla "qardaşlaşardılar". Bu gün də bir çox türk xalqları qımız (kumis) içər, atın ətindən mətbəxlərində istifadə edirlər. Onu da bildirim ki, türk xalqlarının yetişdirdiyi atlar içində ətlik-südlük məqsədlə istifadə edilən at cinsləri də var. Sırf minik atlarını isə minikdə, döyüslərdə və əyləncələrdə istifadə edərdilər. Atın tükündən musiqi alətlərində, məişətdə istifadə edərdilər. Türk xalqlarında atla bağlı çoxlu atalar sözləri, deyimlər vardır:

Azərbaycan

- ✿ At igitin qardaşdır
- ✿ At muraddır
- ✿ Yuxuda at görün muradına çatır
- ✿ Atı atın yanına bağlayarsan,həmrəng olmasa da həmxasiyyət olar
- ✿ Ata dost kimi bax,düşmən kimi min
- ✿ İgid odur atdan düşə atlına
İgid odur hər zəhmətə qatlına

Başqırd

- ✿ Atı qamçı qovar,igidi həya
- ✿ Atın adı-sanı igitin əlindədir,igitin adı-sanı öz əlində
- ✿ Ağillı atını tərflər,yarımqıq-arvadını,axmaq da öz-özünü
- ✿ Atı bir aya sınaqlar,insanı bir ilə
- ✿ Pis at yiyəsini qocaldar,pis arvad ərini

Qaraqalpaq

- ✿ Min atı da qovanda birini yəhərləyərlər,bir atı da qovanda
- ✿ Atdan düşsən də,yəhərdən düşmə

- ✿ At bir aylıq yolu düşünər,dəvə birillik yolu,ulaq isə ayağının altındakını
- ✿ Dayçanı tərifi,ancaq ata min
- ✿ At alırsan - aulla məsləhətləş,arvad alırsan – qohumlarla

Qırğız

- ✿ Arqamakı ox öldürər,cavamı-kasıblıq
- ✿ Qulun çox kişnəyəndə ilxısına bax,igid çox özündən deyəndə-alaçığına
- ✿ Atını vermək istəməyən yəhərə baxar,tərlanını vermək istəməyən-yerə
- ✿ At yorulandan sonra fikrini de,igid qocalandan sonra
- ✿ Qaçğan atın təri qurumaz,ərköyünün göz yaşı
- ✿ Qonağı yedirirsən,atını da yedirt
- ✿ Döyüş atı döyüşdə gərəkdir,qaçğan-hər gün

Özbək

- ✿ Atdan qorxan yerə baxar,quşdan qorxan-yerə

Tatar

- ✿ At dişindən tanınar,igid işindən
- ✿ Atı allaha tapşır,amma cilovunu özün tut
- ✿ Atın var-qanadın var,inəyin var-qonağın var

- ✿ Atını qırmancla vurma,yulaflla vur
- ✿ Tox at yorulmaz
- ✿ Ay keçməmiş atı tərifləmə,il keçməmiş arvadı
- ✿ Ata “vurmaz” demə,itə-“qapmaz” demə
- ✿ At olsa yəhər tapılar

Türkmən

- ✿ Atın var-qanadın var
- ✿ Yaxşı ata-bir qamçı,yaman ata-min qamçı
- ✿ Ağıllının atı yorulmaz,paltarı köhnəlməz
- ✿ At qocalar,meşdan qocalmaz;igid qocalar,zaman qocalmaz
- ✿ Atan varkən ad qazan,atın varkən yol

Türk

- ✿ At minəndə vərəm olmaz
- ✿ Atın ürkəyi,oğlun qorxağı
- ✿ At minib ad ara
- ✿ Atına baxan ardına baxmaz
- ✿ At-dırnaqdan,insan-qulaqdan

Ümumiyyətlə,türk xalqlarına məxsus folklor nümunələrində atla bağlı məqamlar çoxdur.Əfsanə və əsativlərdə,dastan və nağıllarda sehirli at obrazları özünə layiqli yer tapmışdır. Tulpar,Akbuzat,Alapaça,Qırat,Dürat,Keçi başlı Keçər ayqır, Toqli başlı Turi ayqır,Bozat,Villam kimi at obrazları bir sıra türk xalqlarının kultündə bu günə kimi yaşamaqdadır.Tulpar (Tolpar) qanadlı,uçan at obrazına Qıpçaq,Başqırd,Qazax, Tatar,Qırğız xalqlarının folklorunda rast gəlmək olur.

A.F.İlimbetova “Başqırdlarda heyvan kultü” avto-referatında yazır: “Qəhrəmanlıq nağıllarında və əfsanələrində sehirli atların başqa bir növü olan – qanadlı tulparlar nisbətən kiçik boyda malik olublar.Bir qayda olaraq bunlar bahadırlar ana sürüsündən at seçərkən onlara ram olmaq istəməyən qulunlar idi.Elə ki,bahadırlar onları minib yola çıxırdılar,tulparlar həməən çevrilərək əsl bahadır atı olurdular.Bəzən tulparlar ya dənizin dibindən,ya su quyusundan çıxardılar,ya da onları əfsanəvi qəhrəmanlar göl sahillərində və ya digər sututarların sahilində tutardılar...

Başqırdların inancına görə tutulan tulparın qanadlarını heç kim görməməli idi – hətta,sahibi də.Bu təqdirdə tulpar ölə bilərdi...Tulparlar adam kimi danışa,düşünə,yuxular görə, özündən çıxa,qisas ala bilirdilər.Onlar vəfali dost,etibarlı yoldaş və qəhrəmanların müdrik məsləhətçiləri idi.Atından müvəqqəti ayrılan qəhrəmana tulpar məsləhət görərdi ki, onun yalından və ya quyruğundan üç tük qoparsın və çətinə düşən kimi onları yandırsın.Bu zaman tulpar həməən peyda olacaqdı...Tulparlar səmavi,yuxarı dünya ilə bağlı olmayan və yer ünsürlü (bəzən su) əfsanəvi atlardır.Onlar əsativlərdə əfsanəvi qəhrəmanların himayəçisi və köməkçisi kimi özlərini göstərirlər”...

...”Heyvanların yaranması barədə,əsasən də sehirli atların Akzirat və Şulgen göllərindən çıxması barədə məlumatlar V.S.Yumatov və A.L.İqnatoviçin əsərlərində rast gəlinir [199; 530,253]”.

Tulparla bağlı əfsanələrə diqqətlə fikir versək görərik ki, buradakı hadisələr “Koroğlu” dastanındakı hadisələrlə oxşarlıq təşkil edir.”Koroğlu” qəhrəmanlıq eposunda rast gələn “Qırat”, “Dürat” adlı atların da dəryadan çıxmış dərya atlarından törənmələri göstərilir. Qırx gün qaranlıq tövlədə saxlanan qulunlar böyüyərək qanad çıxarırlar. Lakin, Rövşən (Koroğlu) dözməyərək “vaxtından əvvəl” ata baxır və bununla da atın qanadları əriyərək yox olur.

Koroğlu və Dədə Qorqud dastanları zoonimlərlə zəngindir ki, bunların da böyük əksəriyyəti atlardır. Bu atların içində “Qırat”, “Dürat”, “Ərəb at”, “Alapaça” kimi heyvan obrazları maraqlıdır.

Əylən deyim Qıratın qiymətini,

Səksən min sərgərdə mala da vermə!

Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə,

Səksən min xəzinə pula da vermə!

Səksən min ilxıya, səksən min ata,

Səksən min mahaldan gələn barata,

Səksən min kotana, səksən min cütə

Səksən min kotanlı kala da vermə”

*Koroğlu dövlətin endirsin düzə,
Say,götür hamısın səksən min yüzə.
Səksən min gəlinə,səksən min qıza,
Səksən min ərgənə,dula da vermə.*

Və ya “Ərəb at” obrazı...

*Koroğlu tək yağuları səsləmək
Hay deyəndə yağı üstə qəsd demək
Arpa verib candan əziz bəsləmək
Ərəb at dediyin yelə nisbətdir.*

“Ərəb at” obrazı ilə bağlı Koroğlu dastanında bir çox nəzm nümunələri vardır.Bu da onu göstərir ki,həmin dövrlərdə (XVI-XVII əsrlərdə) Azərbaycanda ərəb atları çox idi və onlara böyük maraq var idi...

*Dumandı,çiskindi günün qarası
Yenə görünməyir dağlar arası
İgidin atudur ciyərpərası
Mənim Ərəbatım gördünmü ola...*

Daha bir misal:

*Qayada tor qurub tərənlar tutan,
Yüz yağını birdən qol-qola çatan,
Ərəbat döşünə sərdarlar qatan,
Ər bağrılar yaran qoş Koroğludur...*

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “Şahbaz atlar”, “Ərəb atlar” kimi ifadələr də işlədilir...

...Baybura oğlu Bamsı Beyrəyin öz atına söylədiyi sözlər türk oğlunun ata qarşı olan böyük sevgisinin göstərdiyi bir nümunədir:

Açıq-açıq meydana bənzər sənin alıncığın

İki şəbcırağa bənzər sənin gözcüyəzin

Əbrişimə bənzər sənin yalıncığın

İki qoşa qardaşa bənzər sənin qulaqcığın,

Əri muradına yetirər sənin arxacığın.

At deməzim sana, qardaş derəm.

Qardaşından yey! Başıma iş gəldi,

Yoldaşım derəm.

Yoldaşından yey!

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, folklorunda atla bağlı deyimlər, bayatılar o qədər çoxdur ki, bunlara nəzər saldıqda bu qəhrəman xalqın bu gözəl canlıya nə qədər məftun olduğunu açıq görmək olur...

Ağ at gəlir enişdən

Sinəbəndi gümüşdən

Bizə də qismət olsun

Heybədəki yemişdən.

Minsən at yaxşı şeydir

Təmiz zat yaxşı şeydir

Düşmən zəif olsa da

Ehtiyat yaxşı şeydir.

Tüfəngini yaxşı at

Yaxşı doldur,yaxşı at

Mərdin başın ucaldır

Nəcib arvad,yaxşı at.

Qədim türklərdə olduğu kimi hal-hazırda da mövcud olan türk xalqlarında totemizm ənənələri qalmaqdadır. Canavar (boz qurd), qu quşu, qoyun, maral, at, öküz bu heyvanlardandır. Atlar həmişə qəhrəmanlıq obrazlarının ayrılmaz hissəsi olub. Bundan əlavə məişət və təsərrüfatın ayrılmaz hissəsi kimi də sevilib və vəsf edilib. Atla bağlı inanclar, at kultü, əsatirlər türk xalqlarında çoxdur.

Türklərə görə qarıya nal vurmaq bəd qüvvələrin qarıdan daxil olmasının qarşısını alır. Yuxuda at görmək arzuya qovuşmağa bir işarədir. Gəlin gedən qızın gəlinlik donuna at tükü tikərdilər ki, onun ailə həyatı uğurlu olsun. Gəlin gələn qızın donuna at qılı tikərdilər ki, onun oğlu olsun...

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə də Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında milli atçılıq mövzusunə müraciət edilmişdir. Bu əsərlərdən İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür", Şamo Arifin "Qınamayın məni", Fərman Eyvazlının "Qaçaq Kərəm", Cəlal Bərgüşadın "Boz atın belində", Fərman Kərimzadənin "Xudafərin körpüsü", İlyas Əfəndiyevin "Dağlar arxasında üç dost", Cəmil Əlibəyovun "Özümü axtarıram" romanlarını və s. əsərləri göstərmək olar. Nəzm əsərləri içində B. Vahabzadənin "Qarabağ atı", "Mələz at", Ə. Kərimin "Göydəmir at", Hüseyin Arifin "Kəhər at", Səməd Vurğunun "A köhlən atım", Ramal Nadirin "Qarabağ atı", "Atıma nekroloq", "Qaçqın atlar" kimi şeirlərini misal gətirmək olar.

Uşaqılıqda dönə-dönə oxuduğum “Dəli Kür” romanı Azərbaycan xalqının milli-mənəvi müstəvidə və o dövrün siyasi mənzərəsi fonunda təqdim etdiyi insan-at dostluğu “dar” məqamlarda ortaya çıxsada bu bağlılığın nə qədər dərin olduğu oxucunun nəzərindən qaçmır. Əsl milli obraz, “klassik” Azərbaycan kişisi olan Cahandar ağa ilə Qəmər atın ünsiyyəti ancaq maddi tələbatdan yaranan insan-heyvan münasibəti deyil, bu, həmdəiki dostun, silahdaşın mənəvi bağlılığıdır. Əsərin sonu kədərli olsa da burada baş verən hadisələr Cahandar ağa ilə Qəmər atın arasındakı dostluğu və sevgini oxucunun nəzərində nəinki yox etmədi, hətta, bu dostluğu milli qürur və vətənpərvərlik fonunda daha da ucaltdı. Onsuz da əsərin xətti, hadisələrin gedişatı Cahandar ağa və Qəmər at kimi obrazlara acı aqibətdən başqa heç nə vəd vermirdi. Cahandar ağa kimilər isə belə düşünürdü – “İgidin atı da şərəflə ölməli idi...”

Düşmənləri Cahandar ağanı təhqir etmək üçün onun atının yal-quyruğunu qırmağı qərara gəlirlər. Cahandar ağa bu rüsvayçılığa dözə bilməyib, gözlərində yaş, sevimli atını güllələyir...

Türk xalqlarının ideologiyasında, adət-ənənələrində, inanc-larında atın yal-quyruğunu qırmaq təhqir hesab edilirdi. Kişinin namus atributları papaq, arvad və at hesab edilirdi. Əsasən, atın quyruğunun kəsilməsi qədim türklərdə dərin mənə daşıyırdı. Qədim zamanlarda döyüş səfərinə çıxan igidlər, ərənlər atlarının quyruğunu özləri kəsər (kəsmək dedikdə bu quyruğun qollarını qırmaq mənasına gəlir) və nizələrinin ucuna taxardılar. İgid üçün at sanki ikinci nigahlı arvad idi. O, toxunulmaz idi. Atının quyruğunu kəsən igid üçün artıq bu at dul arvad anlamına gəlirdi və bununla da igid özünü şəhid olmağa hazır sanırdı. Misal üçün bildirim ki, Malazgirt döyüşünə gedərkən Alp-Arslanın atının quyruğunu kəsməsi islamıyyət dövrünə təsadüf etsə də qədim türk adət və inancının hələ də yaşamasına dəlalət edirdi...

Cahandar ağanın sevimli atı Qəmərə xitab etdiyi son sözlər:

“İndi mən nə edim,Qəmər?Axı,sən mənim sirdaşım,dar günümdə harayçım idin.Sən məni çox dardan çıxartmısan.Sən mənim ürəyimdən keçənləri balaca bir işarədən başa düşürdün.Sən quşdan ayıq və ehtiyatlı bir atsan,Qəmər.Çox qaranlıq gecələrdə,məndən qabaq,yolda təhlükə olduğunu sən başa düşübsən.Qulağımı yapıxdırıb sakitcə dayanmısan və məni başa salmısan ki,irəli getmək olmaz.Məndən qabaq özün yolu dəyişmişən,Qəmər.Bir toyda,bir nişanda geri qalmamısan,hələ indiyəcən cıdırlarda səni keçən olmayıb.Məni utandırmısan,həmişə başımı uca eləmişən.Neçə dəfə sənin yalına yatıb,gözlərinə qurban,Qəmər,ələc sənə qalıb demişəm.Sən quş kimi qanad açıb məni güllənin altından çıxartmısan.Mən səni özümə qardaş,sirdaş bilirdim,Qəmər,sən kişnəyəndə ürəyim dağa dönürdü.Şahə qalxıb fırlananda elə bilirdim yeri,göyü mənə bağışlayırlar,Qəmər,indi mən neyləyim,sənin rüsvayçılığına necə dözüüm?”.

Həm Azərbaycan,həm də digər türk xalqlarının eposlarında,əfsanə və əsatirlərində,dastanlarında qəhrəmanların öz dərdlərini atlarına danışmaları səhnələrinə çox rast gəlmək olur.Çünki çətin anda igidin yanında onun atı olardı və bu canlı onu təhlükədən sürətlə uzaqlaşdırı bilərdi...

II fəsil.QARABAĞ ATININ MƏNŞƏYİ VƏ TARİXİ İNKİŞAF YOLU

2.1. Qədim türk at cinslərinin yaranması və Qarabağ atlarının əcdadları

Qarabağ atının tarixi ilk növbədə Azərbaycanın tarixi və türk xalqlarının yaranması və inkişafı tarixi ilə üst-üstə düşür.Bir çox alimlər,tədqiqatçılar əhli atın əhliləşdirildiyi ərazi kimi türk xalqlarının yarandığı və yayıldığı əraziləri qəbul edirlər.Bu və digər tarixi faktlara əsaslanaraq demək olar ki,Qarabağ at cinsinin tarixi çox qədimdir və şəksiz türk mənşəlidir.

Atın əhliləşdirilməsi barədə bir çox fikirlər mövcuddur.

Atkimilərin aksonlarına nəzər saldıqda görürük ki,bunların kökü çox-çox ibtidai dövrlərə gedib çıxır.Müasir elmin imkanları bu qatları öyrənməyə şərait yaratsa da atın keçdiyi təkamül yolunu tam təsvir etmək çox çətinidir.Elə,təkamül nəzəriyyəsinin özü belə bu gün mübahisələr obyektinə çevrilmişdir.Hər halda paleontoloji tapıntılar ortaya fərqli orqanizmlərin nümunələrini çıxarmışdır ki,bu da atkimilərin milyon illərlə keçdiyi təkamül prosesinə dəlalət edə bilər.

Atın bu gün ehtimal edilən (paleontologiyaya əsasən) təkamül prosesinə kiçik bir nəzər salaq:

Bu prosesin başlanğıcında (eosen dövrü) Qərbi Avropada Hirokoterium (Hyrocoterium),Şimali Amerikada isə Eohippus dururdu.Bu heyvanların boyu kiçik (təqribən 25-56 sm), quruluşları isə müasir at görkəmindən çox uzaq idi. Hirokoterium çoxlu barmaqlara malik olmaqla bir növ hazırki kiçik itkimiləri xatırladırdı.Həm Hirokoterium,həm də Eohippus ön ətraflarında dörd,arxa ətraflarında üç barmağa malik idi.Artıq,olihosen dövründə (kaynazoy erasının ən qədim dövrünün yuxarı yarusu) Şimali Amerikada Mezohippus “hökmranlıq” edirdi.Bu növ Hirokoteriumdan bəri daha iki

keçid növünün (Orohippus,daha sonra isə onun davamçısı Epihippus) davamçısı kimi meydana gəlmişdi.Mezohippusdan (bu bir dövrdən o birisinə keçid kimi mövcud olub) sonra Miohippus (Şm.Amerika) miosenə keçid formasının nəticəsi olaraq sonralar öz yerini Parahippusa (Şm.Amerikada) və Anxiteriuma (Avropada) vermişdir.

Şimali Amerikada Parahippusdan Merihippus,yan qol olaraq Arxeohippus və Anxiteriumla əlaqəsi olan Hipohippus (onun pliosendə davamçısı Meqahippus) yaranmışdır. Merihippusdan Şimali Amerikada Hipparion,Neohipparion və Nonnhippus yaranmış və yalnız bu təkamülün Pliohippus qolu (pleystosen dövrü) müasir atı (Equus) əmələ gətirmişdir. Avropaya yönələn Hipparionun nəslı kəsilmiş və onun hal hazırda təbiətdə qalan hər-hansı bir davamçısı barədə elmi məlumatlar yoxdur.Anxiterium da yeni yaşayış,iqlim şəraitində davam gətirməyərək məhv olmuşdur.Alimlərdən R.Sterton (1942),Q.Simpson (1945),V.Qromova (1949) və bir sıra digər alimlər Hipparionun müasir atın əcdadı kimi tanınmasının əleyhinə olmuşlar.Ümumiyyətlə müasir paleontologiya elmi də çox ehtimalla Hipparionu itib getmiş və qırılmış bir təkamül kimi qəbul edirlər.

Bir sıra mənbələr göstərir ki,müasir ev atının (Equus Caballus) əcdadı təqribən 6000-7000 il əvvəl əhliləşdirilmişdir.

Hind-Alman nəzəriyyəsinə dəstəkləyənlər atın erkən zamanlardan Çinin Kansyu (Qansu) bölgəsinə qədər uzanan və Orta Asiya çöllərində əslində köçəri həyat sürən Hind-Avropalılar tərəfindən əhliləşdirildiyini iddia edirlər. Həmçinin,at minmə sənətinin və at yetişdiriciliyinin bu tayfaların qoyduğu təməl nəticəsində ortaya çıxdığını vurğulayırlar [İ.Kafesoğlu 1984:204-206].

“İskit” nəzəriyyəsinin tərəfdarı İ.Zichy -yə görə at Qaradənizdən şimaldakı düzlərlə Şimali Türküstan torpaqları arasında yerləşən İskitlərin bölgəsində yetişdirilməsinə başlanmışdır.İ.Zichy “at yetişdiriciliyi və çobanlıq” sənətini

ortaya çıxaran və “atlı köçəri mədəniyyəti” olaraq qəbul edilən bu mədəniyyətin eramızdan əvvəl 5000-4000 illər arasında təşəkkül tapmağa başladığını və Yunan mədəniyyətinin təsiri ilə köçəri sənətinin bir növü olan “heyvan üslubunun” ortaya çıxması və buradan da Asiya və Avropaya yayılması fikrini irəli sürmüşdür [İ.Kafesoğlu 1984:206].

Ümumiyyətlə əhli atın (“Equus Caballus”) harada əhli-ləşməsi və müasir atın ilk dəfə praktik olaraq harada istifadə edilməsi ortaya mübahisəli fikirlər çıxarmışdır.Bəzi tədqiqatçılar müasir atın

At belində iskit.

İskit sənətkarlıq nümunəsi.

Lakin,bu ərazilərdən cənubi Rusiya çölləri (Dəşti – Qıpçaq çölü) bir hissəsi də qədim türk tayfalarının köç etdikləri ərazilər olub.Məlumdur ki,türk-qıpçaqların yayıldığı,məskunlaşdığı ərazilər Altaydan,Orta Asiyadan başlamış,Xəzər dənizinin şimal sahillərini də əhatə etməklə Şərqi Avropaya qədər uzanırdı.

W.Schmidt,O.Menghin,W.Koppers,F.Flor atın Türkünstan ərazilərində əhliləşdirilməsi fikrinə tərəf çıxmışdılar. [İ.Kafesoğlu 1984:207-214].

O.Menghin bildirmişdir ki,Qırğız çölləri və Qobi vadisi vəhşi atın ilk vətəni hesab edilməlidir.

Gander atın ilk dəfə Orta Asiyada əhliləşdirildiyini bildirmiş və İran ərazilərində rast gələn qədim at cinslərinin kökünün buraya köç edən qədim türklərin gətirdikləri atlarla bağlayır.

V.Q.Hacıyevin verdiyi məlumata görə Binəqədi qazıntı-
larında (1939-1946) eşşək və atların sümükləri tapılmışdır.Bu qazıntı yerinin yaşı buzarası dördüncü dövrə aid edilir.

Professor V.V.Boqaçyov Binəqədi qazıntıları barəsində bildirir ki,tapılan sümüklər içərisində əksəriyyəti yeni doğulmuş qulundan başlamış yaşlı atlara qədər olan atların sümükləri təşkil edir.Bu sümüklər sübut edir ki,burada yaşamış atlar “iri at cinsindən olmaqla,başları orta böyüklükdə, dırnaqları kiçik və dar olmuşdur”.Bu skelet qalıqları dördüncü dövrün pleystosen altdövrünün axırlarına aid edilir.

Arxeoloq İ.M.Cəfərzadə bildirir ki,Binəqədi qazıntıları üçüncü və dördüncü dövrlərdə Azərbaycan ərazisində qədim insanların yaşamasına dəlalət edir.

Abşeronda Keşlə kəndi yaxınlığında yerləşən daş karxanasının kirəcliyində atın baş və çənə sümüklərinin tapılması və bu tapıntıların üçüncü təbəqəyə aid edilməsi burada çox qədim atkimilərin mövcud olmasına sübutdur.

Xırdalan və Balaxanı yaxınlığında tapılmış və dördüncü dövrə aid edilən at sümüklərini araşdıraraq Professor V.V.Boqaçyov belə bir nəticəyə gəlir ki,diastemanın (məməli-
lərdə uzun zaman müddətində baş verən proses nəticəsində,dişlər arasındakı məsafənin vəziyyətinin dəyişməsi) eni və uzununa,həmçinin,başın profilinin quruluşuna görə tapılan at Prjevalski atına oxşayır.Ümumilikdə bu at Şərqi at tipinin nümayəndəsi olmaqla çənəarası sümüklərin müəyyən dərəcədə dar olması ilə fərqlənir.

B.B.Piotrovski göstərir ki,ən qədim insan yaşayış məskənlərindən hesab edilən Zaqafqaziya həm də heyvandar-
lığın beşiklərindən biri olmuşdur.Onun bildirdiyi kimi heyvandarlığın burada meydana gəlməsini eneolit mədəniyyəti

dövründən qabağa aid etmək olar.Xanlarda (indiki Göy-göl bölgəsi) qədim yaşayış məskənindən tapılmış çoxsaylı heyvan sümükləri (qaramal,qoyun-keçi,at,donuz və s.) buna sübutdur.

Cəlilabadın Əliköməktərə kəndi yaxınlığında tapılan (arxeoloq F.R.Mahmudov) əhliləşdirilmiş atın sümükləri eramızdan əvvəl IV-V minilliyə aid edilmişdir ki,bu da iri bir radiusda yerli at populyasiyasının mövcud olduğuna dəlalət edir.Odur ki burada qədim at populyasiyasının (çox güman ki,türk mənşəli) hələ farsların gəlişinə qədər mövcud olması mümkündür.

Arxeoloq B.B.Piotrovski göstərir ki,Nurnus (İrəvanda) kəndi yaxınlığında üçüncü dövrün axırlarına aid diatolit qalıqlarda P.P.Qəmbəryan Hipparionun sümüklərini tapmışdır. Həmçinin,Gümrü yaxınlığında da vəhşi at sümükləri tapılmışdır.Xarraqules-Klde (Gürcüstan) mağarasında aparılan qazıntı zamanı C.Kruklovski həmçinin,ilk vəhşi atın sümüklərini tapmışdır.

Xanlar şəhəri yaxınlığında Şahtaxtı qəbiristanlığı ərazisində qədim yaşayış məskənində çoxlu heyvan sümükləri tapılmışdır ki,bunların da içində at sümükləri var idi.Bu tapıntılar eramızdan əvvəl 2- ci minilliyə aid edilir.Buradan görünür ki,qədim Azərbaycan dövlətləri ərazisində tunc dövründə belə,atlardan geniş istifadə edilirdi.

Bunu eramızdan əvvəl 1000-1500 – cü illərə aid edilən Mingəçevir yaxınlığında tapılmış (Arxeoloq S.M.Qaziyev) at sümükləri və minik ləvazimatları da (bu ləvazimatlar tuncdan idi) sübut edir.Qeyd edilir ki,tapılmış məişət əşyalarında təsvir olunmuş at obrazları Şərqi at tipinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu atlar kiçik başlı,uzun boyunlu,nazik ayaqlı kimi təsvir edilir.Bu at tipi qədim Nisey,Midiya populyasiyası (dağ bozqır və ya kombinə edilmiş dağətəyi tip) idi ki,onun da əsasında Qarabağ atları (həmçinin,Orta Asiya atlarının Nisey-Midiya atlarına təsiri ilə Axaltəkələr) yaranmışdır.Eramızdan əvvəl VI-

I əsrə aid edilən bu nümunələr Dağlıq Qarabağın Dolanlar kəndində tapılmışdır.

Azıx mağarasında tapılan insan sümüyü burada ən qədim insanların yaşadığını sübut etməklə yanaşı burada ilk təsərrüfat prinsiplərinin yaranmasının və nəticədə heyvandarlığın, o cümlədən atçılığın inkişaf etməsi fikrini reallığa yaxınlaşdırır.

Azıx mağarasında müəyyən edilmiş ocaq yerlərindən tapılan heyvan sümükləri arasında Paleolit dövrünə aid çöl və meşə-çöl heyvanlarından at, uzunqulaq, kərgədan, öküz və s. heyvanların sümükləri vardı (arxeologlar Hacıyev, Əliyev, 1970). Bu da bir daha göstərir ki, Zaqafqaziyada ilk insanların yaşadıkları dövrlərdə vəhşi at populyasiyası olmuşdur. Mezolitdə və ondan sonrakı dövrləri əhatə edən holosen epoxasında Xəzəryanı ovalıqlar genişləndirdi və burada atların, dəvələrin, qulan, ceyran və s. məməlilərin sayı artırdı (Məmmədov, 1998). Azıx paleolit düşərgəsində qədim Aşel mədəniyyətinə aid olan təbəqədən 100 mindən artıq 11 heyvan növünə məxsus olan sümük məmulatı tapılmışdır (Hüseynov, Cəfərov, 1986).

Bütün bu tapıntılar müəyyən etmişdir ki, qədim Aşel dövründə Azıx düşərgəsində mağara ayısı, qonur ayı, qaban, ibtidai at, kərgədan, Qafqaz maralı olmuşdur.

Qarabağın Mustye mədəniyyəti dövrünə aid olan və Tağlar paleolit düşərgəsindən tapılmış heyvan qalıqları arasında ov heyvanı kimi istifadə edilmiş maral, at, mağara ayıları olmuşdur.

Bu fikirlər yalnız haqqında danışdığımız populyasiyanın yayılmasının birinci mərhələsini əhatə edir. Çünki, ilk dövrlərdə bu ərazilərə (İkiçayarasından başlamış Qafqaza qədər) əski türk tayfaları (həmçinin prototürklər) köç etmiş və burada atçılığı tətbiq etmişlər. İndiki yer adları (toponim, hidronim və oronimlər) da bu ərazilərdə qədim türklərin izlərinin olduğunu göstərir. Hal-hazırda da Qarabağ ərazisində kəngərli tayfasının izi də onun mənşəyi ilə maraqlandırır. Kəngərlilər (Şumerlə "KiEnGir"lər) qədim Şumerdən Zaqafqaziyaya və Cənubi

Azərbaycanın oraya yaxın ərazilərinə köçmüşlər.Bir sıra mənbələrdə göstərilir ki,şumerlər özlərini “kanq”,”kəngər” adlandırmışlar.Kəngər (Ki-En-Gir),”dingir”,”tengir”,”tengri” sözləri dərin məna daşıyır və onu göstərir ki,şumer sivilizasiyası ilə türk sivilizasiyası arasında dərin etnik və mədəni əlaqə vardır.Hal-hazırda da Qazax,Qarabağ,Naxçıvan, Maku ərazilərində “Kəngərli”,”Kəngər” adlı kəndlər mövcuddur.Qarapapaq tayfası da kəngərlərdən ayrılmış bir qoldur.Maraqlıdır ki,şumerlərin qonşuları da onları “qarabaşlar” (qarasaq,qarasak),”qarapapaqlar” adlandırırdılar.

Midiyalılar.Dur-Şarukkindən tapılmış barelyef

Bunların da sak (iskit) tayfası ilə əlaqəsi məlum olur.B.B.Piotrovski bildirmişdir ki,Assuriya mənbələrinə görə, atlar Assuriyaya onun şimal-şərq qonşularından gətirilmişdir. Assuriya padşahları I Tiqlatpalasar (eramızdan əvvəl VII əsr) və III Salmanasar (eramızdan əvvəl IX əsr) Urmiya gölü kənarı bölgələrdən çoxlu at almışlar.Urartu naxış yazıları Van dövlətinin mərkəzinə Zaqaqqaziyadan çox zaman atların gətirilməsini göstərir.Bu dövrlərdə və ona yaxın zaman kəsiklərində Zaqaqqaziyada atçılığın inkişafı qeyd edilir.Hətta,bir sıra sovet alimləri Zaqaqqaziyada vəhşi at populyasiyasının olduğunu vurğulayırlar.Eramızdan əvvəl VIII

əsrə aid olan Assuriya yazılarında Midiyanın gözəl atlarla zəngin olduğu bildirilir. Bundan əlavə göstərilir ki, Aşşur padşahı V Şamiadan (V Şamşi Adad) Midiyaya yürüş edərkən oradan çoxlu miqdarda at, araba, dəvə, qaramal və s. gətirmişdir.

Eramızdan əvvəl IV əsrdə yaşamış qədim tarixçi Herodot yazır ki, Midiyada Nisey adlanan böyük bir ərazidə çox görkəmli atlar olmuşdur.

Qədim coğrafiyaşünas və tarixçi Strabon (e.ə.63-b.e.23) göstərir ki, padşahların istifadə etdiyi ən yaxşı və ən iri Nisey atlarının vətəni Midiya olmuşdur.

Siciliyalı Diador qeyd edir ki, Midiyada Raqi (Raqa) şəhərinin yaxınlığında Nisey ilxılarında 160 min başa qədər çox yaxşı cinsdən olan atlar yetişdirilmiş.

Atın Türküstan ərazilərində əhliləşdirilməsinə və yayılmasına dəlalət edən bir sıra tarixi faktlar mövcuddur.

Göytürk və uyğurların zamanında ən əhəmiyyətli ixrac malı at hesab edilirdi [Divitçioğlu 1987:261-267]. Onları çinlilərə ipək-qumaş, gümüş və ya qızıl əvəzinə verərdilər. Bir növ türk atları qızıl, gümüş və s. kimi qiymətli məhsullarla dəyişdirilərdi. Bu da ondan xəbər verir ki, Çin kimi ölkələrdə hələ də yüksək keyfiyyətli atlar yox idi və onlara böyük ehtiyac var idi.

Türklərin İran, Suriya, Hindistana at ixrac etmələri məlum idi [Sümer 1983:10-15]. Türklərin böyük at ilxılarına malik olduğu, yaxşı at cinsləri yetişdirdikləri həm Qərbdə, həm də Şərq mənbələrindən də məlum olur [Rasonyi 1988:51].

Sasani dövlətinin yaradıcısı sayılan Ərdəşir Babək (I Ərdəşir Babəkən) türklərin miniciliyi mövzusunda toxunarkən türk atçılığı və miniciliyinə qarşı olan rəğbətini gizlədə bilməmişdir. Məşhur fars şairi Ömər Xəyyam öz "Novruznamə"ində dövrünün atçılığını ən yaxşı bilən xalqın türklər olduğunu bildirmişdir.

Türklərin at yetişdiriciliyi ilə bağlı dövrlərdə monqolların atı tanımadıqlarını, Ərəbistan və Şimali Afrikada isə atın eramızdan əvvəl 1200-cü illərdə göründüyünü, İranda isə arxeoloji qazıntılardan çıxan nümunələrin 900-500-cü illərə aid olduğu bildirilir [Kafesoğlu 1984:202].

İndiki İran əraziləri əski zamanlardan ən qədim türk mənşəli tayfaların yaşadığı ərazilər olub. Yəni, bu ərazilərdə parslar və pəhləvilərdən əlavə həm də madaylar, saklar, massagetlər, oğuzlar da yaşamışlar.

Qədim Şumer izləri, qədim Manna-Mada izləri burada türk mənşəyindən xəbər verir. "Şumerlərin Mesopotamiyaya Cənubi Azərbaycanın Zaqros bölgəsindən köçdüyü bildirilir" (Q. Kazımov). Əski türk tayfaları, populyasiyası Altaylardan və Orta Asiyadan başlayaraq qərbə köç etmiş, bununla da köçəri həyat tərzinin ayrılmaz hissəsi olan atları yetişdirmişlər. Onu da deyim ki, bu erkən dövrlərdə aqrar mədəniyyət hələ zəif idi və "atçılıq" da orta əsrlərə baxdıqda çox primitiv formada mövcud idi. Türklərin Ön Asiyaya, Xəzəryanı bölgələrə (Nisey vadisi), indiki Cənubi Rusiya çöllərinə, Qafqazlara, Kiçik Asiya ərazilərinə gəlib çıxdıqları və burada artıq oturmuş dövlətçilik prinsiplərinə yiyələndikləri dövrdə atın daha da dərinlən qəbul edilməsinə, atçılığın isə sevimli və gərəkli (hətta, strateji) bir sahəyə çevrilməsinə töhvə vermişdir. Məhz, indiki İran ərazilərində e.ə. I minillikdə mövcud olan Manna, Midiya (Maday), Atropatena dövlətlərində və onlara qədərki dövrdə burada yeni türk at populyasiyası (Manna-Maday) formalaşmışdır. Lakin, at cinslərinin birtərəfli formalaşmadığını nəzərə alaraq demək olar ki, ətraf bölgələrin populyasiyaları da Midiya, Nisey atlarının formalaşmasına təsir etmişdir. O ki qaldı monqolların at yetişdiriciliyinə, burada nəzərə almaq lazımdır ki, Mongolustan ərazisi Altaylara söykənib və burada atçılığın tarixi qədimdir. Mən deməzdim ki, monqollar atı və atçılığı türklərdən gec mənimsəmişlər. Buradayayılmış Prjevalski vəhşi atını nəzərə alsaq deyə bilərik ki, Monqolustan atçılığın ilk

beşiklərindən biri olub.Son zamanlar isə bir sıra tədqiqatçıların araşdırmalarının nəticəsi olaraq monqolların türk kökənlı olduğu meydana çıxır.Altay və Monqolustanı bir-birindən kəskin sərhədə malik olan coğrafi şərait ayırmır.Odur ki,Monqolustan-Altay-Orta Asiya zolağı atçılığın qədimdən təşəkkül tapdığı məkan kimi qəbul oluna bilər.Bu zolağı Monqolustan-Altay-Orta Asiya-Xəzəryanı-İkiçayarası şəklində bir qədər uzatmaq da düzgün olardı.

Midiya atlısı

olaraq sakların (İskitlər) atları hündürboylu və yaraşığı idi.Bəzi mənbələrdə onlar Manna-Midiya atları kimi təsvir olunur.Çox güman ki,Zaqafqaziyadan cənuba – Urmiya gölü ətrafından başlamış Xəzər dənizinin cənubuna qədər olan ərazilərə sak (İskit) atlarının gətirilməsi Midiya at populyasiyasına təsir göstərmişdir ki,bu da onların oxşar ortaq eksteryerlərinə işarədir.

Bəzi mənbələrdə bildirilmişdir ki,sonralar midiyalılar Orta Asiyadan sakları buraya gətirmişlər.E.ə. V əsrdə yaşamış Ktesi yazır ki,Əhəməni çarı Kirin dövründə Orta Asiya sak tayfaları Əhəməni dövlətinə tabe edilmişdi.Çar Kir hərbi yürüşlərdə

Biz,iskitlərin (saklar) tarixinə nəzər salsaq görərik ki,onlar Altaylardan başlamış Orta Asiya, Qazaxıstan çöllərini keçərək Qafqazlara səfər etmişlər.E.ə. VII əsrdə Zaqafqaziyaya gəlmiş saklar öz atları ilə fərqləndirdilər.Onların atları tədricən formalaşmaqda olan Midiya at populyasiyasına da təsir etmişdir.Sarmatlardan fərqli

saklardan istifadə edirdi.Kirin Babilistanı tutması şərəfinə təşkil etdiyi at yarışında bir sak əskəri qalib gəlmişdi...

Herodot iskitlərin (saklar) dərin mədəniyyətə malik olmaları barədə də yazmışdır.Heyvan üslubunun yaradıcısı olan iskitlər həтта,yunan mədəniyyətinə də təsir etmişdir.Yunanlar atlarına taxdıqları qızıl və gümüş bəzəkli taxmaları iskitlərdən öyrənmişlər.İskitlərin qadınları da at minməyi bilirdilər.Həтта,uşaq vaxtı onların sağ süd vəzisini kəsər və sonra isə qızmış dəmirlə dağlayardılar.Bundan sonra qızlarda döş əzələsi inkişafdan qalırdı.Bu isə qılınc çalanda və ox atanda əsas yükü çiyin və qol əzələlərinə salmağa və bununla da həmin əzələlərin daha da inkişaf etməsinə səbəb olurdu.At südü,bişmiş at ətindən istifadə edən iskitlər dördtəkərli arabalarda yaşayırdılar.Qoyun və qismən də qaramal saxlayar və onların ətindən,südündən,yun və dərisindən istifadə edirdilər.Donuz əti yeməzdilər.Yaxşı çərəb ustaları olan iskitlər iribədənli insanlar idi.

Şumer və Assur mənbələrində göstərilir ki,qar-qar tayfalarının dədə-baba yurdu Urmiya gölü (Urmu) hövzəsi olmuş,sonralar isə Avrasiyanın müxtəlif ərazilərinə köç etmişlər.Həтта,qar-qarların bir hissəsinin Livanın şimalındakı Oront çayı hövzəsində Karkar adlı yaşayış məskəni saldıqları barədə məlumat vardır.Assuriyanın bu ərazilərə yaxın olması onu göstərir ki,köçəri qar-qar türk tayfalarının gətirdikləri at cinsinin buranın at genefonduna təsir edə bilməsi mümkündür.Assuriya padşahı III Salmanasarın eramızdan əvvəl 853-cü ildəki hərbi yürüşü mənbələrdə "Karkar döyüşü" adı altında tarixə düşmüşdür.Həтта,məlum olmuşdur ki,qədim Şumeri idarə edən Qutilərin (Kuti) son hökmdarı Tirikan Qar-Qar boyuna mənsub idi.Kutilərin adına e.ə. III-II minilliklərə aid mənbələrdə rast gəlinir.

Strabon yazır ki,Şimali Qafqazda (bəzi mənbələrdə göstərilir ki,Kiçik Asiyanın və Yunanıstanın şimalında da yaşamışlar) qar-qar tayfalarının qonşuluğunda amazonkalar

Sarmat atlısı.Qızıl heykəlcik

Sarmat süvari döyüşçüsü

(cəngavər qadınlar) yaşayırdılar.Homer “İlliada” əsərində qar-qarların Yunanıstanda cəsur döyüşü kimi necə sevildiyindən yazır.

Qar-Qarların Qarabağla birbaşa əlaqəsi toponimlərlə, hidronimlərlə də sübut olunur. Buraya çox-çox qədim zamanlardan köç etmiş bu tayfa Qarabağın əhalisinin formalaşmasında və heyvandarlıq, o cümlədən, atçılıq mədəniyyətinin kök salmasında böyük rol oynamışdır.

Hörmətli oxucular tarixin səhifələrinə lazımı bucaq altında işıq salmasaq hər-hansı bir populyasiyanın, cinsin mənsəyini və mənsubiyyətini müəyyən edə bilmərik. Odur ki, kitabda türk xalqlarına, onların qohum və qonşularına aid olan tarix fonunda atçılığın təşəkkülünə nəzər salacağıq.

Qayıdaq amazonkalara. Deyilənə görə kişilərə “düşmən” olan amazonkalar sonda igid sakları (İskitlər) qəbul etmiş və onlarla yaxınlıq etmişlər. Onlardan isə cəsur və qorxmaz savromatlar (sarmatlar) yaranmışdır. Bu mifoloji və ola bilsin əslində həqiqi tarixçəni bir sıra mənbələr belə təqdim edirlər:

Ellinlər vaxtaşırı döyüşkən qadınlar kimi hər yerdə məşhur olan amazonkalarla müharibələr edirdi.Onu da deyim ki,amazonkaların cəmiyyəti yalnız qadınlardan ibarət idi.Onlar kişiləri sevmirdilər.Əla at minər,ox atar və qılınc çalardılar.Ov etməyi də sevərdilər.Döyüşlərin birində ellinlər amazonkaları diri tutaraq hərbi qənimət kimi öz ölkələrinə gətirmişlər.Üç gəmidə dənizi keçən ellinlər yolun yarısında amazonkaların hücumuna məruz qalırlar.Amazonkalar onları öldürüb gəmini ələ keçirirlər.Lakin,amazonkalar gəmi idarə etməyi bil-mədiklərindən azaraq üzüb yad ölkənin sahillərinə yaxınlaşırlar.Bu sahillər Kremnada yerləşən Meotoda (Azov dənizi) gölünün sahilləri idi.Kremna İskit torpaqlarına daxil idi.Sahildə gəmidən enən amazonkalar yad torpaqları dolaşmağa başlayırlar.Burada çoxlu at ilxılarını görüb onları ram edərək mindikdən sonra amazonkalar İskit torpaqlarını talan etməyə başlayırlar.Amazonkalarla döyüşə çıxan iskitlər onlardan bir-neçəsini öldürürlər.Lakin,onların qadın olduqlarını gördükdən sonra onlara qarşı mərhəmət və şəhvət hissləri (türklərdə qadına qarşı qədim zamanlardan ehtiram və sevgi var idi) yaranır.Xüsusi düşünülmüş tədbirlə gənc iskitlər amazonkaların düşərgəsinə yaxınlaşırlar.Lakin,onlar qadınlarla ilk yanaşmada xoş davranırlar.Bunu görən amazonkalar da (artıq onlar iskitlərin igidliyini görmüşdülər) onlara eyni münasibəti göstərməyə başlayırlar.İskitlərlə amazonkalar o gündən bir-biri ilə məhrəm əlaqəyə girirlər.Onlar evlənərək dünyaya uşaqlar gətirirlər.Bu,həmin uşaqlardır ki,gələcək sarmat (savromat) tayfasının əsasını qoyurlar.

Bəzi mənbələrdə buna oxşar bir neçə variantlar göstərilir. Bu mənbələrdə qar-qar tayfasının adı çəkilir və göstərilir ki, amazonkalar qar-qar tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərə yaxın bir yerdə məskən salırlar.Sonda isə qar-qarların mərd və igid olduğunu görüb onlara könüllü ram olaraq (güclə onları ram etmək mümkün deyildi) onlarla qaynayıb-qarışırlar...

İskitlər sarmatları qədim Azərbaycan ərazilərindən sıxışdırıb çıxarmış və onlar (sarmatlar) Şimali Qafqazda məskunlaşmışlar.Sonralar isə başqa bir türk soyu sayılan hunlar qərbə köç edərəkən sarmat tayfasını dağıtmışdır.Sarmatların bir hissəsi Qazaxıstan ərazilərinə köç etmiş,digər qismi isə Fransa və İspaniyaya köçərək orada yaşamışlar.Sarmatların qalan hissəsi Britaniyaya tərəf köç edərək orada ilk dövlətçilik prinsiplərinin formalaşmasında iştirak etmiş və hətta,ilk kral sülaləsinin əsasını qoymuşlar.İngilis mənbələrinə görə Britaniyanın ilk əfsanəvi kralı ser Artur (Kamelot şəhər-dövlətinin və kral sülaləsinin əsasını qoyub) sarmat idi.Bunu onun qəbri üstündə salınmış böyük bir kurqan da göstərir. Deyilənə görə ser Artur əsl türk kimi dəfn edilmişdir. Məlumdur ki,kurqan qəbirlər türk xalqlarına məxsusdur.

Sarmatların türk mənşəli olmasını bir sıra antik tarixçilər də vurğulayır.Strabon iskitləri iki yerə ayırırdı.Bunlar roksolonlar və sarmatlar idi.Strabon sarmatları da iki yerə ayırırdı ki,bunlar da çar sarmatları və kaziq sarmatları idi.İosif Flaviy də sarmatları “iskitlərin sarmat adlanan hissəsi” kimi qələmə almışdır.

Bu gün də fikir versəniz görərsiniz ki,sarmat kaziqlər (sarmat qazaxlar) qazax xalqının etnogenezində mühüm rol oynamışlar.Azərbaycandakı Qazax rayonunun adı sarmat-kaziqlərin adı ilə bağlıdır.Hətta,bir etnos kimi olmasa da Don və Dnepr kazaklarının da adının (“kazak”) köçəri iskit-kaziklərin adı ilə bağlı olmasını vurğulayan müəlliflər də var.Qədim Atropatenanın paytaxtı Qazaka (Qazax) şəhəri də öz adı və tarixi ilə bu məsələyə bir işıq salaraq iskit sarmatlarının Azərbaycandakı izlərini görmək üçün şərait yaradır.Bu gün də qazax xalqının,kazak tayfasının,Azərbaycanın Qazax rayonunun öz atları və atçılıq ənənələri ilə tanınması göz önündədir.

Ümumiyyətlə,İskitlər və sarmatlar barədə müxtəlif,fərqli məlumatlar vardır.Sarmatların Şimali Qafqazda yaşamaları və fars dilinə yaxın dildə danışan alanlara (etnik baxımdan əski

türklərlə müəyyən əlaqəsinin olduğu da ehtimal edilir) qohum tayfa olmasını bildirənlər də var. Lakin, bu, daha çox sarmatlarla alanların yaxın coğrafi ərazidə məskunlaşmaları və bəzi kəsişmələrdə bir-birinə qarışmalarıdır. Elə iskitləri də bir sıra tarixçilər farslarla, alanlarla qohum olan farsdilli tayfa kimi vurğulayırlar. Lakin, daha çox tarixi açıılışlar, araşdırmalar iskitlərin prototürk, onlardan törənən sarmatların isə prototürklərdən ayrılan qohum bir qol olmalarına işarə edir.

Siciliyalı Diodor və Pliniy sarmatların Midiyadan köçdüyünü bildirir. Dionisiy isə peçeneq-sarmatları hunlarla eyniləşdirir.

Bir sıra qərb mənbələrində iskitlər ayrıca olaraq göstərilir və “sak” anlamından izolə edirlər. Lakin, bir çox araşdırmalardan məlum olur ki, iskit və saklar demək olar ki, eyni etnos aiddirlər və türkəsillidirlər. Bu iki söz böyük bir tayfanın müxtəlif yerlərdə qəbul edilmiş adlarıdır. İskitləri dil parametrlərinə görə İrandilli (farsdilli) hesab edənlər də çoxdur. Lakin, bu sadəcə indi olduğu kimi, müxtəlif dillərdə baş verdiyi kimi gəlmə sözlərin təsirinə bənzəyir.

İskitlərin dövləti güclü idi. Onlar “texnoloji” baxımdan da inkişaf etmişdilər. Onların yaxşı silahları, əla atları olubmuş. Bir ucu az qala Altaya çatan, şimaldan Sibir, Qazaxıstan çölləri, cənubdan İran ərazilərinə yaxınlaşan, Qərbdən isə Ural dağlarına söykənən İskit diyarı öz dövlətini qorumaq üçün güclü süvari orduya malik olmalı idi. Baxmayaraq ki, o zamanlar hələ hər b sənəti ordu prinsiplərini təzəcə aşılamağa başlayırdı, İskitlərin (sakların) atlı qoşunları (yüngül süvarilər olsa da) təhlükəli və ildırım sürətli zərbə idi. İskitlərin (saklar) və kimmerlərin (kəmərlər, qamərlər) atları sürətli idi. Sarmatların atları kiçik boylu olsa da çox dözümlü idi.

Sarmatlar əsasən indiki Ukrayna ərazilərində,indiki Cənubi Rusiya çöllərində (Don hövzəsinə yaxın) yaşamışlar.

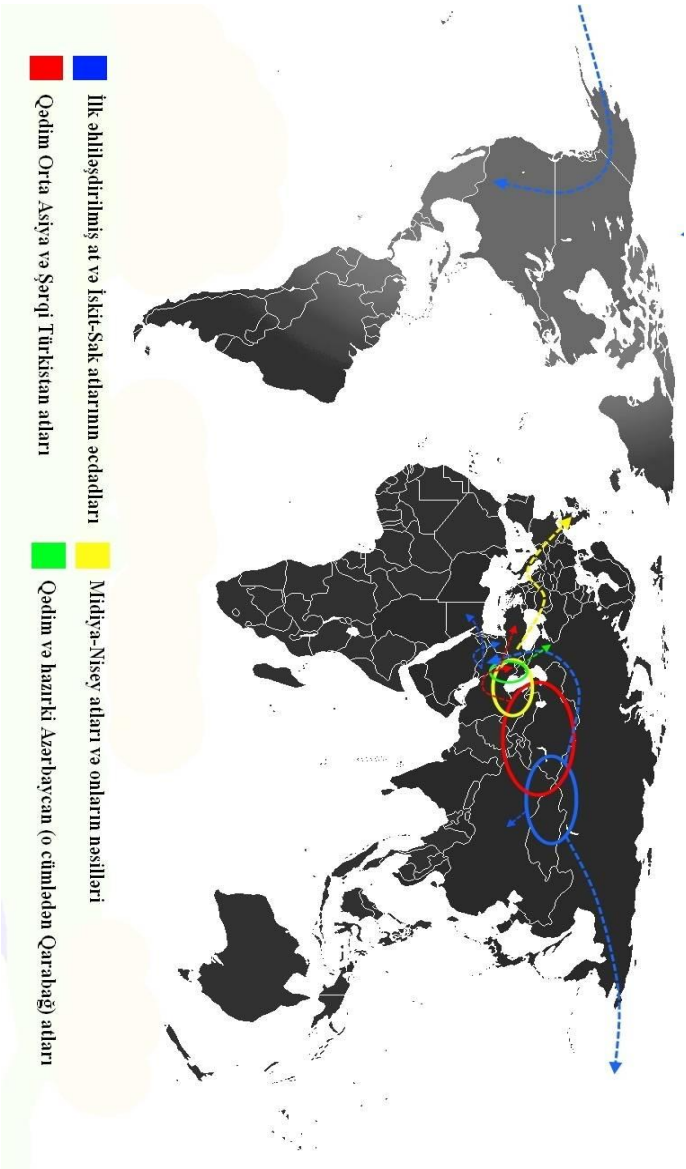

Dəşti Qıpçaq

Qaradəniz hövzəsində yaşamış saqalar da (İskit mənşəli) sarmatlarla qohum idilər.Sarmatlar əsasən heyvandarlıqla məşğul olan prototürk tayfası idi.Sarmatlar Ural çöllərinə və İdil (Volqa) çayı hövzəsinə də köç etmişlər.Həmçinin, Qazaxıstanın qərb ərazilərində də məskunlaşmışlar.Onların güclü və dözümlü atları uzaq məsafələrə yürüş və köç etməyə imkan verirdi.Onların ağır əl silahlarından hətta, romalılar da qorxurdular.Ağır əlbəsəli (katafrakt və qolçaqlar) və silahlı (onların qılıncı iskit qılıncından uzun idi və 110 sm-ə çatırdı) sarmatları uzaq məsafələrə daşıyan və qanlı savaşda onlara yardımçı olan universal və dözümlü atlar kömək edirdi.Roma İmperiyası zamanında yaşamış tarixçi Arrian bildirirdi ki,sarmatların atlarını öncə ötürüb keçmək çətin olur.Onlar uzun və ağır əziyyətlərə davamlıdirlar.Belə ki, sürətli,hündür düşmən atları haldan düşürdü,amma,kiçik boylu sarmat atı düşmənlərin atlarına tezəcə çataraq onları asanlıqla keçirdilər...Sarmat atlarını bir sıra mənbələrdə qazax,monqol

atlarına bənzədirlər.Çox güman ki,bu atlar elə Qazaxıstan ərazilərini əhatə edən şimali iskit torpaqlarındaformalaşmış at tipi idi ki,onlar da “hədsiz” dərəcədə dözümlü idilər.İndiki qazax atları da (kustanay kimi yarımqanlı cinslər istisnadır) təsvir edilən sarmat atlarına bənzəyirlər.Həm sarmat atları,həm də indiki yerli qazax atları “hədsiz” dərəcədə dözümlü bir heyvanlar olub.İskitlərdən sonra meydana gələn Böyük Hun İmperiyasının (e.ə.234-215) və Göytürk (552-745) türk dövlətlərinin yarandığı zaman arasında atçılıq və süvari ordu xeyli inkişaf etmişdi.Hunların neçə cəsur və yenilməz döyüşçü olduqları barədə dünya tarixçiləri çox yazmışlar.Böyük bir imperiya yaradan hunlar üçün atın böyük önəmi var idi.Onlar atdan nəinki döyüşlərdə və təsərrüfatlarda istifadə edirdilər, hətta,onlarda atla bağlı inanclar var idi.At hun üçün dayaq idi.Hunların atları və həmçinin,göytürklərin atları əski iskit-sak atlarına çox oxşayırdı.Böyük hun sərkərdəsi Atilla atın belində az qala “dünyanın” yarısına sahib olmuşdu.Ümumiyyətlə tək Qarabağ əraziləri deyil Xəzər dənizi hövzəsi atçılığın burulğan kimi “qaynadığı” ərazilər idi.Kaspianada mövcud olmuş at populyasiyasının izləri indiki Xəzəryanı bölgələrdə (Abşeron, Muğan, Şirvan,Quba və s.) rast gələn yerli atlarda hiss olunur.Məlumdur ki,3000 ildən artıq tarixi olan kaspilər (xəzərlər) qədim Muğan çöllərində məskunlaşmışlar.Son dövrlərində isə monqolların işğalları onları torpaqsız qoymuş və onlar assimilyasiyaya uğrayaraq bir tayfa kimi yox olmuşlar.Bu zamanlar monqol soylu atların (həmçinin,qənimət kimi yol boyu ələ keçirilmiş Orta Asiya türk at soyları) axını baş verirdi.Yerli atlara təsir qaçılmaz idi.Elə indiki Şirvan atlarına nəzər salsaq onlarda monqol (həmçinin,Altay) at soyunun əlamətlərinə rast gələ bilərik.Lakin,monqolların yürüşlərindən çox-çox əvvəl burada at populyasiyasının mövcud olduğu məlumdur.Sak tayfalarının Zaqafqaziya gəlişini yada salın və onların Orta Asiyadan (Altaylardan bu yana) axıb gəlməsini də buna əlavə edin və bu

Qədim Türk at cinslərinin meydana gəlməsi və yayılma arealı

halda aydın olacaq ki,hələ eramızdan əvvəl Zaqafqaziyaya, Kaspianaya Altaylardan,yəni Şərqi Türküstandan gətirilmiş əski türk atları yerli populyasiyaya təsir etmişdir.Bundan əlavə peçeneq türk tayfa birləşmələrinin Dəşti-Qıpçaq çöllərindən (indiki,cənubi Rusiya,Stavropol,Don çölləri) Zaqafqaziyaya (həmçinin,Albaniyaya,Qarabağa) gəlməsi burada daha bir türk at cinsinin təsirini göstərmişdir.

Çox güman ki,bu atlar qazax,monqol çöl atları tipində (savromatların atları kimi) olub.Deməli,belə çıxır ki,Kaspiana (Nisey) və ona yaxın olan Midiyada çox qədim bir at populyasiyası olub ki,sonralar (e.ə. I minilliyin ikinci yarısında) bu populyasiyaya şərqi Türkünstan (Altay və Altayətrafi) ərazilərindən iki yolla (Xəzər dənizinin şimal tərəfindən və cənub tərəfindən) gəlmiş iki türk at “cinsi” təsir etmiş və nəticədə Albaniyada (Kaspianada) qazax,monqol at tipinə yaxın bir cins,Midiyada (Nisey düzü) isə sak (iskit) at tipinə yaxın başqa bir cins formalaşmışdır.Miladi tarixinin başlanğıcında Kür-Araz ovalığında məskunlaşan birinci cins tədricən cənub atlarının təsirinə məruz qalaraq assimilyasiya etmişdir.Lakin,sonralar yenidən monqolların intervensiyaları zamanı bu ərazilərdə qazax,monqol tipli atlar formalaşmışdır ki,bu gün bu atları Şirvan atlarının və müasir ippologiyada Xəzər ponisi (poni-alçaqboylu at cinsi – R.N.) adlandırılan atların simasında görmək olar.

İkinci at cinsi isə daha zərif və minik tipli olduğuna görə geniş yayılmış və Albaniya (Arran),Atropatena-Nisey at populyasiyasını yaratmışdır ki,bu gün Qarabağ və axaltəke atlarının simasında bunu görmək olur.

Öncə bildirdiyimiz kimi Niseyə və Zaqafqaziyaya şərqi Türküstandan gələn iki at populyasiyasını tarixçilər belə təsvir edir:

1.Sakların (iskit) atları.Bunlar çox qədim atlardır ki,Orta Asiyanın qərb və Altayların şərq hissəsindən başlayaraq

tədricən yeni keyfiyyətlər qazana-qazana bu yana gəlirlər. Bu at populyasiyasına Baktriyana ərazilərində yayılmış bir cins də təsir etmişdir. Bir sıra tarixçilər bildirirlər ki, bu atlar nazik, quru və hündür ayaqlı, enli sağrı, olublar. Dırnaqları möhkəm olub.

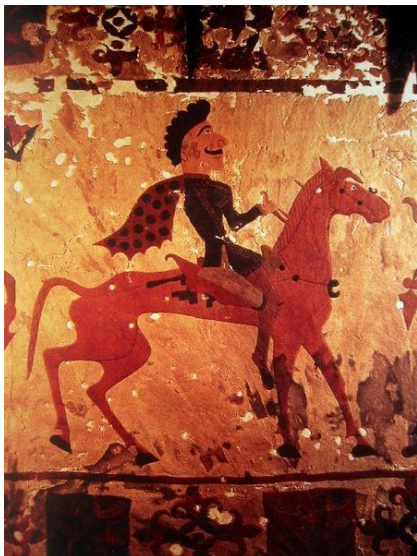
“Türk atları əsasən kiçik bədənli, uzun və nazik ayaqlı, balaca və məğrur başlı, möhkəm dırnaqlıdır” (Kafesoğlu, 1984 : 207).

L.N. Qumilyov yazdığı “Qədim Türklər” kitabında Türk tarixini tarixin dərinliklərinə varmadan araşdırsa da, bizim eramın 1-ci minilliyində Şərqi Türküstanda yaşamış türk tayfaları (o, bunları “türkyut” adlandırır – R.N.) və onların məşğuliyyətləri mövzusunda apardığı araşdırmalar maraqlıdır. Qumilyovun bildirdiyinə görə Ermitaj muzeyində türkyut (tukyu) qvardiyaçıları təsvir edən gil heykəlciklər saxlanmaqdadır. O bildirir ki, bu təsvirlərdən görünür ki, türkyutların atları boyca hündür, ayaqları nazik, irisağrı olmaqla boyunları qısa, başları iridir. Qırılmış və daranmış yalları bu atlara çox yaxşı qulluq edildiyini (atçılıq mədəniyyətinin inkişaf etməsi) göstərir. Onlarla monqol atları arasında heç bir yaxınlıq yoxdur. Onlar daha çox Samanilər epoxasının, xüsusən də Xenan heykəlciyindəki atlara çox bənzəyirlər.

2. Qıpçaqların, peçeneqlərin, qazaxların, sarmatların, monqolların atları. Bu atlar əsasən bozqır çöl atları olub. Bu at populyasiyası Monqolustanın və Altay dağlarının şərq ətkələrindən başlayaraq və Orta Asiyadan şimalda yerləşən torpaqlardan keçərək qıpçaq çöllərinə (Dəşti-Qıpçaq) qədər gəlmiş köçəri türk atlarıdır. Bu at populyasiyasının izlərinə keçib gəldiyi torpaqlarda (Baykalətrafi, Buryat, Qazaxıstan, Başqırdıstan, Kalmık, Don vadisi və s.) rast gəlmək olar. Bu ərazilərdə indi də eyni tipli at cinsləri yetişdirilir. Bu atlar kobud quruluşlu, kiçik və ya orta boylu, möhkəm bədənli, möhkəm dırnaqlı, qalındərili, sıx və uzun tüklü atlardır. Bu atlarda kökəlmə və piy toplama qabiliyyəti yüksək idi. Çünki

uzaq köçlərdə bu piy sərt iqlimdə yem qıtlığı yaranmışda enerji mənbəyi rolunu oynayırdı. Hal-hazırda da monqol, qazax, başqırd, kalmık atları ətlik istiqamətində istifadə olunur.

Pazırık kurqanlarından tapılmış tapıntılardan qədim türk atının xarici görünüşü barədə məlumat verir. "Tapıntılara görə Türk atının boyu 150 sm-dir. Baş böyük və burun qoçvarıdır. Boyun uzun, bel qısa, dırnaq möhkəmdir" (R.Ş. Akün, 1956).

Pazırık kurqanından tapılmış nümunədə atlı təsviri

Makedoniyalı İskəndəri müşayət edən müəllif Aminta Kaspi torpaqlarında çoxlu öküz sürüləri, at ilxıları olmasını qələmə almışdır. Mən bu fikirləri bildirməklə Professor İ.İ. Kaluginin ümumilikdə Azərbaycan atları barəsində dediklərini təsdiq etmək istəmirəm. Belə ki, professor İ.İ. Kalugin (1930) bildirirdi ki, tarix hazırkı Azərbaycan ərazisini yalnız bizim eramın I əsrindən aydınlaşdırmağa başlamışdır. O zaman burada monqol tayfasına məxsus uduq qəbiləsi yaşayırdı. Ona görə də güman etmək olar ki, bu xalqın atları da monqol atı tipində olmuşdur.

Yuxarıda göstərdiyim kimi monqol atlarının təsiri mümkün bir variantdır. Lakin, bu o demək deyil ki, bütün Azərbaycan atçılığının genofondunu birbaşa monqol kökü ilə bağlamaq düzgündür. Uduqlar isə Qafqaz dillərində danışmışdır və çox ehtimal ki, etnik Qafqazlılardır.

Aydındır ki,dünyanın demək olar ki,bu gün qəbul olunan bütün at cinsləri hər-hansı cinsin digər cinsə təsiri,qarışması nəticəsində meydana gəlmişdir.Lakin,yenə də vurğulayıram, bu,cinsin mənşəyinə bir başa işarə edə bilməz.Və ya yuxarıdakı misallardan bu qənaətə gəlmək olar ki,“monqol atının törəmələri” anlamının iki dövrə aid edilməsi məntiqli olaraq düzgün nəticə verə bilər.Belə ki,birinci dövrdə,yəni eramızdan əvvəl Altay və monqol kökənli atların,daha sonra isə orta əsrlərdə monqol yürüşləri zamanı yenə “monqolqanlı” atların təsiri olmuşdur.Məhz,niyə görə “monqolqanlı”? Çünki Monqolustandan Xəzərətrafi torpaqlara səfərə çıxan atlılar öz yolları üstündə türk at cinslərindən mütləq yararlanmalı idilər.Məntiqli olaraq bu real və qaçılmaz görünür.Bu səfərin özü də uzun zaman çəkirdi.Bu müddətdə yerli türk atları ilə monqol atlarının mələzləri meydana gəlirdi.Bundan əlavə monqollar özləri ilə Orta Asiya türk atlarını da gətirirdilər. Çünki bu atlar əla minik və döyüş atları idilər.

Professor İ.İ.Kalugin bir sıra məqamlarda özü də bu fikrə yaxınlaşır.O,Azərbaycanın sonrakı dövrlərdə İran (III əsr),ərəb (VII əsrin ortaları),monqol (XIII əsrin əvvəlləri),nəhayət yenə də İran (XVI əsr) tərəfindən işğal edilməsini nəzərə alaraq bildirir ki,Azərbaycan atları XIX əsrdə gəlmə xalqların təsiri altına düşərək əsasən iki tip: Yaxın Şərq və monqol atları qanının qarışması nəticəsində əmələ gəlmişlər.

Əslində sovetlər dönəmində elmdə də türkçülük prinsiplərinin təcibi hiss olunurdu.Lakin,bu o demək deyil ki,bütün elmi iddialar dəyərsiz və səhv idi.Professor İ.İ.Kaluginin fikirlərini müasir Azərbaycan tədqiqatçıları da sərt surətdə təkzib edir.Professor R.X.Səttarzadə yazdığı “Qarabağ atı” (R.X.Səttarzadə:1975) kitabında professor İ.İ.Kaluginin fikrinin səhv olduğuna işarə edir.Lakin,professor İ.İ.Kaluginin fikirlərində həqiqət də var.Çünki,öncə bildirdiyim kimi Xəzəryanı at populyasiyası monqol atlarının (bu

ümumiləşdirilmiş fikirdir və buraya Altay və s.at populyasiyaları da daxil ola bilər) təsirini “görüb” (orta əsrlərdə) və bu gün də onun əlamətlərini daşıyır.Sadəcə professor İ.İ.Kalugin bir məqamı nəzərdən qaçırmışdır ki,hətta, kiçik bir ərazidə müxtəlif maneə törədən amillərin təsirindən orada mövcud olan bir neçə cins bir-birinə elə də böyük təsir etməyə də bilər.Odur ki,bu kiçik ərazidə tamamilə fərqli quruluşa və genetik fərqli mənşərə malik cinslərə rast gəlmək olar.Götürək Türkmənistanda yetişdirilən iki at cinsini. Bunlardan biri dünyaca məşhur axaltəkə atları,digəri isə yomud atlarıdır.Bu cinslərə nəzər saldıqda onların fərqli eksteryerə malik olduğunun şahidi oluruz.Görürsünüzmü burada səhra və yarımsəhra,dağ çölləri şəraitində iki fərqli cins yaranmışdır. Bunlardan biri (axaltəkə) təmizqanlı cins hesab edilir,yomudlar isə genetik baxımdan daha “qarışıqdır”.Bəs necə olub ki,bir ərazidə yetişən bu atların fərqləri daha çoxdur,nəinki,”sərt“ (konkret) oxşarlıqları.Elə sadəcə axaltəkə atının ciddi və pozulmaz kanonlar sayəsində xüsusi “mühtdə” yetişdirilməsi bir dəlil ola bilər.Yaxşı,bəs Azərbaycanda dağlıqda yetişən Qarabağ atları ilə,Xəzəryanı bölgələrinin atları arasındakı o genetik,fiziki,coğrafi sərhəddi (xüsusilə kəskin sərhədd olmasa da.Bu,mümkün də deyil) nə qoruyub? Əvvəla,artıq məlumdur ki,eramızdan əvvəl min illərlə zaman kəsiyinə malik intervalda Azərbaycan ərazilərində yerli türk mənşəli at populyasiyasının mövcud olduğu qazıntılar halında tapılmış nümunələrdən də görünür.Sonralar isə bu populyasiyanın əsasında müxtəlif Azərbaycan cinsləri başlanğıc götürmüşdür.Bu,formalaşmaqda olan cinslər yayıl-dıqları təbii ərazinin xüsusiyyətinə və onu yetişdirən tayfaların sahibi olduğu müxtəlif yönümlü kanonlarına uyğun olaraq dəyişmişdir.Fars (onu da deyim ki,bir sıra alimlər nəzərdən qaçırmışlar ki,fars at cinsi dedikləri qrup çox qədim zaman-lardan burada mövcud olmuş türk əsilli Mada (Maday, Midiya) at populyasiyasının törəmələridir),ərəb,monqol atlarının Azərbaycan atlarına təsiri

isə yerli populyasiyanın forma-laşmasından yüz illərlə son-ralar həyata keçmişdir.

Ümumiyyətlə professor İ.İ.Kalugin bir çox digər tədqiqatçılar kimi Qarabağ atının ilk başlanğıcını,mənşəyini ərəb kökü ilə daha çox bağlayır.Tanınmış mütəxəssislər və tədqiqatçılar D.Dubenski,Rudanoski, S.Cəfərov və s. Qarabağ atının əmələ gəlməsini əsasən ərəb atları ilə bağlayırlar.

Nadir Şah Əfşar

Qarabağ atının ərəb atından əmələ gəlməsini ehtimal edən tədqiqatçılar İ.İ.Kalugin və Diterixs Pənah xanın Nadir şahın yanından Qarabağa qaçması tarixçəsi ilə bağlayırlar.Onlar bildirirlər ki,guya Pənah xan 1747-ci ildə İrandan Qarabağa qaçarkən Nadir şahın ərəb atlarını qabağına qatararaq Qarabağa gətirmişdir.Və ya başqa bir faktla əsaslandırırırlar ki,guya Pənah xanın oğlu İbrahim xan İranın Azərbaycanadakı valisi Abbas Mirzədən ərəb atları hədiyyə almış və onlardan Qarabağ atlarının yaradılmasında istifadə etmişdir.

Bu İnformasiyalarda səhv məqamlar da vardır.Belə ki,Pənah xan (1747-1763-cü illərdə xanlıq edib) Qarabağa qaçarkən (1738-ci ildə) hələ Nadir şah sağ idi.Bəzi mənbələrdə Pənah Əli xanın (o zaman bəy idi) 200 - ə qədər süvari ilə Qarabağa gələrək özünü xan elan etməsi göstərilir.Bir tərəfdən də Nadir şah Əfşarın əsli vaxtilə Amudərya hövzəsindən gəlmiş Əfşar (Avşar,Ovşar boyu Oğuz türklərinə aiddir) boyundan idi.Nadir şahın Şərqi İrani zəbt etməsi qonşu

Qarabağ atı mehtəri ilə (XIX əsr)

dövlətlərlə də hərtərəfli əlaqələrin yaranmasını təmin edirdi. İrənin Türkmənistanla sərhəd olduğunu da nəzərə alsaq və o zaman yaradılan “Təkə-Ceyran” (“Əlyetməz”) tipini də ortaya qoysaq məntiqli surətdə belə fikir söyləmək olar ki, Nadir şahın tövləsində Azərbaycan, İran, ərəb atları ilə yanaşı axaltəkələr də (hətta, arqamak adı altında tanınan Orta Asiya cinsləri) olmuşdur. Heç də axaltəkələrin sayı az olmamışdır. Düzdür, bu dövrdə Qarabağ cinsinə ərəb atının təsiri olub. Belə ki, hər za-

man məşhur və qiymətdə olan ərəb atlarından Pənah xanın imtina etdiyini qəbul etmək ağıllı fikir sayıla bilməz. Qarabağda ərəb atları (müxtəlif keyfiyyətli) Pənah xana kimi də olub. Lakin, Nadir şahın axaltəkələri və ərəbləri əla olduğundan Pənah xan onların bir neçəsini Qarabağa gətirmişdir.

Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı özünün “Qarabağ tarixi” əsərində yazır:

“Xanın yaxşı atları, heyvanı və çoxlu ilxısı var idi. Xanın ilxısı İran və Rum vilayətlərində belə böyük şöhrət tapmışdı. Mərhum xanın atlarının çoxu mərhum Nadir şahın atları və ilxısının cinsindən idi. Xan onları Azərbaycan vilayətlərindən, Şahsevən, Şəqaqi və Xorasan xanlarından alıb gətirmişdi. Təqribən üç-dörd min və bəlkə daha çox balalayan

madyanı,xüsusi cins ayğırıları var idi.Xüsusi qoyun sürüləri,malı,camışı o qədər çox idi ki,saymaqla qurtarmazdı”.

Burada müəllifin (Mirzə Camal Qarabaği) sözlərindən məlum olur ki,xan zavodu müxtəlif cinslərin nümayəndələrindən ibarət olub.Yüzlərlə və hətta,minlərlə doğar madyandan söhbət gedir.Bunların Azərbaycan (Cənubi Azərbaycan),İran ərazilərindən alındığı bildirilir.Bu,o demək deyil ki,bu zonaların atları ya təmizcinsli ərəbdır,ya da təmizcinsli axaltəkə.Əslində bu ərazilərdə yayılmış atların kökü Midiya at populyasiyasına gedib çıxır.Məhz Qarabağ atı da öz başlanğıcını əsas etibarilə Midiya atlarından götürüb.Bundan əlavə XVIII-XIX əsrlərdə Şərqdən gələn bir çox atları ərəb kimi təqdim edirdilər.Harada yaraşlıq və güclü at var idisə onu ya ərəb,ya da ərəbqanlı hesab edirdilər.Bu fikir təmizqanlı ingilis minik atının tarixi ilə bağlı bir sıra kitablarda qərb (Avropa,Rusiya) müəllifləri tərəfindən də vurğulanmışdır.Bəzi rus və Avropa müəllifləri çox zaman ərəb,Qarabağ və axaltəkələri bir-biri ilə qarışdırırdılar.Misal üçün,ingilis atının əcdadlarından sayılan,Türkiyədən Vyanaya düşən,oradan isə hərbi qənimət kimi İngiltərəyə aparılan “Byerley Turk” ya ərəb atı kimi,ya türk atı kimi,ya da axaltəkə kimi təqdim olunur.Hətta,”fars ərəbi”,”Pəriya ərəbi” kimi təqdim olunan “at cinsi” əslində İran-Azərbaycan at populyasiyası (kökü Manna – Midiya) ilə təmizqanlı ərəb at cinsinin qanının qarışdırılması nəticəsində meydana gəlmişdir ki,bu da özündə Qarabağ atının əlamətlərini daşıyır.

Bir sıra müəlliflərin bu və ya başqa formada bildirdikləri fikirlər əslində tarixi həqiqətlərin uzlaşdırılması ilə həyata keçirilməmişdir.Bu da Qarabağ atının əsl mənşəyini itirmək deməkdir.Onun tarixini və geneologiyasını saxtalaşdırmaq deməkdir.Buna bənzər bir fikri də qraf Hutten-Çapski bildirmişdir.İran atları haqqında danışarkən o bildirmişdir ki,öz xalqına atı sevməyi və onu düzgün yetişdirməyi ilk dəfə Kir (İran şahı,e.ə. VI əsr) tövsiyə etmişdir.

Bu mövzu ilə bağlı daha bir fikri də antik tarixçi ippoloqlardan biri Ksenofont (e.ə. IV əsr) bildirir ki, Kirə qədər İran öz atçılığı ilə heç də məşhur deyildi.

Lakin, öncə bildirdiyim kimi də farslardan əvvəl bu ərazilərdə mada (maday, matay) tayfası öz məşhur atlarını yetişdirmişdir ki, onlar barədə qədim tarixçilər yazmışlar. Müasirlərdən Quelin fikri buna bir aydınlıq gətirir. O göstərir ki, İran şahı Kir Aşşurlara hücum edərkən midiyalıların süvari dəstələrindən istifadə etmişdi. Bu onu göstərir ki, sürətli, güclü və dözümlü atlar yetişdirmiş mada tayfası çox-çox əvvəllər bu ərazilərdə yaşamış və atçılığı inkişaf etdirmişdir. Madaların da Şumerlə etno-mədəni bağlılığı üzə çıxır. İskit (sak) və Şumer əlaqəsi, oğuzlar (gələcəkdə onların davamçılarından biri olan türkmənlər), qoyduqları izləri ilə mada tayfasına etnik və mədəniyyət müstəvisində bağlanırlar. Matu, mada sözləri şumer dilində yurd anlamını, mənasını verir. Türkmənistanda Madau təpə, Madau dağları kimi qədim toponimlər də bu əlaqədən xəbər verir.

Herodot da İran dövlətinə qədər bu ərazilərdə güclü, hündürboy və yaraşlıqlı atların olduğunu vurğulayır.

Strabon yazırdı ki, miniciliyə və atçılığa olan ehtiras iranlılara midiyalılarından keçmişdir.

Zootexnik K.P.Boçkaryov yerli Azərbaycan atlarını qədim İran və Parfiya atlarının nəslə hesab edir. Yenə də Professor R.X.Səttaradə bu fikri tənqid edərsə də bir incə məqamı nəzərdən qaçırır. O, göstərir ki, müxtəlif tədqiqatçıların vurğuladığı bu fikirlərdən məlum olur ki, Azərbaycanın öz at cinsi olmamış və buraya gətirilən digər cinslərdən törənmişdir. İran və Parfiya (həmçinin, digər dövlətlər) barəsində həqiqi məqamlar sovetlər dövründə bizdən elə də uzaq olmayan bəzi tarixi faktlar (türk tarixi ilə bağlı) belə saxtalaşdırılırdı və ya bu həqiqətlərin açılmasına sanki maneə törədilirdi. Bu vəziyyətdə istər-istəməz həqiqət özü-özünə ortaya çıxmışdır. Məhz, Azərbaycan atlarının kökündə qədim türk at populyasiyaları

durur ki, bunlardan da Manna-Maday (həmçinin, Nisey) atları müasir Xəzəryanı cinslər üçün bünövrə rolunu oynamışdır. Əslində Manna, Midiya, Əhəməni, Parfiya dövlətləri demək olar ki, eyni və bir-birinə yaxın coğrafi əraziləri əhatə edirdi. Haqqında danışdığımız at populyasiyası (Qarabağ və axaltəke atlarının əcdadları) isə bu ərazilərdə formalaşmışdır. Bir sıra mənbələrin bildirdiyi kimi əslində farslar bu ərazilərə sonralar gəlirlər və onlara kimi burada türkəsilli madaylar olub. Məhz, bu atları da midiyalılar (bunlara həm yerli mada tayfası, həm yaxın ərazilərdə yaşayan azsaylı etnoslar, həm də gəlmə tayfalar aiddir) yetişdirmişlər.

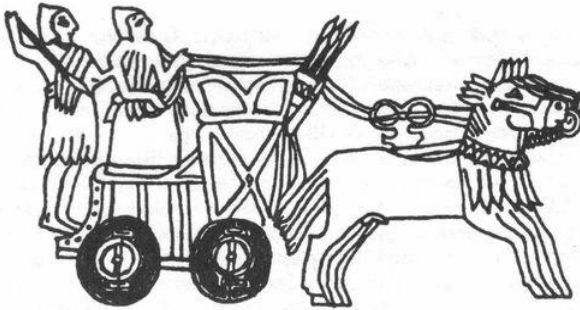
Şərqi tarixində önəmli yerlərdən birini tutan Qaumata üsyanı (e.ə. 522-ci il) maraqlı doğurur. İran dövlətinə qarşı üsyan qaldırılmış Qaumatanı e.ə. 522-ci ildə sui-qəsdçilər onun yatağına soxularaq öldürmüşlər. Büsütun yazılarında o Kamata (“kahin-şaman ata”) kimi də göstərilir. Həm fars, həm də başqa mənbələr Qaumatanı “öküz bədənli” (“öküz”, “öks” qədim türklərdə fəlsəfi mənaya malik idi) kimi təqdim edirlər. Büsütun yazılarındakı fars bəndində Qaumata (“öküz bədənli”) kimi, türklərdə isə Tançoksar (“təni öküz ər”) kimi bildirilir. Madayların (Midiyanın əsas əhalisi) fars deyil başqa bir tayfa olması elə İran şahı Daranın özünün tapşırığı ilə yazılmış Büsütun kitabəsindən də məlum olur:

“Heç kəs nə fars, nə midiyalı, nə də bizim nəsilədən bir kəs yox idi ki, hakimiyyəti Qaumatadan geri alsın”...

Mənim (müəllif R.N.) qənaətlərimə görə Midiya dövlətinə qədər Şumer və Babilə çox fərqli at cinsi olmuşdur. Şumerlə bağlı mübahisələr bu gün davam etsə də son dövrlərin araşdırmaları bu antik sivilizasiyanın türk etnosu ilə bağlılığı yönündə tutarlı fikirlər ortaya çıxarmışdır. Bu mövzuda yazılmış “Türklərin tarixi: Şumer kilidində Türk açarı” kitabı (müəllif R.Cəbiev) maraqlı doğurur. Həmçinin, S.N. Krammerin yazdığı “Tarix Şumerdən başlanır” kitabında türk irqinin nə qədər qədim olduğu məlum olur. Q. Kazımov Şumerlərin

Mesopotamiyaya Cənubi Azərbaycanın Zaqros bölgəsindən köçdüyünü bildirir.Şumer sivilizasiyası barədə müxtəlif tədqiqatçıların araşdırmaları şumerlərin prototürk olmalarına işarə edə bilər.Belə ki,bu sivilizasiyanın Orta Asiya və Altaylarla,daha doğrusu Tanrı dağından başlayan türk etnogenezi ilə əlaqəsini üzə çıxaran müəyyən məntiqi qanunauyğunluqlar var.Misal olaraq demək olar ki,şumerlər atlarının quyruğunu düyünləyərdilər.At quyruğunu ilk dəfə qədim türklər düymüşlər.İtaliyada məskunlaşmış etrusklar da (türk mənşəlidirlər) atlarının quyruğunu düyürmüşlər.Şumer məsələsinə gəldikdə bir maraqlı məqama da diqqət etmək gərəkdir.Maraqlıdır ki,şumerlərin dilində “vətən” sözü ilə “dağ” sözü eyni yazılır.Bu o deməkdir ki,onlar iki çay (Dəclə və Fərat) vadisində məskunlaşsalar da əvvəlki vətənləri dağlıq yerdə yerləşirmiş.İkiçayarasında tikdikləri məbədlər də öz arxitektur quruluşuna görə “dağ” məbədlərinə bənzəyir.Akkadlar onları uca dağlıqdan gəlmişlər,şumerlər özləri isə qoyduqları yazılarda özlərini qarabaşlar (şumercə sanq-qıqa,qarasaqlar,qarasaklar) adlandırmışlar.İlk öncə “qarabaşlar” anlayışını indi qəbul etdiyimiz qara rəng və baş (insan orqanizmini təşkil edən orqanlardan biri) kimi qəbul etmişdilər.Lakin,bir sıra araşdırmalar göstərmişdir ki,buradakı “qara” sözü qədim türk dilində “böyük”,”uca”,”möhtəşəm” deməkdir.Misal olaraq deyim ki,”Qaradağ” (böyük dağ), ”Qarayazı” (böyük,geniş düz) və s. sözlər bunu ifadə edir.Ən başlıca məqamlardan biri də “Qarabağ” sözüdür.Bu sözün mənası qara rənglə və bağ-bağatla əlaqəli deyil.Əslində bu ad Orta Asiyadan gəlmiş peçeneq tayfalarından (Oğuzlarla qohum müstəqil türk tayfa birliyi) biri olan Qarabayların (Qarabaylar, Qarabaqlar) adı ilə bağlıdır.Burada Qarabay,Qarabaq sözü “böyük baylar”,”böyük baqlar” anlamını verir.Naxçıvanda isə “Qarabağlar” (“Qarabaylar”) adı altında məşhur kənd mövcuddur.

Şumer qarasaqlarına gəldikdə isə bu sözün “qarasaq”,yəni,”böyük”,”möhtəşəm” saklar anlamı verməsi məntiqəuyğun şəkildə açıqlanır.Dünya sivilizasiyası və kosmik əlaqələri özündə ehtiva edən Şumer piktogramlarından məlum olur ki,uzaq Nibirudan “odlu raketlə” (“Gir”,”Qir”) yer kürəsinə gələn ədalətliklər (“Dingirlər”) özləri ilə Anunnakları (sadə,lakin dözümlü işçilər) yerə qızıl çıxarmağa gətirmişlər. Anunnaklar min illərlə yerdən qiymətli metalları çıxarıb öz planetlərinə göndərmişlər.Bu işdə onlara qarasaqlar (“qarabaşlar”) xidmət etmişlər.Belə başa düşülür ki,bizdən əvvəlki sivilizasiyanın nümayəndələri olan Dingirlər “protoşumerləri” istismar etmişlər.Sonralar isə qarasaqlar “onlara” xidmət etmək istəmədiklərindən Dingirlərlə

Çoxatlı Şumer döyüş arabası

Anunnaklar yer kürəsini tərk etmişdir.Türk tarixinə nəzər salsaq görərik ki,şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində göstərildiyi kimi qədim zamanlarda xidmətçiyə,qulluqçuya “qarabaş” deyirdilər...

Saklar e.ə. I minillikdə formalaşmış bir tayfa kimi Orta Asiyada yaşayırdılar və oranın yerli əhalisi sayılırdılar.Bu gün şumerləri bir irq kimi Aralıq dənizi irqinə aid edirlər. Lakin,onların semitlərlə etnik yaxınlığı yoxdur.Maraqlıdır ki, sakların qazıntı halında tapılmış izləri onların daha çox monqoloid deyil avropoid irqinə yaxın olmalarını göstərir.Bu

da bir daha saklarla şumerləri birləşdirən ortaq elementlərin olmasına işarədir.Təbii ki,bir çoxlarınızda sual yaranacaq ki,bunların Qarabağ atı ilə nə bağlılığı?Düzdür,peçeneq qarabaqlarının Qafqazlara gəlişi bizim eramızda baş versə də,hələ buna kimi sak tayfaları indiki Qarabağ ərazilərində məskunlaşmışdılar.Sakasena (dəyişərək Şakaşen),Arsak (dəyişərək Artsax) sözləri məhz türk sak tayfası ilə bağlıdır. Məlumdur ki,"sak","saka","şaka" sözlərinə Qafqazlardan (hətta,Assuriya ərazilərindən) tutmuş Altaylara kimi bir çox xalqların (türkəsilli) adlarında rast gəlmək olur.Misal üçün Sakas(Xakas),Saka(Saxa-yakut).Türkiyədə,Tatarıstanda, Azərbaycanca da rast gələn "Şəki" adı da saklarla bağlıdır. Sakların (iskit) atları barədə kitabda söhbət açırıq. Deməli,Qarabağ etnonimi ortaya çıxmamışdan əvvəl indiki Qarabağ və İrəvan (hal-hazırda Ermənistan) ərazilərində türkəsilli sak tayfası məskunlaşmışdır.Bununla da demək olar ki,bu ərazilərə və sonralar isə Midiya ərazilərinə sak (iskit) atlarının birinci axını o zamanlar baş vermişdir.Əgər saklar Zaqafqaziyaya e.ə. I minillikdə gəlmişdirlərsə onda onların daha qədim sayılan şumerlərlə əlaqəsi belə izah edilə bilər ki,şumerlər daha antik dövrdə sakların gen ocağı sayılan Orta Asiyadan (və çox güman ki,Ön Altaylardan başlayaraq),Tenqri (Tanrı) dağlarından buraya gəlmişdirlər.Bir sıra tədqiqatçılar isə şumerlərin Altaydan Urala,Uraldan Şərqi Avropaya,daha sonra isə Yaxın Şərqə (o cümlədən Azərbaycan ərazilərinə) gəlib məskunlaşdığını bildirirlər.Sonralar isə iskit-sakların və onların davamı olan oğuz etnogenezinə transformasiya olaraq Sırdərya və Amudərya hövzəsində (yenə ikiçayarası) mövcudluqlarını bu formada davam etmişlər.Yəni,şumerlər birbaşa sak olmasalar da (etnonim kimi) onların kökləri eyni olmuşdur. Bunu atlar barədə də demək olar.Çox güman ki,onlar (şumerlər) özləri ilə İkiçayarasına atlar da gətirmişlər.Şumer kitabələrindəki döyüş arabalarına qoşulmuş atlar bir növ sak (iskit) atlarını xatırladır.Deməli,belə düşünməyə əsas var ki,sak

(iskit) atlarının “babaları” Yaxın Şərqi ilk dəfə - şumerlərin buraya gəlişi zamanı gətirilmişdir.Burada bir şeyə nəzər yetirək:

Şumerlər ölümlərini kurqan qəbirlərdə basdırırdılar. Məlumdur ki,kurqan mədəniyyəti qədim türk xalqlarına məxsusdur.Azərbaycanda Ağstafa rayonu ərazilərində tapılmış kurqanlardan məlum olur ki,onların yaşı Şumer kurqanlarının (Mesopotamiyada) yaşından daha çoxdur və son Eneolit dövrünə aiddir.Şumer kurqanları isə Tunc dövrünə aiddir.Deməli belə çıxır ki,şumerlər Azərbaycan ərazisində çox qədimdə olmuş və kurqan mədəniyyətini də özləri ilə İkiçayarasına (Dəclə və Fərat) aparmışlar.Bəli,burada siz deyə bilərsiniz ki,şumerlər şərqi prototürk tayfa olduğundan kurqan mədəniyyətini də oradan gətirə bilərdilər.Buna görə də aşağıdakı misala nəzər yetirmək lazımdır:

Qobustan qayalarındakı rəsmlər sanki Ağstafa rayonunda tapılan arxeoloji tapıntıları izah edir.Bu nümunələrdə araba şəkilləri diqqət çəkmişdir.Məlumdur ki,tarix elmi təkərin və arabanın kəşfinin və ixtirasının şumerlər tərəfindən edildiyini vurğulayır.Gəmiqayadan (Qapıcıq dağı,Ordubad) tapılan araba təsvirlərindən məlum olur ki,şumerlər Azərbaycanda olmuş, araba və təkər şumerlər Azərbaycanda olarkən artıq kəşv edilmişdi.Sonralar,Şumerlər İkiçayarasına (Mesopotamiya) köçəndə bu ixtiranı da özləri ilə oraya aparmışlar.Belə düşünmək olar ki,onlar bu ixtiranı ata yurdları olan Altaydan (Tenqri dağından) Zaqafqaziyaya gətirmiş,sonralar isə oradan Dəclə və Fərat çayları arasında quracaqları dövlətə aparmışlar.Maraqlıdır ki,iskitlər (saklar) arabadan geniş istifadə edən tayfa olmuşdur.Hətta,onların arabalardan uzun köçlər zamanı ev kimi istifadə edərdilər.Süvari ordunun tarixinə varsaq görərik ki,ilk çoxatlı arabalar Şumerdə meydana gəlmişdir.Bu döyüş arabaları sonralar Misirə,Aşşura, Yunanıstana,Romaya,İrana yayılmışdır.

Tarixçi Q.Qeybullayev yazır:

“Ağstafa rayonunun Böyük Kəsik qəsəbəsindən 1,5 km aralıda 60-70 m radiusunda çox sayda saxsı qab qalığı tapılmışdır.Bu qalıqlar yer səthindən 80 sm aşağıda yerləşən mədəni təbəqədən aşkar edilmişdir.Tapılan keramika nümunələri bir neçə tipə bölünür.Onlar küp,nimçə,su qabı və müxtəlif qablardır.Buradakı keramika ilə Uruk keramikası arasındakı eynilik etnik birlikdən xəbər verməkdədir.”

Erkən Uruk sivilizasiyası və arxeoloji mədəniyyəti şumerlərə aiddir və e.ə. 3000-2800 illərdə meydana gəlmişdir. Həmçinin,daha erkən sayılan və e.ə. IV minillikdə mövcud olmuş və hazırda Əl-Übeyd arxeoloji mədəniyyəti kimi tanınan çox qədim bir mədəniyyət də protoşumerlərin İkiçayarasına gəlişi ilə meydana çıxmışdır. Azərbaycanda Urmiya,Ərk qalası (Erik qala),Türkmənistanda Urgənc,Herikqala Uruk (Ur) mədəniyyəti ilə əlaqəni göstərir.

Şumer və türk paralelləri arasında qalan Qarabağ atının mənşəyinə yaxınlaşırıq.İndi gəlin ermənilərin iddialarına qarşı olan dəyərli tarixi faktlara nəzər yetirək.

Ermənilər iddia edirlər ki,Artsax,Sakasena (Şakaşen) qədim erməni dövlətləridir.Bu gün də müxtəlif informasiya vasitələri ilə bildirməkdədirlər ki,Qarabağ at cinsi ermənilərə məxsusdur və onu Qarabağ məlikləri yetişdirmişlər.Artıq,tarix kifayət qədər aydınlaşmışdır.Artsax (Arsak,Arşak),Sakasena (Şakaşen),Balasakan (indiki Beyləqan),Qansak (indiki Gəncə) anlamının özü “sak” anlayışı ilə birbaşa bağlıdır.Sak türk tayfalarının Zaqafqaziyada tarixi hər-hansı erməni quruluş sisteminin tarixindən qədimdir.Müasir dövrümüzdə rast gələn bəzi mənbələrdə sakların Zaqafqaziyaya e.ə.VII əsrdə gəldiyi vurğulanır.Lakin,bu türk tayfasının rast gələn izləri onun Qafqazlardan tutmuş İkiçayarasına kimi ən qədim və ilk dövlətlərin (Şumer,Kutium,Babil,Elam və s.) dövründə gəldiyinə bir işarə verir.İskit tayfası olan sakların adına Azərbaycanın yer adlarında rast gəlmək olur.Ordubadın

(Naxçıvan) Nüsnüs kəndindən qərbdə yerləşən “Sak dağı” oronimi maraqlıdır. İskit mədəniyyətinin Azərbaycandakı kökləri Eneolit və Neolit dövrünə gedib çıxır.

Diqqət edin bütün araşdırmaların məntiqi nəticələri çox maraqlı bir şəkildə, daha doğrusu “prinsipial sxem” yaradır:

Şumerlə Azərbaycan arasında əlaqə + Saklarla şumerlər arasında əlaqə + Saklarla Orta Asiya arasında əlaqə + Orta Asiya ilə Altay arasında əlaqə + Kimmerlərlə Azərbaycan arasında əlaqə + Saklarla oğuzlar arasında əlaqə + Oğuzlarla peçeneqlər arasında əlaqə + İskitlərlə (saklar) sarmatlar arasında əlaqə + Qarabaylarla (qarabağlar) peçeneqlər arasında əlaqə + Oğuzlarla şumerlər arasında əlaqə + Kəngərlərlə şumerlər arasında əlaqə + Madaylarla şumerlər arasında əlaqə + Qıpçaqlarla Azərbaycan arasında əlaqə + Massagetlərlə oğuzlar arasında əlaqə + + + + +

Bu “üstəgəl”-lərin sırasını artırmaq olar. Hətta, artırılsaq da bu etnosların bir-birinə yanaşmasındakı əlaqənin etnik və mədəni müstəvidə nə qədər həqiqətə uyğun olduğu dərk etmək heç bir çətinlik yaratmır. Buraya digər “etnik” dövlətlərin də adını əlavə etsək görərik ki, etnik yaxınlaşma şəklində olmasa da Hindistan və sak əlaqəsi, Baktriya və sak əlaqəsi, Avropa və sak əlaqəsi, Parfiya və sak əlaqəsi kimi mədəni və siyasi yaxınlaşmalar sakların təsir arealının nə qədər genişliyindən xəbər verir.

Atçılığın ən antik müəlliflərindən olan şumerlər, saklar və oğuzlar arasında dərin bir əlaqə vardır. Şumerlərin Orta Asiya və ən qədim saklarla (protosaklar) əlaqəsi məlumdur. Bu əlaqənin arasında qalan oğuz tarixi heç də bəzi müəlliflərin göstərdiyi kimi bizim eramızın əvvəlində başlamamışdır. Onun tarixi ən qədim tarixin bəzən aydın, bəzən də dumanlı dərinliklərində itir. Bir sıra antik tarixçilərin əsərlərində iskitlərin “işquz” (“oğuz”) kimi adlandırılması nə deyir bizə...?

Sual yarana bilər ki, niyə məhz, atçılığın ilk müəllifi olaraq şumerlər vurğulanmalıdır. İskitlərin atçılıq mədəniyyəti, yəni

sakların atçılıq mədəniyyətləri qərbə (qədim Azərbaycan dövlətlərinə) heç də e.ə. VII-IV əsrlərdə gəlməmişdir. Daha doğrusu bu ikinci gəliş idi. Lakin, bu populyasiyanın Qafqazlara və İkiçayarasına gəlişi daha da qədim tarixə malikdir.

Bir məqamı vurğulamağı mütləq lazım bilirəm. Bu gün nəzər yetirsək görürük ki, türk tarixi boyu türk xalqlarının mədəniyyətinin bir hissəsi olan bədii ədəbiyyat və folklor nümunələrində atla bağlı inanclar kifayət qədər çoxdur. Bunların içində “At türkün qanadıdır”, “Çətini türk ata minincədi” (burada sətiraltı mənə də var), “Səhər tezdən dur, birinci atanı gör, sonra get atını gör”, “Türk göy üzündən yerə atla enmişdir”... və s. kimi maraqlı deyimlərə rast gəlmək olur. Fikir verin, buradakı “Türk göy üzündən yerə atla enmişdir” ifadəsi adi bir cümlə deyil, ruhi, fəlsəfi, tarixi bir məqamla bağlı dəyərli bir informasiyadır.

Gəlin bu mistik deyimə etimoloji, tarixi və mistik bir nəzər salaq.

Şumer dilinin türk dili ilə yaxınlığı bir çox tədqiqatlardan görünür:

Şumerçə	Türkcə
Dingir	Tengri
Ud	Ut (Od)
Udun	Utun (Odun)
Ada	Ata
Diriq	Terik (Dərin)
Taq	Tak (Tək)

Bu nümunələrə əsasən O.Süleymanov bildirir ki,şumer cingiltili samitləri türk kar samitlərinə uyğun gəlir.

Kutilərin (“Qutium” adı ilə qədim Manna dövlətini adlandırmışlar) Şumer dövlətini idarə etməsi və mənşəcə prototürklərə yaxın olması,sonuncu Şumer hökmdarı olan Tirikanın qarqar türk tayfası ilə etnik bağlılığının olması yəqin ki,təsadüf deyil.Bəzi müəlliflər qarqarları Qafqazdilli hesab etsələr də Orta Asiyada onların adı ilə bağlı məqamlar üzə çıxmışdır ki,bu da onların türk tayfası olmalarını göstərir. Şumerlərin dilində sak (protosak) lingvistik mədəniyyətinin izləri özünü göstərir.

Yaxşı,”Türk göy üzündənyerə atla enmişdir” deyimindəki mənanın Şumerlə nə əlaqəsi?Şumer barədə yazılan elmi əsərlərə baxdıqda görürük ki,burada şumerlərlə yerdənkənar sivilizasiya arasındakı bağlılıqdan söhbət gedir.Şumer kəlməsini ilk olaraq Akkadlar işlətmışlər.Şumerlər özləri özlərinə “Kİ.EN.QİR” (kenqir) demişlər.Öncə bu kəlmənin peçeneq-kəngərlərlə əlaqəsi barədə danışıyıq.Şumerlərdə “Kİ” yer anlamını verir.”EN” (Enki,Enlil...) müqəddəslik mənası verməklə göy,yeri-göyü idarə edən,allah və böyük,ağa,sahib anlamına gəlir.”Qir” və ya “Qri” sözü bir sıra müəlliflərin araşdırmalarında “uçan odlu cism”,”odlu raket”,”göydən gəlmiş odlu cism” anlamına gətirilir.Şumer dilinin mürəkkəbliyindən irəli gələn başqa bir formada isə “Qır” yer,torpaq anlamı da verir.Amerika alimi Z.Sitçin yazdığı “Allahların və insanlarınsavaşı” kitabında bu mövzuda çox maraqlı fikirlər bildirmişdir.Yuxarıdakıları nəzərə alsaq onda çox maraqlı bir fikir formalaşır: ”Kİ.EN.GİR”-yəni odlu raketlə göydən enənlərin ölkəsi.Bir çoxlarına bu,inanılmaz və heyrətli gələcək.Bəli,dünyanın ilk sivilizasiyası olan şumerlərlə kosmos və prototürklər arasında əlaqə vardır.Göy (kosmos) şumerlərdə də,türklərdə də müqəddəs sayılırdı.Göy rəng türklərin simvollarından biri olmaqla tarixin bütün zaman

kəsiklərində öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Göytürklər (Göy türkləri, Tanrı türkləri) dövlətini və onların türk dünyasında qoyduğu izi yada salmaq kifayətdir. Türklərin totemlərindən olan boz qurd da üzü göyə şəkildə təsvir edilmişdir. Şərqdən gələn (etnogenetik olaraq) sakların (iskitlər) şumerlərlə əlaqəsi şumerlilərin dilində rast gələn sözlərin açıqlanması zamanı da üzə çıxır. Qarabaşlar (Sanq Qiqa) adlandırılan şumerlərin qara rəngli baş, papaq anlamına gəlmələri inandırıcı deyil. Burada qara və saq sözləri ikinci anlamda da işlədilir. Belə ki, bir çox hallarda oğuzlar və sakların özlərini “qarabaşlar” adlandırması yazılı türk kitabələrindən məlumdur. Burada şumercə sanğ ğiğa (qarabaş) sözünün açıqlanmasına bir az da yaxınlaşırıq. Şumer piktoqramlarında bu söz “baş”, “göy qübbəsi” və onların arasında “ulduzlar” şəklində təsvir edilir. Deməli, “baş üzərində qaranlıq” anlamını verir. Və ya “başı göylərə ucalmış” mənasını. Burada Altayda, Ulu dağda Tenqriyə (uca göyə, ilahiyə) sitayiş və türk kultündəki boz qurd yada düşür. Bir fikir verin- Kİ. EN. GİR”, ”DİNGİR”, ”TENGİR”, ”TENQRİ”, ”TANRI”...

Şumerlər göydən yerə odlu qurğu ilə gələnləri “Dingirlər” deyər adlandırmışlar. Bu onların dilində “göydən odlu raketlə gəlmiş ədalətli” anlamını verir. Hətta, uzaq Sibirdə, Yakutiya (yakutlar türk kökənlidirlər) qızıl çıxardıb öz planetlərinə aparmağa gələn “dingirlər” burada Hiporborei sivilizasiyasını yaratmışdır. Burada Ptolomeyin vurğuladığı “Hiporborei sarmatları” adı maraqlıdır. Maraqlıdır ki, sonuncu ümumdünya su daşqını 4000 il bundan əvvəl təkrarlanmalı idi. Lakin, dingirlərin “daima fırlanan göl” texnologiyası sayəsində bunun qarşısı alınmışdır.

İndi digər məqamlara diqqət edin:

Amerika tapılıandan sonra orada qədim türk xalqlarının mədəniyyətinə xas izlər aşkar edilmişdi. Hələ, Maya sivilizasiyasının özündən sonra qoyduğu işarələr və kosmos barəsində vurğuladıqları fikirlər qədim şumerlərin fikirlərinə

yaxınlığı ilə diqqət çəkir.Amerikanın yerli aborigen tayfaları avropalı qəsbkarların altında atları görərkən az qala heyrətdən diz çöküb bu heyvanlara səcdə ediblər.”Hindular” onları “ŞİN.KON.KA” deyərək adlandırmış və “böyük it”,”göydən gəlmiş it” (“uca,böyük,möhtəşəm varlıq”) kimi qəbul edərək qarşılamişlar.”It” ona görə ki,yerli amerikalılar it saxlayardılar və atları görərkən onları “böyük itlər” kimi qəbul etmişlər.Həm də atların itlər kimi vəfəli olmalarına əmin olmuşlar.Belə deyilir ki,guya onlar (yerli əhali) sanki çoxdan itirdikləri qardaşlarını görürdülər.Belə çıxır ki,avropalıların gəlişinə qədər burada atlar olmuşdur.Altay,Saxa ilə Alyaska arasında əlaqəni çox qədimdə Sakit okeanın şimalında mövcud olmuş “quru” keçid təmin edə bilirdi.Hinduların isə etnik olaraq türkəsilli olması sübut olunmuşdur.Bunu “Türk Dünyası Qurultayı”nda öz nitqi ilə amerikalı qırmızıdərilili olan Franklin Kil də demişdir.O,bildirmişdir ki,türklərin və “hinduların” DNT yoxlamaları nəticəsi olaraq müəyyən edilmişdir ki,onların hər ikisi türk mənşəlidir.Qırmızıdərililərin mədəniyyəti,məişəti də türklərinkinə oxşayır.Onlarda da “bozqud” inancı var.Hətta,”hindularda” “bozqud” adlı tayfa vardır.Fransız dilçi alimi Dumesnil Amerika “hindularının” dilində türk dilində olan 320 söz aşkar etmişdir.Hindu dilində bir tayfanın adı Atapaska,Atapaskan və daha doğrusu Ata’paskank (paskan, paskanq,peçenek,bəçənə,biçənək adlı türk tayfasına işarə).Onu da deyim ki,Naxçıvanda rast gələn “Biçənək” toponiminin anlamı ot biçilən sahə kimi qarşılanmamalıdır.Bu peçeneqlərlə bağlıdır.Daha sonra “hinduların” dilində tete (dədə),tepek (təpə),yu-mak (yumaq,yaxalamaq),kun (gün) kimi sözlər maraqlı doğurur.Qıpçaqlarla peçeneqlərin genetik və etnik doğmalığı məlumdur.Amerikada “hinduların” oturuşması tarixi çox qədimdir.Bunlar türk kökənli sayılan monqolların,altayların, saxaların və Orta Asiya türklərinin Avroasiya materikinə ucqar şərq hissəsi ilə Şimali Amerika materiki arasında Sakit okeanın donmuş səthi sayəsində yaranmış keçid vasitəsilə

oraya keçənlərin nəsiləridir.Kəngərlər-peçeneqlər-asteklər şəklində bu etno-genetik miqrasiyanı aydın görmək olar. Lakin,tarixin daha da dərinliklərində itən bir sıra gedişatların izləri daha da maraqlı məqamları üzə çıxarır.Protoşumerlərin ilk olaraq Ural dağlarından Avropaya gəlməsi və burada Alpinlərin,Alp xalqının (fikir verin-“Alp” türkəsilli sözdür) əsasını qoyması,daha sonra isə Altaya tərəf köç edərək sonralar burada altay-iskit kimi tanınan etno-genetik dairədə bərqərar olması maraqlı doğurur.Altaylardan yenidən qərbə tərəf köç edən protoşumerlər Amudərya və Sırdərya arasında

E.ə. VI əsrə aid Etrussk vazasında iskitlərin (şişpapaq saklar) at üstündə təsviri.

məskunlaşmış və sonralar isə daha da qərbə yaxınlaşaraq nəhayətdə Dəclə və Fərat çayları arasında yenidən məskunlaşmışlar.Deməli Mesopotamiyada Şumer dövlətinin tarixi heç də şumer prototürk irqinin tarixi anlamına gəlmir.Buradan da görünür ki,şumerlərin tarixi eramızdan əvvəl IV minilliyə deyil daha qədimə gedib çıxır.Mesopotamiyaya gələn şumerlər Misir mədəniyyətinin əsasını qoymuşlar.Bunların bir hissəsi Lidiya

dövlətinin təşəkkülündə rol oynamışdır.Daha sonra aralıq dənizi vasitəsilə qərbə doğru iki yolla irəliləyərək biri İtaliyada etrussk xalqının əsasını qoymuş,digəri isə Atlantik okeanının axını ilə Karib hövzəsinə gedib çıxmışdır.Burada əsasən Meksika ərazisində məskunlaşan şumer-kengirlər (kəngərlər) astek,maya mədəniyyətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Fikir verin mayaların,asteklərin, şumerlərin, misirlilərin ehramları piramida şəklindədir .Maraqlıdır düzəngah yerdə, səhra və ya çöllükdə bu cür arxitektura ideyası haradan meydana gəlmişdir,nədən bəhrələnmişdir? Bu nə deməkdir? Məhz bu piramida həndəsi forması dağı simvolizə edir.Bu da o deməkdir ki,şumerlər tətbiq etdikləri bu memarlıq üslubu ilə öz əzəli vətənlərini Ural və Altay dağlarını simvolizə edirlər. Bütün bu misallar Amerika materikinə atların çox-çox qədimdə,nəinki İspaniya krallığının,hətta,Roma imperiyasının mövcud olmadığı bir dövrdə gətirildiyini göstərir.Bu gün dünyanın at cinsləri içində yalnız iki coğrafi ərazidə ekzotik sayılan donlara (atın rəngi) rast gəlmək olur.Bunlar Altay,monqol atları (şərqi Avroasiya) və Amerikada yetişdirilmiş yerli Amerika cinsləridir.Misal olaraq monqol və pinta cinslərini götürək.Bu cinslərin içində çox nadir donlara-ala,ləkəli atlara çox rast gəlmək olur.Burada bir az ehtiyatlı yanaşma lazımdır.Belə ki,Amerikaya ilk dəfə gələn ispanlar orada atların olmadığını bildirmişlər və özləri ilə gətirdikləri Avropa cinslərindən istifadə etmişlər.Diqqətinizə çatdırım ki, Avropada ala,ləkəli atlara mənfi münasibət var idi və bu atların sayı çox az idi.Avropalıların Amerikaya apardıkları atlar hindular tərəfindən ələ keçirilərdi.Hindular çox qısa bir tarix ərzində ala,ləkəli at cinsi formalaşdırdılar.Deməli “hindu” adlandırdığımız,monqol,saxa,Orta Asiya türklərinin Amerika etnogenezi olan bu xalqın ruhunda həmin bölgələrə aid at yetişdiriciliyinin prinsipləri yaşamışdır.Bu “hinduların” atlarını bəzəmələrində də özünü göstərir.Lakin,onu deməliyəm ki,ilk dəfə Şimali Amerika materikinə Orta Asiyadan və Altay-

Monqolustan bölgəsindən köç edənlərin atları çox güman ki,buzlu-qarlı,kəskin iqlimli və yemdən kasad şəraitdə davam gətirməmiş,məhv olub getmişlər.Saxa-yakutlar isə kəskin şimal iqlimi səbəbindən atçılıqla ciddi məşğul olmamışlar.Onlar maralçılıqla daha ciddi məşğul olmuşlar ki,bunu həmçinin, ucqar şimalda yaşayan digər xalqların (türk xalqı sayılmayan eskimosların) təsərrüfat ənənələrində də görmək olur.

Bütün bunlarda nəsə bir uyğunluq,həqiqətə uyğunluq hiss edilir.Türk yerə enmişdir və ya türk yerə atla enmişdir anlamının bu halda nəyi üzə çıxara biləcəyini indi açıqlayıb sübut edə bilməsək də inanıram ki,gələcəkdə bu kimi sirlərin üstü açılacaq.Hər-halda at və türk birliyi,doğmalığı çox qədim və çox uzaqdır.Gri (Qri) və ya Gir (Qir) deyilən uçan obyektlə yerə gəlmiş Dingirlər (ədalətliyə) bəlkə öz planetlərindən atları da gətirmişlər.Atın göydə təzahürü anlayışı bir çox xalqların mədəniyyətində özünə yer tapıb.Uçan atlar həmişə “kosmik” obrazlar kimi təqdim olunub.”Efsaneye görə türk gökyüzündən yer yüzünə atlı olaraq inmişdi” (Günay 1991 a:5).

”Hatta yakut türkləri ilk insanın gökdən inen yarı insan yarı at vücutlu bir yaratıktan türemiş olduğuna inanmaktadırlar” (Erk 1978:4).

Qanadlı at obrazları bir çox türk xalqlarının,o cümlədən Azərbaycan xalqının folklorunda və əsətlərində də yer almışdır.Bu mövzunu milli qəhrəmanlıq dastanlarımızdan biri olan “Koroğlu” dastanı bizə təqdim edir.Azərbaycan xalqının çox məşhur şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan “Koroğlu” dastanında Alı kişi oğlu Rövşənə (sonralar Koroğlu) tövsiyyə edir ki,dayçaları qaranlıq tövlədə qırx gün (bunun özü də kosmik simvolizmdir) saxlasın.Lakin,Rövşən qırxıncı (onu da deyim ki,”40”,“9”,“7”,“3” rəqəmləri qədim türklərdə müqəddəs və mistik rəqəm sayılırdı) günün çatmasını səbrsizlikdən gözləyə bilmir,dözməyib tövləni açır və görür ki,atın qanadları çıxır.

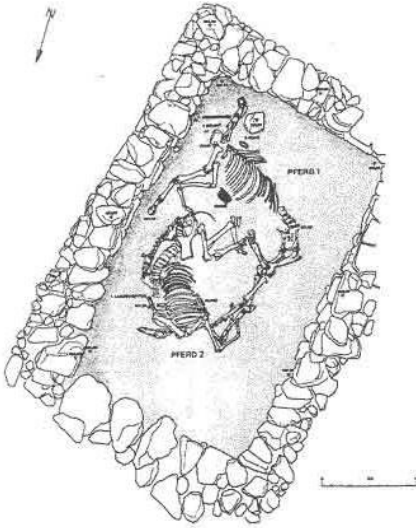
Buradan aydın görünür ki, "qanadlı at" anlayışı türk xalqlarının təfəkküründə, ruhunda özünə nə dərəcədə yer tapmışdır. Bəlkə də "Koroğlu" dastanındakı "Qırat" zoonimi (apoloqu) heç də boz rəngi ifadə edən "qır" ("kır") sözü ilə əlaqəli deyil. Onu realist, materialist kimi boz ərəb atı kimi təqdim etməklə kütləyə inandırıcı arqument şəklində göstərmək olar. Lakin, qanadlı bir atın "Qırat" deyə adlandırılması bəlkə də "Tenqir", "Dinqir" (bu ifadələrdəki "Qir", "Qri" şumerlərdə "Odlu cism" və ya "Odlu günəş" anlamını verirdi və bizim anlayışımızda "kosmosdan yerə gələn odlu obyekt", yəni "raket" kimi başa düşülür) anlamı ilə əlaqəsi vardır. Niyə də bunda əlaqə axtarmayaq? Axı biz qızıla da qır-qızıl demişik. Axı sehirlili və mistik rəng sayılan "qırmızı" sözündəki "Qır" hissəsi, qırmızı rənglə qızıl rənglərinin arasında olan əlaqə bizə nə deyir? Qırmızı qarınılı təlxə ilanına qızıl ilan demək, ifrat dərəcədə yalan danışan adama "qızıl-qırmızı" adam demək nə deyir bizə? Qırğız" sözünün etimologiyası "Qır" və "Oğuz" sözlərini özündə birləşdirir – yəni "qırmızı oğuzlar", "qızıl oğuzlar". Axı Dinqirlər öz planetləri Nibirudan (onu da Şumer kitabələrində qanadlı və odlu uçan obyekt şəklində təsvir edirlər) yerə tez-tez qızıl çıxardıb aparmağa gələrdilər. "Qırat" bəlkə elə göydən yerə gəlmiş "Qızıl at"-dır, "Odlu-Alovlulu at"-dır. Bu günkü Qarabağ atlarının qızılı rəngi, Pənah xanın Naxçıvandan kəngərliləri (Kİ. EN. QİR.) Qarabağa köçürməsi və bunların peçeneq oğuz türk tayfalarına aid olması, oğuzlarla işquzların (Herodot iskitləri işquz adlandırmışdır) eyni etnik tayfa olduğu və Şumerlə bağlı olduğu, qızılı parıltılı axaltəkələri yetişdirmiş türkmən xalqının şumer-oğuz əlaqəsi bizə nə deyir?

Bəlkə də bu adi bir mülahizədir. Bəlkə də bu mistik bir təsvirdir. Lakin, bütün bunlarda hansısa bir dumanlı mənzərə var ki, bu dumanın altından hadisələrin dəqiq konturları görünməsə də silueti hiss olunur.

"M.H. Təhmasibin fikrincə "Qırat" – "Od at" deməkdir. At qədim təsəvvürlərdə çox zaman dörd ünsürlü, yəni ab-atəş-xak-

badla əlaqələndirilmişdir.Od-atəş-ildırımın da zoomorf surətdə olduğu kimi qaranlıqla,eləcə də yağışla,su ilə bağlı olduğu məlumdur...” (bu sitatı “Turi ayğır” zooniminə görə təqdim etdik).E.Əzizova görə,Qırat “tünd,boz,boz at”,Dürat isə “tünd kəhər at” mənasındadır...M.Seyidov yazır: ... Bunlar elə-belə atlardan deyil.Bunlar dərya atından əmələ gəliblər... dağ tanrısının atının adının “Qırat” adlanması çox təbiidir.”Qırat” – “dağın atı”,”ucalığın atı,yəni “dağ tanrısının atı” deməkdir...” (Ə.Tanrıverdi,“Dədə Qorqud Kitabı”nda at kultu: səh.44).

İndi isə gəlin bir qədər haşiyəyə çıxaraq.Əslində buna haşiyədən

Kimmer kurqan qəbri.İçində at skeletləri

kənar da demək olmaz. Siz bunun şahidi olacaqsınız.Məlumdur ki, e.ə. XX-III əsrlərdə öncə İtil (Volqa) çayından Krıma qədər uzanan ərazilərdə, daha sonra isə Kiçik Asiya (indiki Anadolu) ərazisində Kimeriya,yəni kimmerlərin ölkəsi olmuşdur.Kimmerlər (kəmərlər, qamərlər ,qumir, qumira) Qara dəniz sahillərində yaşayan türk tayfası idi.Döyüşkən və igid kimmerlər iskitlərin Qara dəniz ətrafına gəlişindən sonra öz

istəkləriylə Cənubi Qafqaza köçmüşlər. Daha sonra,yəni iskit sakların Zaqafqaziya gəlişindən sonra qərbə doğru çəkilməmiş və indiki Şərqi Anadolu ərazisində məskunlaşmışlar.Kimmerlər Frigiya ilə qonşuluqda yaşasalar da sonunda aralarında müharibə yaranır.Bu müharibədə kimmerlər qalib gəlir. Frigiyada kiçik xalq kimi yaşayan haylar isə indiki Anadolu

ərazilərinə səpələnirlər (ermənilər Frigiyanın daxilində kiçik xalq kimi yaşayırdılar və əslində “hay” tayfası sayılırdılar).Haylar sonralar yaranan və qısa dövr mövcud olan Ərməniyyə türk dövləti daxilində yaşamış və ermənlərin tarix səhnəsindən çıxmasından sonra özlərinə erməni-hay adını götürərək Van gölündən şərqə doğru ərazilərdə,Şimali-Şərqi Suriyada və İranda məskunlaşmışlar. Kimmerlər isə Manna ərazisinə köçərək sonralar orada tədricən mannalar və madaylarla qaynayıb qarışaraq assimilyasiyaya uğrayırlar.Bəzi tarixçi alimlər iskitləri təqdim etdikləri kimi kimmerləri,yəni kəmərləri də fars əsilli hesab edirlər.Bu həqiqətə yaxın bir fikir deyil.Antik mütəfəkkirlərdən biri,məşhur “İlliada”,”Odissey” əsərlərini yazmış Homer kimmerləri “At südü sağanlar” adlandırmışdır.Məlumdur ki,at sağmaq və at südündən (qırmız,kumis) istifadə etmək türk xalqlarının məişətlərinə aiddir.İrandilli xalqlar arasında bu kimi hala rast gəlinməmişdir.Kimmerlərin atçılıq mədəniyyətləri mükəmməl idi.Onların çox mükəmməl,ağır əlbəsəli süvariləri var idi.Kimmerlərin atlıları iskitlərin süvarilərilə çox oxşar idi.Kimmerlər də döyüşçülərini atları ilə birgə kurqan qəbirlərdə dəfn edərtilər (şəkildə kimmer kurqanında at skeleti göstərilmişdir).İran tarixinin yazılı nümunələrində kimmerlər bulqarların babaları kimi göstərilmişdir.Məşhur Bizans tarixçisi Prokopius Kaysarensis (Kayserili Prokopyus) da kimmerləri bulqar türklərinin ulu babası kimi qəbul etmişdir.

İndinin özündə belə Azərbaycanda kimmerlərin izlərinə rast gəlmək olur.Quzey Azərbaycanda Kəmərlı (Qazax rayonunda),Qəmərli,Güney Azərbaycanda Kəmər,Komar,Xomarlı adında yaşayış məskənləri və yer adları var.

Bizim əsas söhbətimiz ən qədim dövrlərdə Azərbaycan xalqının etnogenezində və bununla da yerli at populyasiyasının inkişafında rol oynamış türk kökənli tayfaların tarixinin araşdırılması və tarixin hansı kəsiyində,hansı məkanda onların birləşməsi və ya ayrılması üzərində qurulmuşdur.Çünki

yalnız, bu yolla Qarabağ atının (həmçinin, axaltəkə) mənşəyini, yaranma və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq olar.

Baxın, qədim Manna-Midiya-Atropatena “tandeminin” etnik, coğrafi, mədəni, siyasi həddləri daxilində şumerlərin (kəngərlərin), kutilərin, sakların (iskitlərin), kimmerlərin, madaların, massagetlərin, oğuzların, peçeneqlərin, qarqarların, qıpçaqların, səlcuqların izləri nə qədər aydın görünür.

Mən bütün bunları yazmaqla Şumer tarixini və ya yerdənkənar sivilizasiyaları araşdırmaq fikrində deyiləm. Lakin, etnogenez qanunauyğunluqları özü istər-istəməz bizi buna gətirib çıxarır.

Şumer piktoqramlarının, mixi yazılarının etimologiya qanunlarına uyğun olaraq açılması onun birbaşa olaraq türk dil qrupu ilə heç də uzaq olmayan qohumluğunu özündə ehtiva edir. Şumer mədəniyyətinin antik Misir mədəniyyətinə təsiri müəyyən edilmişdir. Bu halda hətta, məntiqi olaraq belə fikir söyləmək olar ki, Şumer mədəniyyəti həmçinin, Babil, Aşşur mədəniyyətinə də təsir etmişdir. Buradan belə bir fikir yaranır: Aşşur atları heç də Midiya atlarından yaranmamışdır. Aşşur atları, həmçinin, ərəb atlarının əcdadları olan atlar əski sak (iskit) atlarının (onların əcdadlarının) törəmələridir. Assuriyada atlar döyüş arabalarına qoşulardı. Məlumdur ki, təkəri ilk olaraq şumerlər ixtira etmişlər. Deməli, Aşşurların atçılıq mədəniyyətlərinin əsasını Şumer mədəniyyəti qoymuşdur. Manna Assuriya ilə həmsərhəd idi. Aydın ki, Mannaya atlar Şumer, Babil, Assuriyadan gəlmişdir. Manna dövlətinin süqutundan sonra onun ərazisi yeni yaranan Midiya dövlətinin tərkibinə daxil olur. Midiya dövründə Nisey vadisində və ümumiyyətlə bütün Kaspianada (Xəzər dənizinin cənub sahilləri) sak tayfalarının bir qolu olan massagetlər (bir sıra tarixçilər onları “mas-sak-ta”, yəni, “böyük sak qəbiləsi” kimi qəbul etmişlər) məskunlaşmışdı. Massagetlərin atları xüsusilə fərqlənirdi. Bir qədər boy-buxunlu və biçimli atlar idi. Lakin, çox zərif deyildilər. Bu atlar da Midiya və Nisey atlarının formalaş-

masında rol oynamışlar.Midiya,Əhəməni dövlətləri zamanında da Orta Asiyadan sakların (bəzi mənbələrə görə onlara şişpapaqlar da deyirdilər) gəlməsi baş verirdi.Midiya at populyasiyası dolayı və birbaşa yolla qədim sak (iskit) atlarının yuxarıda sadaladığımız üç gedişatla baş verən təsiri nəticəsində formalaşdı.

K.P.Boçkaryovun bildirdiyi fikir isə etnogenetik deyil, coğrafi müstəvidə qəbul edilməlidir.Çünki adıçəkilən dövlətlərin ərazilərində türk tayfaları yaşamış və tarixin müxtəlif kəsiklərində türk dövlətləri (Manna,Midiya, Atropatena və s.) yaranmışdır.Bəzi tarix kəsiklərində əlbətdə bu ölkələr məhv olmuş,digər dövlətlərin ərazisinə daxil edilmişdir.Lakin,bu o demək deyil ki,əzəli genləri daşıyan böyük bir at populyasiyası (antik tarixçilərin məlumatlarından görünür ki,çoxsaylı olub) digər dövlət tərkibində birdən-birə dəyişərək fars atına çevrilsin.Sadəcə əvvəllər mövcud olmuş at populyasiyası sonralar yaranmış bir dövlətin ərazisində mövcud olmuşdur.Nisey isə dövlət olmamışdır.Bu,coğrafi ərazi anlamındadır ki,bir hissəsi də Midiya ərazisinə düşürdü.Strabon bildirmişdir ki,Nisey atları parfiyalıların və farsların atlarından fərqlənirdi.Baxmayaraq ki,bir sıra müasir alimlər Nisey vadisində yerləşən Nisa şəhərini Parfiyanın paytaxtı, inzibati mərkəzi kimi qeyd edirlər,bu heç də onun əzəlini təsvir edən tarix deyildir.Bəzən etnogenezlə coğrafi yerdəyişmə və inzibati bölgünü bir-biri ilə qarışdırırlar.

Düzdür,tarixdə qaranlıq və açılması çətin olan bir sıra məqamlar vardır ki,bunlar da hər-hansı antik dövlətin sərhədini müəyyən etməkdə mübahisələr yarada bilər.Lakin,bir şey artıq elmə məlumdur ki,indiki İran Azərbaycanı (Cənubi Azərbaycan) çox qədim at cinsinin yaradıldığı və məşhurlaşdığı məkan olub.Bu məkanın müəyyən hissələri tarixin müəyyən kəsiklərində hər-hansı bir dövlətin xəritəsilə “örtülüb”.Bu isə adığedən at populyasiyasının (əgər o,artıq qəbul olunmuş və lokallaşmış bir cinsə aiddirsə) təzə

yaradılmış ölkənin məhsulu anlamına gəlməməlidir. Misal üçün, Strabon bildirirdi ki, midiyalıların və parfiyalıların atlarını “Nis” cinsli hesab edirdilər. Burada bir şeyə diqqət yetirmək lazımdır ki, cinsin adlandırılmasıyla onun mənsəyi başqa-başqa anlayışlardır. Yəni, Manna-Midiya at populyasiyası coğrafi ərazi olan Nisey vadisində (bu coğrafi ərazinin müxtəlif hissələri müxtəlif ölkələrin ərazisinə düşmüşdür) yetişdirildiyindən onlara “Nisey”, “Nis”, “Nesey” və s. atları deyilmişdir. Əslində antik tarixçilərin və bir sıra tarixi araşdırmaların ortaya çıxardığı nəticələrdən müəyyən edilmişdir ki, Nisey atlarının əsas vətəni Urmiya (Urmu) gölünün ətrafı və Səhənd dağının qərb yamacları olmuşdur. Məhz, bu ərazilər Atropatena ərazilərinin hüdudlarında idi. Sonralar buradakı cins atlar digər yaxın ölkələrə aparılmışdır. Tədricən Persiya ərazilərinə yayılan bu cins nəhayətdə indiki Türkmənistan ərazilərinə də keçmişdir ki, bunun da nəticəsində Manna-Midiya (Nisey) atlarının yeni qolu Axal-Təkə atları yaradılmışdır. Maraqlıdır ki, hal-hazırda zavod damazlıq qanunlarına uyğun olaraq Manna-Midiya (Nisey) atlarının yalnız iki qolu yetişdirilir və dünyada müfəssəl bir cins kimi tanınır. Bunlardan biri Türkmənistanda türkmənlər tərəfindən yetişdirilmiş axaltəkə atı, digəri isə Azərbaycanda (Şimali Azərbaycan) yetişdirilmiş müasir (yeni) Qarabağ atlarıdır.

Polibi göstərmişdir ki, midiyalıların böyük at ilxıları var idi. Onların çoxlu mal-qarası, taxılı var idi. Buradakı geniş otlaqlar atçılıqla məşğul olmaq üçün böyük imkanlar yaradırdı. Bu atlar həm minikdə, həm də yük və qoşquda istifadə olunurdu.

Rui Qonzales de Klavixo qeyd etmişdir ki, Qarabağ çoxlu ot olan hamar düzənlikdir.

“Nisa” (“Nisey”, “Nesey”) atları Urmiya (Urmu) gölündən Xəzəryanı cənub ərazilərə kimi uzanan və dağlarla müşayiət olan düzənliklərdə, həmçinin, dağ və dağətəyi ərazilərdə yetişdirilmişdir. Burada yaxşı otlaqlar var idi. Sonralar

Atropatena dövləti zamanında da atçılıq inkişaf etmiş və Nisey atlarının şöhrəti daha da çox yayılmışdı.Xəzər dənizindən cənub-qərbdə yerləşən Gilan əyalətinin Rudsər mahalında aparılmış qazıntılar zamanı Tunc dövrünə (e.ə. IX – VIII əsrlər) aid yaşayış məskənindən maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır ki,bunların da əksəriyyəti heyvandarlıqla bağlı idi.

Bir sıra antik müəlliflər bildirmişlər ki,Atropatenedə əkinçilik və maldarlıq xeyli inkişaf etmişdi.Hər şeydən əvvəl bu ölkənin əraziləri müxtəlif yabanı yem bitkiləri ilə zəngin yaxşı otlaqlara malik idi.Burada qoyunçuluq və maldarlıq inkişaf etmişdi.Məhsuldar çəmənliklərdə və düzlərdə otlayan “cins” atlar Manna və Midiya atları populyasiyasının davamçıları idi.Polibi bildirirdi ki,”Midiya sahəsinin genişliyi, çox sakinliliyi və əla keyfiyyətli atlara malik olmasına görə Asiyada görkəmli dövlət sayılır.Midiya bütün Asiyanı atla təmin edirdi.Orada olan otlaqların bolluğuna görə çar öz at ilxılarını midiyalılara etibar edirdi”.

Strabon bildirirdi ki,hündür dağlara malik Midiya ölkəsində məşhur atlar yetişdirilmişdir.Babilistanla Persiya və Kaspiana arasında yerləşən çəmənliklərdə çoxlu at ilxıları var imiş.

Ümumiyyətlə məlum olur ki,qədim Manna,Midiya, Atropatena və Kaspiana əraziləri e.ə. IX-X əsrlərdən başlayaraq yüksək “cinsliliyə” malik (o zamankı anlayışlara görə) atların yetişdirilmə zonası,vətəni olmuşdur ki,bu atlardan da məşhur Qarabağ,axaltəkə atları törənmiş və bu iki cinsdən də bəhrələnərək Don,Budyonni,Fars,ingilis minik atı,Kabarda, Dilbaz və s.cinslər yaradılmışdır.Hətta,atçılıq barədə çox az məlumatı olan insanlar azacıq da olsa tarixi araşdırsalar görəcəklər ki,qızılı-kürən və qızılı-səmənd rəngin “etibarlı” daşıyıcıları olan Qarabağ,axaltəkə,fars,Don atları bir-birinə yaxın coğrafi ərazilərdə meydana gəlmiş qızılı-kürən anlamının geneoloji müstəvidə tandemləridir.

Bir çox tədqiqatçılar yoncanın vətəninin Midiya olduğunu vurğulayırlar.Çox güman ki,yoncanın ayrıca (xüsusilə məhsuldar) bir növünün (Lat.“Medicago Sativa”) vətəni kimi nəzərdə tutulur.Bu cür qidalı bitkilərlə bol ərazidə təbii ki,atçılığın inkişafı üçün böyük imkanlar yaranırdı.

Köçəri həyat tərzı hətta,Altaydan belə buraya genlərin daşınmasına səbəb olmuşdur.Bu əksinə də baş verirdi.Misal üçün,Kolosovski qeyd edirdi ki,Çingiz xan və Teymurləng Azərbaycanı zəbt etdikdən sonra buradan Orta Asiyaya çoxlu miqdarda mal-qara və at aparmışdır.

Bu növ proseslər təbiidir və bunsuz yeni cinslər meydana çıxma bilməzdi,yaranan hər hansı azsaylı bir cins isə sonda genetik olaraq “korlanıb” sıradan çıxma bilərdi.

Lakin,müxtəlif xarakterli bu təsirlərin əsasında formalaşmış konkret Azərbaycan atı artıq, bizim eramızda mövcud idi.Sonralar olan təsirlər (ərəb,monqol və s.) isə bütün at cinslərində olduğu kimi normal sayılır və bir normal hal kimi bu qaçılmaz idi.

Qarabağ atının mənşəyinin və genetik tərkibinin birbaşa ərəb atı ilə bağlanmasına qayıdaq.

Ərəb mənşələrində (İbn Haqvəl – XII əsr) göstərilir ki,yaraşlıq Azərbaycan atları böyük şöhrət qazandıqları üçün bunlara İranda,İraqda və Suriyada böyük tələbat var idi.Bu atlar həmçinin,Hindistana və Misirə də aparılırdı.

X əsrdə Volqa çayı vadisinə səyahət edən ərəb mütəfəkkiri Əhməd ibn Fəzlan türk tayfalarının hökmranlıq etdiyi bölgələrdə yüksək cinsli atların böyük ilxılarına rast gəldiyini bildirir.

Səfəvilər dövləti zamanında Azərbaycan xalqının etnogenezi demək olar ki,başma çatmışdı.Bununla yanaşı Azərbaycan atı anlamına gələn bir at qrupu formalaşmışdı ki,bu atların da içində Qarabağ atları seçilirdi.Baxmayaraq ki,bu dövrdə Azərbaycan atçılığına ərəb atlarının böyük təsiri də var idi.Hər-halda bu dövrdə (XV-XVI əsrlər) Azərbaycan

atları artıq ən qədim türk at cinslərinin xüsusiyyətləri ilə yanaşı ərəb (qismən də türkmən və fars) atlarının xüsusiyyətlərini daşıyırdılar.Məhz,bu dövrlər Azərbaycanda atların sayı və cinsliliyi (hazırkı zavod göstəricilərinə uyğun) yüksəlmişdi. Venesiyalı Mikele Membre yazır: “Onun (Şah I Təhmasib – R.N.) o qədər atı və qatırı var idi ki,onları saymaq qeyri-mümkün idi.Bütün düzənlik heyvanla dolu idi”.

1527-ci ildə özbək xanı Ubeydulla xan Qızılbaşlar üzərinə hücum edərkən Şah I Təhmasib (1514-1576-cı il) qoşunu ilə ona qarşı çıxdı.Qızılbaş elinin müxtəlif yerlərindən çoxlu sayda atlı qoşunlar toplaşmışdı.Bunların içində ən çox-17 min atlı ilə Ustacılı eli (qədim oğuzlardan sayılan Ulduz xanın tayfası),16 min atlı ilə Avşar eli seçilirdi.Bu döyüşdə özbəklər məğlub olaraq geri çəkilirlər.

Onu da bildirim ki,Şeyx Heydər Səfəvinin kürəkəni olan Qara xanın oğlu,Abdulla xan Ustacılı rumlu və təkəli tayfalarına qarşı çıxmış,gilanlıların köməyinə baxmayaraq Xərzavil adlı yerdə ağır məğlubiyətə uğramışlar.

Rəsmi atçılıq ədəbiyyatında Qarabağ atı haqqında ilk məlumat 1824-cü ildə Krestinq tərəfindən verilmişdir.O,1822-ci ildə İrana gedərkən Gürcüstanda Qarabağ və Xivə atlarını gördüyünü və onları çox xoşladığını qeyd edir.Krestinq güman edir ki,Qarabağ atı yerli cinsdən olan madyanların təmizqanlı ərəb cinsindən olan ayğırlarla yaxşılaşdırılması nəticəsində əmələ gəlmişdir.Onun fikrincə buna Nadir şah öldürüldükdən sonra (1747-ci il) onun ərəb at ilxılarının Qarabağ xanlarının əlinə keçməsi səbəb olmuşdur.

Yenə də eyni fikirlər ortaya çıxır.Öncə bildirdiyim kimi Nadir şahın tövlələrində təmiz ərəb atları ilə yanaşı,mənşəyi bəlli olmayan,lakin ərəb atlarına bənzədiyindən (onu da bildirim ki,ərəb atları müxtəlif tipli olurlar) ərəb kimi qəbul edilən çox güman ki,Midiya atlarının nəslindən olan atlar, axaltəkələr və hətta,Orta Asiya atları da var idi.

Cənab Krestinqin fikrində səhv məqamlardan biri də odur ki, o at cinslərinin yaranması qanunauyğunluqlarını nəzərdən qaçırmış və at cinsinin yaxşılaşdırılması prosesi ilə genetik olaraq yeni və kompleks əlamətlərə malik fərdlərdən ibarət qrupun (cinsin) yaradılması anlayışlarını səhv salmışdır. Bu səhv bir çox tədqiqatçıların fikirlərində özünə yer tapır.

1843-cü ildə “Konnozavodstvo i oxota” jurnalının 17-ci nömrəsində dərc edilmiş bir məqalədə yazılır ki, türkmən atları ilə ərəb atlarından Qarabağ xanlığında çox yaxşı bir cins yetişdirilmişdir. İngilis atları Qərbdə məşhur olduğu kimi, Qarabağ at cinsi də Şərq atları içərisində məşhurdur. Qarabağ atlarında türkmən atı cinsinin qanı iştirak etdiyi üçün onlar ərəb atlarından daha boyludurlar.

Mən (müəllif - R.N.) bu məqaləyə belə düzəliş verərdim: “Türkmən atları ilə ərəb atlarından istifadə edilərək Qarabağ xanlığında bu ərazilərdə min illərlə mövcud olmuş yerli Manna-Midiya at cinsinin fərqli keyfiyyətlərə malik yeni populyasiyası yaradılmışdır”. Bəli, məhz populyasiyası. Çünki, cins artıq mövcud idi (yüksək keyfiyyətli) və ona yeni keyfiyyətlər gətirmək üçün ərəb və türkmən atlarından istifadə edilmişdir.

Çar Rusiyasının süvari dəstələri üçün at almaq məqsədilə yaradılmış ekspedisiyanın rəhbəri polkovnik Diterixs 1866-cı ildə Qarabağ atı haqqında yazdığı əsərində bildirir ki, Qarabağ atı XVIII əsrin ikinci yarısında Qarabağ şəraitində iqlimə uyğunlaşmış təmizqanlı ərəb atları ilə (Xan köhlən sarıları – R.N.), axırıncı min ildə, demək olar ki, bütün Şərq at cinslərinin nəslə pozulmuş nümayəndələri olan yerli atların çarpazlaşdırılması nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Diterixsin “axırıncı min ildə Şərq at cinslərinin nəslə pozulmuş nümayəndələri olan yerli atlar” fikrini qəbul edə bilmirəm. Bu ippoloji baxımdan da, genetika (geneologiya) baxımından da bir qədər səhv fikir formalaşdıran səhv cümlədir. Bəs təmizqanlı ingilis atlarını necə adlandırmaq?

Axi onlar da Şərq cinslərindən bəhrələniblər. Onların qanında həm Şərq, həm də Qərb atlarının qanı var. Hər bir cinsin yaradılmasında digər cinslərin iştirakının olması normal və qaçılmaz haldır. Hansı cinsin qanı ilk olaraq və çox sayda təsir göstərmişsə və yaradılmış cinsin hazırkı vəziyyətində onun əlamətləri daha çox fundamental olaraq hansı başlanğıc cinsin əlamətlərini daşıyırsa cinsin mənşəyi onunla bağlanmalıdır. Sonralar cins hər hansı bir digər cinsin təsirindən dəyişikliyə uğrayaraq onun əlamətlərini qazanmışsa bu onun mənşəyi hesab edilməməlidir. Bu, təsir edən cins yaxşılaşdırıcı, təsiredici cins hesab edilməlidir. Qarabağ cinsinin bünövrəsində isə qədim Midiya, Manna, Nisey (ərəb atlarından əvvəl mövcud olublar) atları durur. Sonralar bu populyasiyadan iki məşhur at cinsi ayrılıb ki, bunlardan da biri Qarabağ, biri isə axaltəkələr olub. Sonralar ərəb atları dünyaya səs salanda onların bu cinslərə təsiri olub.

Belə görünür ki, ippoloji ədəbiyyatda tarix kasadlığı var. Bir çox müəlliflər tərəfindən Qarabağ atlarının tarixinə müraciət XVIII-XIX əsrlərin zaman kəsiyini əhatə edir. Cinsin tarixi çox qədim olduğundan son üç əsrlə kifayətlənmək olmaz. Bax, elə cənab Fitsinger də belə düşünür (K. Freytaga görə). Onun fikrincə Qarabağ at cinsi Fərqanə-İran atının əsl ərəb at cinsi ilə qarışmasının məhsuludur. Buna görə də o, təmiz cinslərin cərpazlaşdırılması nəticəsində alınan yarımqanlı atdır.

Lakin, Fərqanə - İran atı dedikdə köklü Midiya – Nisey cinsi nəzərdə tutulmalıdır. Fərqanə-İran atı deyilən təmiz (çox güman ki, "təmizqanlı" anlayışı nəzərdə tutulur) cins isə cəfəngiyyatdır. Elə buna görə də Qarabağ atının yarımqanlı statusunu əsasən 18-20 – ci əsrə aid etmək düzgün olardı. Çünki, bu dövrlərdə intensiv olaraq bu cinsə ərəb qanı axıdılmışdır.

Türk alimi, professor Faruk Sümer bildirir: "922-ci ildə Abbasi elçisi olan və Oğuzların yaşadıkları Seyhun (Ceyhun)

sahillərinə səyahət edən Əhməd ibn Fəzlan 10'000 ata sahib olan dövlətli türklərdən söz açır"[Kafesoğlu,1984].

Öncə bildirdiyimiz digər oxşar misalların nəticəsi olaraq mühüm bir qənaətə gəlmək olur ki,bir çox müasir alimlərin bildirdiyi kimi müasir Azərbaycan ərazisində,həmçinin, Qarabağ ərazilərində yetişdirilmiş atlar birbaşa ərəb atının törəməsi deyil və ərəblərin Azərbaycana gəlişinə qədər burada mövcud olmuş daha qədim bir at populyasiyasıdır.

Qraf Hutten-Çapski də Qarabağ atının mənşəyini Qarabağda olan ərəb küheylanlarının olması ilə bağlayır.Bu fikir ətrafında çox araşdırmalar aparılmalıdır.Belə ki,Qarabağ at cinsində cinsin simasını ifadə edən "köhlən" sözünün ərəb cinsində ayrıca bir tip kimi qəbul edilən qrupa verilmiş "küheylan" sözü ilə nə dərəcədə əlaqəli olduğu maraq doğurur. Ərəb atı ilə bağlı ippoloji ədəbiyyatlarda və informasiya mənbələrində bildirilir ki,ərəblər ilk yaratdıqları at cinsinə onun qara "sürməli" gözlərinə görə "köhlən" demişlər."Köhl" və ya "Kühl" sözləri ərəbcədən "gözə çəkilən qara sürmə" anlamı gəlir.Fikrimcə ərəblər həqiqətən də kənarları qara və hamar dərilili mənalı gözlərə malik ərəb atlarına bu adı vermişlər.Azərbaycan dilində desək "Küheylan" – "Gözləri sürməli at" anlamına gəlir.Bir sıra tədqiqatçılar və bilicilər "köhlən" sözünün "küheylan"-la heç bir əlaqəsi olmadığını bildirirlər.Öncə bildirdiyim kimi Qarabağ atının siması qərəzsiz olaraq açıqlanmalıdır.Onu isə ərəb təsirindən uzaqlaşdırmaq ədalətsizlik olardı.Həmçinin,onun əsl kökünü də ərəb atıyla bağlamaq da ədalətsizlik olardı."Köhlən" sözünə qalanda isə çox ehtimalla və məntiqlə belə qənaətə gəlirəm ki, o,məhz ərəblərin "küheylan" sözü ilə bağlıdır.Daha doğrusu,ərəb at cinsində rast gələn "küheylan" at tipi ilə bağlıdır.Küheylanlarda daha çox boz rəng (ərəblərin əsas rəngi olmaqla siqləvi tipində çox rast gəlmək olur) deyil,kəhər və kürən rənglər rast gəlir.Ərəb atlarında qızılı kürən rəng demək olar ki,rast gəlmir.Belə hal çox nadir bir hadisədir.Lakin,köhnə

tunc rənginə yaxın kürən çalarlarına (açıq sarıya oxşar çalarlara da) rast gəlmək olurdu. Öncə bildirdiyim kimi Nadir şah da, Pənah xan da təmiz ərəb atlarından əsla imtina etməzdilər. Özək Qarabağ atlarının sarı və qızılı rəngdə olan əsas hissəsi Pənah xanı kürən rəngli sürətli və yaraşığılı ərəb atlarından istifadə etməyə yönəlmişdir. Bir neçə “addımdan” sonra isə ərəb atları ilə Qarabağ atlarından törənən nəslin daha sürətli, yaraşığılı və “cins” olduğunu görən yetişdiricilər bu təcrübəni davam etdirmişlər. Bu səbəbdən də Qarabağ atlarının o zamanlar xan sarı köhlənləri adlandırılması məntiqəuyğun şəkildə ərəb küheyranları ilə bağlı ola bilərdi.

1832 – ci ildə Qarabağda 11 atçılıq zavodu qeydə alınmışdı ki, bu təsərrüfatlarda da 250 köhlən və 1400 madyan saxlanırdı. (Zubaryov D. “Karabaxskaya provinsiya / obozrenie Rossiyskix vladeniy za Kavkazom, v statiçeskom, etnoqrafiçeskom, topoqrafiçeskom i finansovom otnoşeniyax. 1836, s. 296)

Buradan görünür ki, Qarabağ vilayətində əsasən törədici kimi təmiz ərəb küheyranlarından, ərəb – Qarabağ mələzlərindən və ya müəyyən faizlə ərəb cinsinin qanını daşıyan digər atlardan istifadə edilib. Bu atlardan törənən məhsul artıq xan köhlən sarıları kimi tanınırdı.

Simonov və Merder yazır ki, Qarabağ at cinsi əsl ərəb və İran at cinslərinə çox oxşayır və güman etmək olar ki, onlardan da əmələ gəlmişdir.

Professor Brauner də Qarabağ atını İran atlarının nəslinə hesab edir.

Lakin, bu misallar Qarabağ atının tarixinin ən son dövrlərinə aiddir və onun yaranması deyil yaxşılaşdırılması ilə bağlıdır.

2.2. XVIII əsrdən başlayaraq Qarabağ atının Rusiyaya, İrana və digər ölkələrə aparılması prosesi

Ümumiyyətlə, Rusiyada Qarabağ atını çox sevmişlər və rus sənətkarları belə bu atları sevərək vəsfetmişlər. Bunların içində məşhur rus rəssamları N.E.Sverçkov, V.V.Vereşagin də var. Onlar dəfələrlə Qarabağda olmuş və cinsin məşhur

V.V.Vereşagin. Qarabağ atı

nümayəndələrinin portretlərini çəkmişlər. Vereşagin 1870 – ci ildə Qarabağda olarkən təəssüratları barədə yazırdı:

“Həyatımda gördüyüm ən gözəl atlar Şuşada Cəfərqulu xanın zavoduna məxsus idi. Mən heç bir yerdə belə atlar görməmişdim. Mən cins ayğırlardan birini canlı olaraq baxıb çəkdim”.

İndi də M.Y.Lermontovun məşhur “Demon” poemasında nəzəri cəlb edən bir hissə Qarabağ atlarının təcəssümü kimi sevilir və nəql edilir:

“Şəklər qulaqları təşviş içində
Sıldırım qayadan cürətlə enən
Yəhərin altında,o köpüklənən
Qızılı rəngli misilsiz köhlən
Məşhur Qarabağın yetirməsidir”

“Под ним весь в мыле конь лихой
Бесценной масти золотой.
Питомец резвый Карабаха
Прядет ушами и,полный страха,
Храпя косится с крутизны
На пену скачущей волны”

Çar ailəsi üzvləri də (həmçinin,dövlət məmurları,siyasi xadimlər) Qarabağ atlarının vurğunu olub.Belə ki,məşhur Əlyetməz ləqəbli Qarabağ atını çarın göstərişi ilə dövlət atçılıq zavoduna ayğır qoymuşlar.

Daha bir mənbədə göstərilir:

“Qarabağ xanlığından İmperator (II Nikolay) ailəsinin görüşünə iki qadın təşrif gətirmişdi.Onun biri Qarabağ hakimi Mehdiqulu xanın qızı idi.O,milli paltar geymiş,belinə qızıl toqqa bağlamış,başına iri,qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş qızıl

çanta qoymuşdu.Xan qızı əlahəzrətə son dərəcə ornamentli xalı,imperatriçaya qızıl sapla,yüksək zövqlə tikilmiş milli arxalıq,vəliəhdin atı üçün Qarabağ sənətkarlarının toxuduğu yun örtük bağışlamışdı” (“Çarskaya semya Kafkaza”, Tiflis,1899,səh.208-209).

Bu onu göstərir ki,Qarabağ xanlığının varisləri ilə rus çarı arasında diplomatik və dostluq münasibətləri olub.Bu münasibətlərin təmin olunmasında isə Qarabağ atlarının öz yeri olub.

Qarabağ atları Rusiyaya əsasən İbrahimxəlil xanın dövründən (1758-1806 – cı illər) başlayaraq aparılmışdır. Məlumdur ki,bu dövrlərdə Qarabağ xanlığının həyatında təhlükəli vəziyyət yaranmışdı.Onun ya İran,ya da Rusiya ərazisinə “qatılmaq” təhlükəsi var idi.

Lakin,tək XVIII əsrdə deyil ondan əvvəl də Rusiyaya Qarabağ atları aparılmışdır.Bəzən bu atlar hədiyyə kimi rus çarlarına təqdim olunub.Belə ki,XVII əsrdə,Şirvan xanlığı zamanında Rusiya çarı Aleksandra xan tərəfindən bir neçə at bağışlanmışdır ki,onların da içində Qarabağ atları olmuşdur.

Çar I Aleksandr tərəfindən 1822-ci ildə Qafqazda atçılığın vəziyyətini öyrənmək üçün göndərilən baytar həkim Krestinq bildirmişdir ki,burada çox gözəl atlar var.İngilislər öz süvari dəstələrini yaxşı atlarla təmin etmək üçün bu atları alıb Hindistana aparırlar.

Çesmen atçılıq təsərrüfatında qızılı-kürən Qarabağ atları: Papaq ləqəbli madyan(1864-cü ildə doğulmuş,cidov hündürlüyü -142 sm),Səbət (1863-cü ildə doğulmuş,cidov hündürlüyü - 142 sm),Xabarda (çox güman ki,”Xəbərdar”; 1862-ci ildə doğulmuş,cidov hündürlüyü - 147 sm),Xanşa (1862-ci ildə doğulmuş,cidov hündürlüyü - 144 sm) ləqəbli erkək atlar istifadə edilmişdir.Bundan əlavə Rusiyanın Streles atçılıq zavodunda Bərəkət adlı madyan,Yanov atçılıq zavodunda Hərif adlı aygır,Limaryov atçılıq zavodunda isə

Sürməli (gümüşü-boz olub, "Gülgün" nəsl) adlı madyan və Əlyetməz adlı erkək istifadə edilib.

1869-cu ildə Tiflisdə Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin keçirdiyi sərgidə nümayiş etdirilən Qarabağ atları barədə professor A.Z.Tamamşev bildirmişdir:

"Bu sərgidə göstərilən cinslərin içində 9 baş Qarabağ atları vardı ki, onlar da Qafqazın bəzi yerlərində yerli at cinslərinin yaxşılaşdırılmasında müəyyən rol oynamışlar".

1872 - ci ildə III Ümumrusiya at sərgisində də Qarabağ atları iştirak etmiş və bunlardan Bayram adlı bir erkək pul mükafatına layiq görülmüşdür".

1912 – ci ildə Pyatiqorsk şəhərində keçirilən dairə atçılıq sərgisinə Şuşa və Şəmkirdən 11 baş Qarabağ atı (Maral, Ceyran, Pəhlivan və s.) gətirilmişdir.

Qarabağın həm siyasi, həm mədəni, həm də iqtisadi durumuna təsir edən amillərdən biri də Qarabağ xanlığında (həmçinin, bütün Azərbaycanda) və qonşu ölkələrdə gedən siyasi proseslər idi. Buraya Rusiya-Türkiyə müharibələrini (XVIII-XX əsrlərdə müxtəlif fasilələrlə) və Zaqafqaziyanın (o cümlədən Azərbaycanın) bölüşdürülməsi prosesini də (1804 - 1828-ci illər) daxil etmək olar.

Pənah xanın ölümündən sonra bu nəslin mülkiyyətində olan torpaq sahələri 130 kənd və oymağı əhatə edirdi. Bu ərazilərdə 2264 təsərrüfatın olması göstərilir. Düzdür bu təsərrüfatlarda qoyun, mal-qara daha çox yer tutsa da atların (həm "qalın" Qarabağ, həm də "cins" Qarabağların) sayı kifayət qədər çox idi. Bu miras İbrahim xana keçmişdi. Lakin, Qarabağ xanlığının süqutundan sonra Çar Rusiyası daxilində İbrahim xanın oğlu Mehdiqulu ağanın əlində bu təsərrüfatların yalnız 546 – sı (cəmi 28 kənd) qalır. Bu təsərrüfatların çoxu Qarabağın komendantı V.Q.Madatov (Madatyan) tərəfindən zor və hiylə ilə ələ keçirilmişdir.

Bu dövrdə Qarabağ atlarının ən yaxşı nümunələri Rusiyaya aparılmış və əsasən Cənubi Rusiyada süvari kazak qoşunlarının təminatı məqsədilə yaradılmış atçılıq təsərrüfatlarında istifadə edilmişdir. Don atının yeni minik tipinin yaradılması buna sübutdur. Bunu həyata keçirənlərdən biri də erməni əsilli Valeriyən (Rostam) Qriqoryeviç Madatov (Mədətov) idi. O, Qarabağda Şuşa yaxınlığındakı Çanaxçı kəndində 1782-ci ildə dünyaya gəlmişdir. Onun atası Qriqori Vərəndə məliyi olan II Şah-Nəzərin atlarının mehtəri olub. Əsl soyadı Qriqoryan olan Madatov deyilənə görə əslində özünə anasının qız soyadını (Madatyan, Mədətyan) götürmüşdür. Madatov öz tədbirli siyasəti nəticəsində Çar Rusiyasının rəğbətini qazanır və hərbi sahəsində irəli getməyə başlayır. Cənubi Rusiyada hərbi süvari kazak dəstələrinin yaradılmasında xüsusi səyləri və uğurları olub. Çar Rusiyasının Zaqafqaziyada (xüsusilə də Azərbaycanda) apardığı istilacı siyasətin həyata keçirilməsində xüsusilə iştirak edib. Rus-Türk müharibələrində Çar Rusiyasının etibarlı komandanlarından sayılan Madatov general-leytenant rütbəsinə layiq görülür. Onu Qarabağa vali təyin edirlər. Madatov bu dövrdə Qarabağın erməniləşməsi və milli maddi mədəniyyətin talan edilməsində məxsusi rol oynamışdır. Bir sıra mənbələrdə onun Qarabağ atçılığının inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rolunun olduğunu vurğulayırlar. Düzdür, Mədətov Qarabağ atlarının damazlıq işi ilə məşğul olurdu. Lakin, bu Qarabağ atının guya ermənilərin yetirməsi olduğunu bəyan etmək üçün və bu gözəl cinsdən öz süvari dəstələrini inkişaf etdirmək üçün atılan bir addım idi. 1826-cı ildə Abbas Mirzənin qoşunlarının məğlub edilməsində böyük rolu olan Madatov Don atçılıq zonasına çoxlu sayda yüksək keyfiyyətli qızılı-sarı Qarabağ atlarının aparılmasını təşkil edib. Güman etmək olar ki, xan sarılarının Azərbaycandan kənara satılması da Madatov ilə əlaqəli ola bilər. Belə ki, Çar Rusiyasının əsas atçı mütəxəssislərindən olan K.B. Diterixs bildirir ki, Madatovun zavodunun böyük bir ilxısı

1830-cu ilin yazında Qarabağdan Rusiyanın cənub quberniyalarına aparılmışdır. Bu atların əksəriyyəti (əsasən Baxmutda) satılmışdır. Göstərilir ki, bu atların içərisində təkcə madyanların sayı 200 baş olmuşdur.

Madatov Rusiya Zaqafqaziyanı birləşdirməsi prosesini başa vurduqdan sonra 1829-cu ildə xəstəlikdən vəfat edir.

Göstərilir ki, Strelets atçılıq zavodunda Bərəkət adlı madyandan alınmış Hərif adlı erkək at P.P. Yanovun at tövləsində aygır kimi istifadə edilmişdir...

Keçmiş Stavropol qəzasında Ozarovun və Kordubanın at zavodlarında da Qarabağ atlarından istifadə edilmişdir...

K. Freytaq göstərir ki, Cənubi Rusiyanı gəzərəkən yerlərdə ona demişlər ki, Xarkov atçılıq zavodlarında atların cinsini yaxşılaşdırmaq üçün Qarabağ atlarından geniş istifadə ediblər...

1780-ci ildən başlayaraq Qarabağ xanlığın süqutu riskləri artıq özünü hiss etdirirdi. Bu dövrdə Qarabağ xanlığının rəhbəri Pənah xanın oğlu İbrahimxəlil xan (1758-1806-cı illər) idi. Gürcüstanla və Rusiya ilə yaradılan ittifaq əslinə İranın istilacı hücumlarından qorunmaq məqsədi daşıyırdı. Bu dövrdə Ermənilərin İrəvan və Qarabağa köçürülməsi prosesinin əsas mərhələsi həyata keçirilirdi. Qarabağ xanlığının Rusiyaya meylini görə və onun Rusiyanın ərazisinə qatılacağından qorxan Ağaməhəmməd şah Qacar 1795-ci ildə Zaqafqaziyaya hücum edir. Bu zaman Qarabağı ələ keçirə bilməsə də ikinci dəfə hücum edərək 1797-ci ildə Qarabağı ələ keçirir. İbrahimxəlil xan Qacarin öz əyanları tərəfindən öldürülməsi nəticəsində taxtına qayıdır. Məhz bu dövrlərdə Qarabağ atlarının (xan sarıları) İrana aparılması baş vermişdi. Bundan əlavə Qarabağ xanlığında baş verən siyasi hadisələr burada atçılığın seleksiya baxımından durğunluq dövrü keçirməsinə gətirib çıxarmışdı.

İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xan Cavanşirin xanlığı dövründə (1806-1822-ci illər) Qarabağ atlarının inkişafının

yeni dövrü başlasa da bu dövrdə də keyfiyyətli və görkəmli Qarabağ atları başqa ölkələrə (xüsusilə də Rusiyaya) aparılmışdır. Lakin, buna baxmayaraq XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağda hələ də kifayət qədər cins Qarabağlar var idi. Cəfərqulu xanın, onun qızı Xurşidbanu Natəvanın və həyat yoldaşı Xasay bəy Usmiyevin (Dağıstanlı olub), Mirzə Əli bəyin, Rüstəm bəy Behbudovun, polkovnik Kərim ağa Cavanşirin, Cavad bəy Adıgözəlovun, Səlim bəy Adıgözəlovun, Səlim bəy Rüstəmbəyovun, Fərrux bəy Vəzirovun, Əsəd bəyin, Fərəculla bəyin, İbrahim bəyin, Tağı bəyin, Hüseyn ağa Aranlının, Məmməd bəy Gilaninin, Adıgözəl bəy Gilaninin, Məmməd bəy Qarabağlının, Məmmədqasım ağanın, Bahadur bəyin, Şamil bəyin, Abış bəyin, Abdul bəyin və s.-lərin at zavodlarında xeyli sayda yüksək keyfiyyətli Qarabağ atları olmuşdur. Bu təsərrüfatlarda doğar madyanların baş sayı 20-50-yə çatırdı.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran müharibələri (1804-1813-cü illər; 1826-1828-ci illər) zamanı İrandan Rusiyaya xeyli şərq tipli at gətirilmişdir. Aydınır ki, bu atların içində vaxtilə Qarabağdan İrana hərbi qənimət və digər formada aparılmış Qarabağ atları da var idi. Qərb ippoloji ədəbiyyatında bu atlar çox vaxt fars (pers) atları kimi göstərilə də Qarabağa məsafə baxımdan yaxın olan Cənubi Azərbaycanda atların böyük əksəriyyəti Qarabağ tipli atlar, onların mələzləri və Qarabağdan talanıb aparılmış təmiz cinsli Qarabağlar idi." 1827-ci ildə İrandan hərbi yürüşlərdən qayıtmış Novikovun atçılıq zavodunun başçısı M. İzmaylovski bildirir ki, V. D. İlovayski oradan 5 baş yaşlı aygır, 12 baş madyan və 12 baş ikiyaşar erkək day gətirmişdir. Bu aygırlar Sardar (Sərdar), Lobatıy (çox güman ki, Alınlı və ya Təpəl), Xivinskiy (çox güman ki, Xivəli), Araratskiy (çox güman ki, Araratlı), Voeykovskiy idi. Gətirilmiş atların içində 3-ü - İsfahan, Maymun və Bağdadlı damazlıq işində geniş istifadə edilir. Bunun həqiqət və ya uydurma olmasını müəyyən etmək çətin olsa da deyilənə

görə,guya,İlovayski İran yürüşündən gələrkən Ərdəbildə bir xanla bazarlaşmış,lakin xan sevimli atını satmaq istəmədiyindən kazakların ondan zorla alıb atamana hədiyyə etdikləri həmin fars atını Don vilayətinə gətirmişdi” (Б.Дмитриев, “Листок спорта”,1897-год,N-86,стр.656).

К.В.Дитериксин bildirdiyi kimi 1823-cü ildə İngiltərədən Qarabağa gəlmiş atçılıq nümayəndələrindən ibarət qrup Mehdiqulu xanın atçılıq zavodundan böyük məbləğdə holland çervonu verərək 60 baş Qarabağ madyanı alıb aparmışlar. К.В.Дитерикс bu hadisənin Qarabağ atçılığına böyük ziyan vurduğunu da qeyd etmişdir.

1852-ci ildə İranda olmuş və bu ölkənin atçılığı ilə maraqlanmış Rusiya atçılıq üzrə xüsusi komissiyasının məlumatlarında göstərilmişdir ki,İran atlarına böyük şöhrət qazandıran at cinsi,otuzuncu illərdən İran ərazisinə daxil olmayan Qarabağ vilayətində əmələ gəlmişdir.Qarabağ atı özünün yüksək keyfiyyəti ilə bir çox cəhətdən ərəb atı ilə bir sırada dura bilər.

Ümumiyyətlə,bu dövrdə cins Qarabağ atlarının sayı kifayət qədər idi.1832 – ci il məlumatlarına görə Qarabağda atların sayı 20 minə çatırdı (Зубарев.Д. “Карабахская провинция / обозрение Российских владений за Кавказом,в статическом,этнографическом и финансовом отношениях”, 1836,с.255-319).Lakin,XIX əsrin sonlarında Azərbaycan da daxil olmaqla ümumilikdə Zaqafqaziyada yararlı atların (əsasən cins və mələzlər) sayının azalması qeyd olunur.Belə ki,1883-cü ildə Zaqafqaziyada 27% “cins” at var idisə,bu göstərici 1891-ci ildə 19,6% təşkil edirdi.Daha sonra isə Rusiya imperiyasının və ümumilikdə regionun siyasi həyatında baş verən hadisələr,müharibələr də atların sayının kəskin azalmasına gətirib çıxardı.1914-1918-ci illərdə gedən imperiya müharibəsi Çar rusiyasının süqutu ilə yanaşı bu imperiyanın tərkibində olan ölkələrin də həm siyasi,həm də iqtisadi inkişafına ciddi ziyan vurdu.Azərbaycan ərazisində olan

quberniyalar (əvvəlki xanlıqlar),o cümlədən də Qarabağ vilayəti zərər çəkdi.Bildirilir ki,1914-1921-ci illərdə cins atların sayı 1913-cü ildəkinə nisbətən 63,5% azalmışdı. ”Menşeviklər” yaradılmaqda olan Sovet hökumətinin kollektivləşmə təsərrüfatı siyasətinə etiraz olaraq təsərrüfatları talayır,məhv edirdilər.Bunun nəticəsində də atların sayının kəskin azalması göstərilir.Onu da deyim ki,bu zaman yaxın ölkələrə qaçan bəzi mülkədarlar özləri ilə yaxşı atları da (həmçinin,Qarabağları) aparırdılar.Lakin, ”talançılar” içərisində Sovet hökumətinin “bolşevikləri” də olurdu.Onlar yerli cins atları öz süvari dəstələrinə qatırdılar və bu yolla da Qarabağ atlarının Azərbaycanadakı sayı azalırdı.Lakin,Qarabağ atları Rusiyaya və Avropa ölkələrinə aparılaraq ya kiçik təsərrüfatlarda saxlanılırdı,ya da digər cinslərlə qarışaraq tədricən assimilyasiyaya uğrayırdı.Ümumilikdə bu dövrdə atların sayının azalmasına müharibədə çox sayda atın məhv olması da təsir etmişdir.Verilən bəzi məlumatlarda bildirilir ki,Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra atların sayı artmış və 1913-cü ildəki göstəricilərə nisbətən 135% təşkil etmişdir.1926-1928-ci illərdə atçılığın vəziyyətini araşdırmaq üçün Azərbaycana göndərilən ekspedisiya heyətinə başçılıq edən professor İ.İ.Kalugin bildirmişdir ki,1905-ci ildən sonra burada Qarabağ atları tamamilə tükənmişdir və bəzi atçılarda qalmış Qarabağ atları isə 1919-1920-ci illərdə tamamilə yox olmuşdur.Kaluginin araşdırmalarının nə dərəcədə müfəssəl olduğunu deyə bilməsəm də bir şeyi düşünmək olar ki,sadə əhalidə kifayət qədər Qarabağ atı və onun məzlələri olmuşdur.Çünki,hal-hazırda da təmizcinsli Qarabağ atlarının sayı XIX əsrdəkinə nisbətən az olsa da əhalidə xeyli miqdarda Qarabağ tipli at vardır.1928-ci ildə Narkomzem (kənd təsərrüfatına nəzarət edən sovet təşkilatı) müəyyən edilmiş bir neçə Qarabağ aygırını (Nadir,Bala Maymun,Şamilcik və s.) Şəki rayonundakı “Daşüz” sovxozuna təyin edir.

1946-cı il aprelin 6-da Azərbaycan SSRİ-nin kənd təsərrüfatı orqanı (Narkomzem) Kənd Təsərrüfatı İnstitutu ilə birgə Azərbaycanın rayonlarında Qarabağ cinsli atların müəyyən edilməsi məqsədilə ekspedisiya təşkil edir. Bu ekspedisiyanın heyətinə daxil olan N.Əfəndiyev, S.Cəfərov və S.Aquşeviçin iştirakı ilə Ağdam, Xocavənd, Xankəndi, Ağdərə, Bərdə, Yevlax, Tovuz rayonları ərazisində 43 kolxoza məxsus olan 1834 baş atı araşdırmış və bunların içində 60 baş tipik Qarabağ atı (59 madyan və “Noxta” adlı aygır) müəyyən etmişlər.

1948-ci il 13 may tarixində 27 baş balalı madyan Qarabağ at ferması yaratmaq məqsədilə Xaldan quşçuluq sovxozunda yerləşdirilmişdi.

Qarabağ atlarının həm Ümumrusiya, həm də Beynəlxalq Paris sərgilərində iştirakı və önəmli yerlər tutması onu beynəlxalq ictimaiyyətə yetərincə tanıtmışdı. Bu cins dünya tərəfindən çox xoş qarşılanaraq layiqli qiymətini almışdır. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Qarabağ atının Fransaya, Polşaya, İngiltərəyə aparılması müşahidə edilmişdir. Bu bizim bildiyimiz faktlardır. Lakin, sağlam məntiqlə düşünərək demək olar ki, ekzotika vurğunu olan Avropa belə bir cinsə biganə qala bilməzdi və çox güman ki, Qarabağ atının başqa ölkələrə də aparılması ehtimalı həqiqətə uyğun ola bilər. Paris sərgisində “Xan” ləqəbli qızılı-kəhər Qarabağ atına hamı heyran olmuşdu. Bu sərgiyə təqribən 10 min adam baxmışdı. Böyük gümüş medala layiq görülmüş “Xan”-a müştərilər də çıxmış və onun üçün 3500 frank pul da təklif etmişdilər.

Yeri gəlmişkən bildirim ki, 1832 – ci ildə Qarabağda bir atın dəyəri 30 – 300 əşrəfiyədək idi (“Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и 1-ой четверти XIX в”. Диссертация, Мустафаев М.М., Москва, 1949).

Avropanın tanınmış alimlərindən olan K.Freytaq bildirmişdir ki,o,1879-cu ildə Varşavada çərkəz alaylarında çoxlu sayda qızılı-kürən Qarabağ atlarını görmüşdür.

Deməli,hələ XIX əsrdə Qarabağ atı məlum və naməlum yollarla Avropaya ayaq açırđı.Misallardan göründüyü kimi buna marağ var idi.Çünki,artıq məşhur ərəb atları kifayət dərəcədə oz xidmətini göstərmişdi və artıq elə bir yenilik yaratmırdı.Təmizqanlı ingilis minik atı da artıq öz birinci sözünü demişdi.Xüsusilə fərqli və yeni “çalarlı” bir cins

Avropada marağ oyada bilərđi.Bu cinslərdən biri də məhz Qarabağ atı oldu. Lakin,mən belə düşünürəm ki, Qarabağın siyasi həyatında baş verənlər və xüsusilə də bu problemlərdən qaynaqlanaraq onun sayının təhlükəli səviyyəyə qədər azalması bu cinsin Avropaya kifayət dərəcədə sirayət etməsinə maneə yaratdı.

Qarabağ atı Qızıl Oğlan II Londonda kraliça II Yelizavetanın yubiley mərasimində

Qarabağ atının SSRİ zamanında Moskva Beynəlxalq At Hərracı vasitəsilə xarici ölkələrə satılması həyata keçirilirdi.Bundan əlavə hədiyyə kimi 1956-cı ildə Böyük Britaniya kraliçası II Yelizavetaya sovet hökuməti tərəfindən iki at bağışlanmışdır ki,bunlardan da biri “Zaman” ləqəbli qızılı-səmənd rəngli Qarabağ atı (digəri axaltəkə cinsindən idi) idi.Boyunun kiçik olmasına baxmayaraq onun harmonik quruluşu və ümumi təsiri Krallıqda böyük marağa səbəb oldu.Onu minən bir nüfuzlu şəxs bildirmişdir:

“Mən heç zaman belə rahatlığa və duyuma malik ata minməmişdim.Mən cəsarətlə deyərdim ki,o,məşhur ərəb atlarından da üstündür”.

Bir qədər haşiyəyə çıxaraq Zamanın və axaltəkə cinsli Melekuşun Böyük Britaniyaya aparılmasının təfərrüatlarını müşayətçi baytar həkim Nikolay Stroqovun yazılarından təqdim edirəm:

“Qəzetlərdən məlum olduğu kimi SSRİ Nazirlər Kabinetinin sədri N.A.Bulqanın və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyətinin üzvü N.S.Xruşov Britaniyada səfərdə olarkən kral ailəsinə bir ayı balası və iki əla at hədiyyə etmişlər.”Nikki” ləqəbli ayı balasını şahzadə Annaya (Onu da deyim ki,şahzadə Anna 1986-1994-cü illərdə Beynəlxalq Atçılıq İdman Federasiyasının prezidenti olmuşdur – R.N.),atları isə şahzadə Çarlza və Edinburq hersoquna bağışlamışlar.Sarayın ştalmeysteri general Uolter Seyl hədiyyələri qəbul edərək kral ailəsi adından bildirmişdi: “Əla atlardır,həqiqətən əladırlar. Tamamilə qeyri-adi atlardır.Mən heç vaxt İngiltərədə bu cür atlar görməmişəm”.

Atları İngiltərəyə çatdırılması mənə (N.Stroqov) və iki jokeyə: Əli Tağıyev və Babali Taymazova həvalə edilmişdi. Xüsusi komissiya tərəfindən Britaniyaya göndərmək üçün Moskva ippodromunda iki at seçildi.Bunlardan biri Azərbaycan dağ cinsindən (o zaman bir sıra ippoloji ədəbiyyatda Qarabağ və Dilbaz atları Azərbaycan dağ atı adı altında ümumiləşdirilirdi – R.N.) olan və Qarabağ atçılıq zavodunda Sultan və Zəhmətdən 1952-ci ildə doğulmuş səmənd rəngli, Zaman adlı erkək at,digəri isə Aşqabadın Andreev adına kolxozunda Meleke və Karakeikdən 1953-cü ildə doğulmuş qızılı-səmənd rəngli Melekuş adlı erkək at idi.

Qarabağ atı Zaman İngiltərədə.1956-cı
il

Aprəl ayının 13-ü atlar Moskva şəhərindən dəmiryol vasitəsilə Baltik dənizi sahilində yerləşən Ventspils limanına göndərildi. Atlar aprelin 15-i səhər tezdən artıq limana yetmişdilər. Bizi gözləyən və atları Baltik dənizindən keçirəcək “Kotlas” paroxodunun komandası bizi mehriban və çox xoş qarşıladılar. Onlar yol boyu atlara qayğı və məhəbbət göstərmişlər.

Paroxodun zirzəmisində (anbarında) atlar üçün gəmi komandasının və zootexnik N.L.Zaykovskinin köməyi ilə iki xüsusi burdaq quraşdırılmış və içərisinə atların zədələnməsinin qarşısını almaq üçün keçə vurulmuşdur. Bundan sonra atları paroxoda yükləməyə başladılar. Atın jokeyi atı yedəkdə çəkərək vaqona yaxın qoyulmuş qapısı açıq taxta yeşiyə yerləşdirirdi. Daha sonra ağız bağlanan yeşik kran vasitəsilə qaldırılıb paroxodun anbarına düz burdaqların yanına endirilirdi. Atlar bu “hava yerdəyişməsi” zamanı özlərini sakit aparırdılar.

Aprəlin 15-i saat 14-də “Kotlas” paroxodu sahilə aralanaraq Baltik dənizindən Şimal dənizinin Kil keçidi vasitəsilə Middlesbro limanına səmt götürdü. Yol boyu atlar özlərini əla hiss edir, yemi də yaxşı yeyirdilər. “Dəniz yelləncəyi” olmadığından bu fürsətdən istifadə edərək biz atları burdaqlardan çıxararaq həm onların yerlərini təmizlədik, həm də atlara kiçik gəzinti verdik. Atları gündə 4 dəfə yemləyirdik. Yem olaraq kəpək və qlükoza ilə birgə əzilmiş qabıqsız vələmir, yerkökü, şəkər və bir qədər də vələmir dəni verirdik.

Aprəlin 18-i saat 12-də “Kotlas” paroxodu Middlsbro limanına çatır.Onun limana çatmasından bir saat sonra atları Londona aparmaq üçün dəmiryol vaqonu gəlir.

Limanın baytar həkimi vasitəsilə baytarlıq-sanitar yoxlamasından sonra atları kran vasitəsilə vaqona mindirirlər. Vaqon Middlsbrodan Londona gedən sərnişin qatarına qoşulur.

Aprəlin 19-u səhər tezdən saat 6-da biz artıq Londonda idik.İki saatdan sonra bizim yanımıza atları daşımaq üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi avtomaşın və Britaniya kənd təsərrüfatı nazirliyinin nümayəndəsi gəldi və bizi Epsom ippodromuna aparacağını bildirdi.Atlar maşına rahat girdikləri üçün onları maşına tez yerləşdirdik.Bu rahat maşında üç bölmə var idi ki,bunlardan birincisi yem üçün,ortadakı üç at üçün nəzərdə tutulmuş burdaqlarla təchiz olunmuş,axırincısı isə atları müşayət edən işçilər üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Epsom ippodromu Londondan 15-20 kilometr aralıda yerləşir.Biz atları ippodromdakı tövlələrdən birində iki ayrı-ayrı dinnikdə yerləşdirdik.İki gündən sonra bizə atları Londondakı kral at tövlələrinə aparmaq tapşırıldı ki,bizi bu yolda sovet səfirliyinin birinci katibi müşayət etdi.Kral atçılıq tövlələri qarşısında çoxlu tamaşaçı,fotomüxbir və kinooperatorlar toplaşmışdı.

Atların nümayişi başladı ki,bu da 45-50 dəqiqə çəkdi. Günəşli gün idi.Milli paltar geyinmiş jokeylərimiz və rəngli daş-qaşla bəzədilmiş milli yəhər qoyulmuş atlarımız çox cazibədar görünürdü və oraya toplaşanlarda gözəl təəssürat yaratmışdı.Eyni vaxtda atlarla birgə Moskva zooparkının direktoru Yoldaş Sosnovski tərəfindən ayı balası “Nikki” hədiyyə kimi təqdim edildi.

Bir çox ingilis qəzetləri böyük məftunluqla bizim atlar barədə öz fikirlərini bildirirdilər [“Konevodstvo i konnyy sport” jurnalı,N- 5,1956-cı il].

Zaman Cuanita Berlan adlı bir şəxsin atçılıq zavodunda yerləşdirilmişdi.Sonralar öz məktubunda Cuanita Berlan yazır:

“Biz Zamanın gözəl rəngindən və xasiyyətindən zövq alırıq.O,hətta,ərəb atından da üstündür – küçə boyu bütün hərəkət edənlərə doğru yürüyərkən heç nədən narahat olmaz,heç bir şeydən ürkməz və büdrəməzdi.O,aşib-daşan çayı,palçıq bataqlığını yarıb keçərdi.O,bizdə böyük marağa səbəb oldu və biz bu ayğırla qürur duyuruq.Onu deyə bilərəm ki,Zaman öz xasiyyəti ilə bütün atları üstələyir.Zamanla mənim qızılı-kürən madyanı Azaliya cütləşdirilib və onlardan Yasmin ləqəbli madyan doğulub”.

Mən (R.N.) Zamanı İngiltərəyə aparmış həmyerlimiz,usta-jokey və əməkdar məşqçi Əli Tağıyevlə bu səfərlə və ümumiyyətlə Zamanın timsalında Qarabağ atları ilə bağlı geniş və səmimi söhbət etmişəm.Bu söhbət zamanı Əli dayının onun haqqında necə mehriban və “ılıq” təəssüratla danışdığının şahidi olmuşam.O Zamanı “şirin uşaq” kimi təqdim edərək onun necə ürəyətən at olduğundan danışdı.Daha sonra bildirdi ki,Epsom ippodromu çox mükəmməl bir atçılıq mərkəzidir.Hətta,onun yaşıl otlu cıdır yolunda hoppandığını və onun necə elastik olduğunu nümayəndələrdən birinə dediyini də mənə nəql etdi.Sonda Əli Tağıyev rəngi solmuş London qəzetlərindən birini mənə göstərdi.Solğun da olsa orada kiçik boylu Azərbaycan atının və jokeyinin məğrur duruşu özünü bürüzə verirdi...

SSRİ dövründə çoxlu sayda keyfiyyətli Qarabağ atı Avropaya satıldı ki,bunların da xeyli hissəsi assimilyasiya olaraq itib getdi.Lakin,bəzi əcnəbi Qarabağ atını sevənlər bu cinsi mümkün qədər orijinallığını

Almaniya Qarabağ atı və Avrasiya Atları Həvəskarları Cəmiyyəti

qorumaqla yetişdirməyi davam etdilər. Belə atsevər insanların yaratdığı təşkilatlardan biri də “Almaniya Qarabağ Atı və Avrasiya Atları Həvəskarları Cəmiyyəti”-dir (“IG Karabagh und Eurasische Pferderassen e.V.”). Təşkilat Almaniya və İsveçrədə fəaliyyət göstərir. Təşkilata

QAAHC-ın rəhbəri Verena Şolian
Qarabağ atı ilə

Almaniya xanım Verena Şolian rəhbərlik edir. Bu qurum həvəskar atçıları bir yerə toplasa da Qarabağ atlarının Avropada tanınmasına və yayılmasına yardımçı olmuşdur. Son dövrlərdə Qarabağ atına qarşı yaranan maraq nəticəsində “QAAHC” ilə Azərbaycan atçıları arasında əlaqələr qurul-

muşdur. Bu təşkilatın təsərrüfatında SSRİ hökuməti dövründə və onun süqutundan sonra Azərbaycandan aparılmış atlar və onların törəmələri durur. Maraqlıdır ki, bu təşkilat Azərbaycanın digər at cinslərini də öz sıralarında birləşdirir.

Almaniyada İnturist (Paris-Skəncəvi), Syurtuk (Səptiz-Snosnaya) adlı Qarabağ atlarından törədici kimi geniş istifadə edilmişdir. Onu da bildirim ki, İnturistdən və ərəb madyanından alınmış İzvestiya adlı at 2004-cü ildə Almaniya keçirilmiş 49

km məsafəyə yürüşdə məsafəni 2 saat 31 dəqiqəyə qət edərək 1-ci yeri tutmuşdur.

Aşağıdakı şəkildə müasir türk at cinslərinin yayıldığı əsas ərazilər və aparıldığı ölkələr

Şəkildə göstərilmiş ərazilərdə bu at cinslərinə xüsusi marağın olması ilə yanaşı bu atların artırılması və təbliğ olunması ilə məşğul olan təşkilatlar, qurumlar vardır.

III fəsil. QƏDİM QARABAĞ ATLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Qarabağ atının klassik eksteryeri barədə

Bu gün bir çoxları (bir sıra alimlər və tədqiqatçılar) Qarabağ atını eksteryer və interyer baxımından müxtəlif cür təqdim edirlər. İstər Azərbaycan tədqiqatçıları istərsə də digər ölkələrin tədqiqatçıları tarixin səhifələrinə kifayət dərəcədə varmadan və cinsyaranma prosesinin tarixi inteqrasiya mexanizmini araşdırmadan cinsə yad və çox zaman da ziddiyyətli libas geydirmişlər. Bu halda bir çox tədqiqatçılar fikir bildirərkən ya öz siyasi ambisiyalarına ya da müəyyən məqsədlərə qulluq etmiş səhv mənbələrə istinad ediblər.

Misal üçün, bu günümüzdə dolğun şəkildə, yəni, tam məzmunu ilə gəlib çıxmış mətnlərdən biri də rus tədqiqatçısı S.P. Urusovun yazdığı “At haqqında kitab” (Князь С.П. Урусов, “Книга о лошади”, С.Петербург, Русское Книжное Товарищество “Деятель”, 1911 год) əsərində göstərir:

“Türkmənlərin ən yaxşı atları adətən arqamak adı altında tanınırlar ki, onların da boyu hərdən 1,65 m-ə çata bilər. Türkmənlərin (müəllif at cinsini nəzərdə tuturdu – R.N.) nəcibliyini onların ərəb atları ilə cütləşmələrindən alınan və yetişdirildiyi Kür çayı sahilində yerləşən vadinin adı ilə adlandırılan Qarabağ at cinsi ifadə edir. Təmizqanlı cıdır atı (müəllif təmizqanlı ingilis atını nəzərdə tuturdu) Avropa atçılığı üçün nə əhəmiyyət kəsb edirsə Qarabağ atı da Asiya atçılığı üçün eyni əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi yerlərdə, harada ki, zavod atçılığı uzun zaman ərzində rəşadətli (səmərəli) olaraq fəaliyyət göstərmişdir orada atların boyu 1,50 m-ə qədər, bir çoxlarında isə 1,45 m olmuşdur.

General Tvidin fikrinə görə Mərkəzi Asiyada arqamak adlandırılan nəcib türkmən atlarının ərəblərin küheylanları ilə oxşar ortaq cəhətləri və ümumi əlaqəsi vardır. Təəssüf

ki, Madatovun zavodunun süqutundan sonra bu cins (Qarabağ atı nəzərdə tutulur) həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə geriyyətmişdir. Ən yaxşı Qarabağ atlarına bir neçə il öncə Cəfərqulu xanın zavodunda rast gəlmək olardı.

Qarabağ dağ atları demək olar ki, hamısı quru bədən quruluşuna (quru əzələli) və möhkəm sümüklərə malikdirlər. Alnı və burun sümükləri həddindən çox inkişaf etmişdir, gözlər qabarıqdır və bir qədər də aşağıda

Qarabağ atı. S.P. Urusovun “At haqqında” kitabından

– R.N.). Temperamenti qaynar, lakin, xasiyyəti xoşdur. Addım və dördayaq yerışı isə minicini razı salacaq dərəcədə gözəldir (yəni rahatdır, səlisdir – R.N.). Bu atların növbəti xüsusiyyətlərindən biri də onların yaxını görməmələri və bu səbəbdən də ürkmələridir. Hədsiz dərəcədə əsəbidirlər. Əgər hər hansı bir təhlükə yaranarsa Qarabağ digər atlar kimi təhlükədən qaçıb uzaqlaşmaq əvəzinə qıcolmuş kimi bütün bədəni ilə əsərək quruyub yerində qalır.

Köhlən adı altında tanınan daha nəcib Qarabağlar gözəl qızılı rəngləri, qırmızı yalı və quyruqları ilə fərqlənirlər. Samanı rəngə yaxın olan rəng isə yerlilər tərəfindən “sarılar” (müəllif S.P. Urusov bu sözü “sarklar” kimi təqdim etmişdir – R.N.)

adlandırılır.Çoxlu boz və bəyaz doğulmuş atlara da rast gəlmək olur ki,bunu da Dr.Karl Freytaq öz “Russland’s Pferderassen” əsərində vurğulayır ”.

İndi gəlin cənab S.P.Urusovun fikirlərinə bir izah verək:

Müəllifin tərcümeyi - halını araşdırdıqdan sonra belə qərara gəldim ki,o həm təcrübi,həm də elmi tərəfdən kifayət qədər yüksək səviyyəli atçı və ümumiyyətlə heyvan bilicisi (onun keçilər haqqında da əsəri vardır – R.N.) olmuşdur. Lakin,”At haqqında kitab”-ında şəxsi ambisiyalara dayaqlanan fikirləri bəzi yerlərdə özünü bürüzə verir.Bu ən çox ərəb atları ilə ingilis minik atlarının qarşı-qarşıya qoyulması zamanı rast gəlinir.Hiss olunur ki,müəllif ingilis atı sevicisidir və biləvasitəərəb atlarını təhrif etmək üçün məharətlə əlverişli məqamlar axtarıb tapır.Bu səbəbdən də S.P.Urusovun digər bölümlərdə də hər-hansı bir mövzuya da belə qeyri-obyektiv yanaşması mümkündür.Bu axaltəkə atları ilə bağlı bölümə də hiss olunur.

O ki,qaldı Urusovun Qarabağ atları haqqında yazdıqlarına burada bir neçə məqam diqqəti cəlb edir.Belə ki,mən Qarabağ atının baş quruluşu haqqında yazılanlarla çox razıyam.Sadəcə Qarabağ atının başının ərəb atınıninki kimi gözəl olmadığını qəbul etmirəm (bəlkə də bu mənim zövqümlə bağlıdır). Düzdür,ərəb atları gözəllik etalonu kimi qəbul olunub.Hətta, dünyanın bir çox yerlərində seleksiyaçılar at yetişdirərkən həmin cinsin eksteryerini yaxşılaşdırmaq,hərəkət elastikliyi və gözəlliyini artırmaq üçün ərəb atlarından çox istifadə etmişlər.Bir rəssam və estetik insan kimi deyə bilərəm ki,ərəb atlarında hər bir insanı valeh edə biləcək nəsə bir gözəllik elementi var.Amma,bir şeyi nəzərdən qaçırmayaq ki,insanlar fərqli zövqlərə malikdirlər və bu səbəbdən də gözəllik mövhumunu fərqli baxışlarla qəbul edə bilirlər.Həm də ki,bu məsələdə stereotiplər vardır ki,o da müəyyən fikrin formalaşmasına səbəb olur.

Mən Qarabağ atının baş quruluşunu bu şəkildə qəbul edərək təsvir etməyi lazım bilirəm :

Qarabağ atının başı nə kiçik və yüngül,nə də iri və ağır olmalıdır.Orta ağırlıqda olan baş quru (az kütləli yox) əzələ və vətərlərlə örtülmüşdür.Qarşıdan baxdıqda kəllə və burun sümüklərinin çox inkişaf etdiyi asanca hiss edilir.Almacıq sümükləri bir qədər uzun və qabarıqdır (xüsusilə seçilir).Beyin və göz çuxurları yaxşı seçilir.Burunüstü hissədə bəzən novabənzər yarıq hiss olunur.Burun pərənləri ərəb atının ki kimi qabarıq və nəzərəçarpacaq deyil,nisbətən sivridir.Bu cəhətlərə axaltəkəldə də rast gəlmək olur.Sifəti ərəbinki kimi qısa deyil.Alın bir qədər enli,lakin,ərəb atlarındakı kimi qabarıq deyil.

Bəzi müəlliflər iddia edirlər ki,Qarabağ atının baş profili ərəb atındakı kimi olmalıdır.Bu səhv fikirdir.Əvvəla bu ondan irəli gəlir ki,bu gün həddən çox ərəbləşmiş Qarabağ atlarında “ərəb başlı” fərdlərə çox rast gəlmək olur.Bu,əlbəttə ki,cinsin əski modelini təhrif etməklə ona zərbə vurur.Buna əsaslanaraq cinsin baş quruluşuna ərəb cizgiləri vermək düzgün deyil.

Qarabağ atının qulaqları orta böyüklükdə, yarpaqşəkilli, ucları isə ərəbdə və axaltəkədəki kimi iti deyil.Bir qədər küt ucu var və sadə təsir bağışlayır.İçərisində orta dərəcədə tükləşmə ola bilər.Qulaqların arasındakı məsafə nisbətən genişdir.Bunu alın genişliyi ilə səhv salmaq olmaz.Çünki alın dar,qulaqarası məsafə isə geniş ola bilər,və ya əksinə.Bu müəyyən dərəcədə beyin yuvasının ölçüləri ilə bağlı ola bilər.Fikir versək görürük ki,ərəb atlarının ön alın hissəsi profildən xeyli qabarmışdır.Məhz ərəb atlarının xüsusi “intellektini” onlarda beyinin (xüsusilə də ön payın) bədən kütləsinə nisbətən iri olması ilə izah edirlər.Qarabağ atlarında isə beyin yuvasının arxa hissəsi genişdir (kəllə sümüyü arxaya doğru çox inkişaf etmişdir).Bu prizmadan baxsaq Qarabağ atının nisbətən inkişaf etmiş peysər nahiyəsi maraqlıdır.

Qarabağ atının gözləri orta irilikdə (ərəb atının gözü xüsusilə iridir),lakin mənalı,bir qədər də “insani” baxışlı (və ya məlahətli,mehriban baxışlı),qeyri-təcavüzkar təsirli olur. Gözlərinin quruluşu təcavüzkar təsir bağışlamasa da oynaq və cılığın temperamenti səbəbindən parlaq və alovlu baxışlara malik olur. Bir qədər dərinə və aşağıda yerləşir. Lakin, qabarıqlığı da var. Adətən gözətrafi və burunətrafi nahiyyə tüksüz və xoşagələn dərəcədə məxməri olur.Qış aylarında çənədə və burunda müəyyən qədər tükləşmə olur.Yadda saxlamaq lazımdır ki,bu xüsusiyyət il boyu tövlə şəraitində saxlanan deyil,əsasən baza-çardaq ilxı şəraitində saxlanan atlarda daha qabarıq üzə çıxır.Onu da bildirim ki, ümumiyyətlə,bir çox atlarda olduğu kimi ağgöz atlara çox nadir hallarda rast gəlmək olur.

Qarabağların burun pərənləri bir qədər qalındır.Ərəb atlarında isə burun pərənləri nazik,iri və genişdir.Dodaqları orta dərəcədə ətlidir.Çənə əzələləri inkişaf etmişdir.Baş səthinin profildən görünüşü düz xətlili,çox nadir hallarda isə yüngülcə qövsvari,qabarıq olur (axaltəkəyə xas).Xüsusilə də Qarabağ atlarının baş profilində müşahidə olunan burun (burun sümüyü) əyrisi fərqlidir.Bu əyri gözlərin aşağı səviyyəsindən burun dəşiklərinə qədər olan burun sümüyünün aşağı 1/3 hissəsini əhatə edir.

Vurğulayım ki,erkən (qədim) əsrlərdə Azərbaycan və əvvəllər onun sahibi olduğu torpaqlarda yetişdirilən qədim at populyasiyaları içindəki fərqlərin çoxu küt peysərə birləşmiş sümüklü və düz profilli başa malik olmuşlar.Axaltəkələr və bəzi Qarabağ atları arasında belə əlamətlər var.Qədim qəbirüstü bəlyeqlərdə və rəsmlərdə belə təsvirlərə rast gəlmək olur.Bir də ki,dağlarda və dağ bozqırlarında,müharibə şəraitində döyüş atları kimi yetişdirilən Manna və Midiya (müasir Qarabağ atlarının ərəb atından əvvəlki babaları,ulu əcdadları) atları güclü və bir qədər qısa boyuna malik olmalı idilər.Həm də ki,kəskin dağlıqda müvazinəti saxlamaq üçün

belə boynun xüsusi rolu var idi.Bəs niyə görə müasir axaltəkələr uzunboyunludurlar?Əvvəla axaltəkələri fərdi halda,yəni tək-tək tərbiyələndirərək yetişdirmişlər.Türkmənlərdə belə bir yetişdiricilik üsulu da olub - yemləmə zamanı onlar üçün yemi xüsusi hazırlanmış yem çalasına tökərdilər ki,atların dartınması nəticəsində boyunları uzansın.Bu atlar ucsuz səhralarda yetişdiyindən onlardan daha çox cəldlik və sürət tələb olunurdu.Uzun boyun isə sürət üçün önəmlidir.Bu gün də fikir versək görürük ki,cıdırda istifadə olunan at cinslərinin boyunları uzundur.Bundan əlavə axaltəkə atları birbaşa açıq döyüşlərdə çox istifadə olunmazdı.Şahlar onlardan çətin anda cəld və ani olaraq qaçıb aradan çıxmaq üçün istifadə edərildilər. Belə bir məlumat da vardır ki, padşah Kserks yunanlara qarşı döyüşə gedərkən tapşırırdı ki,arabanın arxasına bir neçə Nisey atı bağlasınlar.Bu atlar,padşah döyüşü uduzduğu təqdirdə ona qaçmağa kömək etməli idilər.

Axaltəkə atları ilə geneoloji olaraq Qarabağ kökü arasında bağlantı,körpü olsa da sonralar təbii-iqlim ərazisinə,türkmənlərin zövqünə və tələbatına uyğun dəyişmişlər.Axaltəkələrin qonşuluğunda,əsasən dağlıq ərazilərdə yetişdirilmiş türkmən yomud atları axaltəkələrdən fərqlənərək nisbətən Qarabağlara (daha çox fars atlarına) yaxınlaşırlar.Qarabağ atının əcdadlarının (Mana,Midiya atları) Azərbaycan qolu isə tədricən dağlıq ərazilərə çəkilərək nisbətən yığcam və dayanıqlı bədən quruluşuna sahib olmuşlar. Bu atların “nazi” ilə oynamamışlar və onlar müxtəlif təyinatlı işlərdə istifadə olunmuşlar.Bir sıra bədii ədəbiyyat nümunələrində yerli Azərbaycan atlarına öz sahiblərinin zərif,kübar münasibətləri təsvir olunsa da bu sadəcə müəlliflərin prosesin tarixi məğzinə irreal yanaşmalarıdır.Artıq görünür ki,bu populyasiyanın fərdləri daha çox universal minik və iş atlarıdır,nəinki,kübar və “təkəbbürlü” əyləncə və minik atları.Lakin,bununla belə onlar çox gözəl və cazibədardırlar.Elə bu cəhətləri də Qarabağ atlarını digər dağ cinslərindən fərqləndirir.Qarabağ atları yalnız

XVIII-XX əsrlərdə,xüsusən də ilk olaraq Qarabağ xanlığı dövründə “kübarlaşmışdır”.Xan sarıları (köhlənləri) buna bariz misaldır.Lakin,burada da ərəb atlarının (qismən də axaltəkə) müəyyən dərəcədə təsiri olmuşdur.

Əski Qarabağ atında baş boyuna bir qədər küt və qısa qövs şəklində birləşmişdir.Lakin,ərəblərdəki kimi uzun və qu quşunun boyunu xatırladan,həmçinin,avropa cinslərindəki kimi uzun və yuvarlaq boyun tamamilə yaddır.Belə hallara istisna kimi baxmaq olar.Peysər əzələli və güclü olmalıdır.Ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbiyyatında (xüsusilə dastanlar) qəhrəman obrazlı atlar “durnaboyunlu” ,”qazboyunlu”, ”yalmanına əlçatmaz” kimi təsvir edilir.Həmçinin,qədim (əsasən orta əsrlər) rəsm əsərlərində, xüsusilə də miniatürlərdə indiki axaltəkələri xatırladan at obrazlarına rast gəlmək olur.Mənim araşdırmalarım mənə bunu deyir ki,”Dədə Qorqud”,”Koroğlu” dastanlarında ”durnaboyunlu” ,”qazboyunlu”,”yalmanına əlçatmaz” kimi göstərilən obrazlar ərəb,qismən ərəb atları ilə yerli atların (xüsusilə Qarabağ) mələzləri və müəyyən qədər də türkmən soylu atlar ola bilər.Çünki,bu və digər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yarandığı dövr islamdan sonrakı tarixlə üst-üstə düşür.Mən miniatürləri oxuyarkən bunlara müəyyən dərəcədə əmin olmuşam.Bu günümüzdə də yerli (damazlıq kitaba düşməyən),Qarabağ tipli atların boyunlarına fikir versək yuxarıda təsvir olunan cizgilərə çətin rast gələrik.Deməli, müəyyən təbii-coğrafi,iqlim və digər amillərdən,həmçinin,yerli əhalinin zövqlərindən yaranan təsir bu tipdə bir atın meydana gəlməsinə səbəb ola bilər.Onu yalnız (əgər bu cür eksteryeri almaq üçün cins məqsədyönlü yetişdirilməklə dəyişməyibsə) ərəb,axaltəkə və ingilis atlarının qanını ”qatmaqla” belə kəskin dəyişmək olar. Düzdür, eramızdan əvvəl Azərbaycan (Midiya,Manna və s.) ərazilərində və sonralar İran ərazilərində yetişdirilən və dünyada Midiya,Nisey atları kimi tanınan türk əsilli at cinsi çöl populyasiyasında uzun boyunlu olmaqla indiki axaltəkələrlə

Qarabağ atları arasında aralıq formaya bənzəmişdir. Lakin, bu populyasiya çöllərdə və bozqırlarda yetişən atlardan ibarət olub. Qafqazlara, yəni uca dağlara getdikcə Nisey – Midiya populyasiyası dəyişirdi.

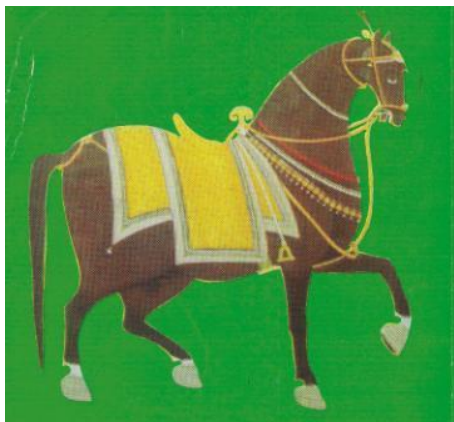
Qarnıyırtıq.Xan Qarabağ at nəsilərindən
birinin əsasını qoyub

Artıq orta əsrlərdə
Türkmənistanı çıxmaq

şərt ilə (çünki, axaltəkələr təcrid olunmuş şəraitdə yetişdirilmişlər) köhnə Midiya, Nisey soyuna xas əlamətlərə rast gəlmək çətin idi. Bu dövrlərdə ərəb atlarının təsiri çox güclü idi və bu dövrlərə aid olan kitabələrdə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində təsvir olunan atlar ərəb atının xüsusiyyətlərinə yaxın şəkil əmələ gətirirlər.

Mən bir sıra mütəxəsislərin fikirlərini qəbul edə bilmirəm. Ona görə ki, onlar Qarabağ atının təsvirini yalnız 18-ci əsrdən bu yana aid olan informasiyalara əsasən verirlər. Bu o zaman intervalıdır ki, məhz bu dövrdə Qarabağ cinsinə intensiv olaraq ərəb qanı axıdılmışdır. Düzdür, ərəb cinsi dünyaya yayılmağa başlayandan (təqribən VII-VIII əsrlərdən) Azərbaycanda da yerli atçılığa ərəb atlarının təsiri başlamışdır. Bunu bir sıra tarixi məlumatlardan və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən görmək olur. Maraqlıdır ki, bir çox müəlliflər cinsin nəsil başçılarını 18-ci əsrdən bəri mövcud olmuş atlarda (“Əlyetməz”, “Toxmaq”, “Qarnıyırtıq”, “Maymun”, “Xan”) görürlər. Düzdür, məhz Qarabağ xanlığının dövründə orta və erkən əsrlərə nisbətən zootexniki kanonlara uyğun olaraq cinslə məqsədyönlü seçmə və taylaşdırma aparılıb. Elə o zamanlardan başlayaraq ərəb ayğırlarından istifadə geniş hal almağa başlayıb və bu sonralar Çar Rusiyası, daha sonralar isə sovet

hakimiyəti dövründə davam etdirilib. Zəmanəmizə gəlib çıxmış şəkillərdən bu atların qanı (cinsliliyi) haradasa hiss olunur.Düzdür,bu üsulla atın genotipi ilə fenotipi arasındakı əlaqəni tapmaq çətin işdir.Bəzən də mənasız.Çünki,şəkillər müxtəlif amillərin təsiri səbəbindən təhrif oluna bilər.Amma bu foto və

Türk atı (Orta əsrlər)

rəsm şəkilləri müəyyən informasiyalar da verə bilər.18-ci əsrdə Qarabağ xanlığına tez-tez gələn tanınmış rus rəssamı N.E.Sverçkov "Xan" və "Toxmaq" ləqəbli Qarabağ atlarının portretlərini çəkmişdir.N.E.Sverçkov realist rəssam kimi batal janrın (ippik,heyvani (animal) səpkili elementlərlə zəngin əsərləri vardır) nümayəndəsi olsa da bir çox rəssamlar kimi fərdi düşüncə və fərqli qavramalara malik olub.Odur ki,o da qarşısındakı atı öz prizmasından qəbul edib çəkə bilər. Lakin, deməliyəm ki,bu portretlərdə Qarabağ atının əski modelinə daha çox yaxınlıq var nəinki sovet dövrünün ərəbqanlı Qarabağ atlarının.Əlyetməzin fotosəklinə nəzər salsaq görərik ki,o,axaltəkələrə xas eksteryer xüsusiyyətləri daşıyır.Ğövdənin dartılmış uzun quruluşu,boynunun duruşu və peysər əyrisi,başda bir qədər oxşarlıq (bir sıra axaltəkələrdə rast gəlir) axaltəkələrə xas əlamətlərdir.Elə tarixi mənbələrdən də məlum olur ki,Əlyetməz Qarabağ aygırı ilə axaltəkə madyanından törənmişdir.Toxmağın isə atası kimi İrandan gətirilmiş at (haqqında müfəssəl faktlar və yazılı məlumatlar yoxdur),anası isə Qarabağ madyanı qəbul edilir.Hətta,bir çox müəlliflər Toxmağın atasının ərəb olduğunu iddia edirlər.Digərləri isə onun axaltəkə olmasını məntiqlə (həmin atın İranın

Türkmənistanla yaxın ərazilərindən olmasına rəhbərlik) sübut etməyə çalışırlar. Həmçinin, Nadir şah Əfşarın əslən Orta Asiya tərəflərindən olması və atlarının da çoxunun Orta Asiya əsilli (arqamaklar), yəni, həm də axaltəkə ola bilməsini əsasgətirirlər. Amma, şəkli araşdıranda onun ərəb hədbanlarına (küheylanlarda da belə boyun olur) və qədim Midiya atlarının dağ tipinə oxşarlığı üzə çıxır. Gövdənin əzələli və çəlləkvari olması, boynun nisbətən qısa və əzələli olması yuxarıda sadaladığımız cinslərin xüsusiyyətlərinə yaxındır.

Qədim türk atlarının eksteryeri haqqında “Anadolu At Irklarını Yaşatma və Geliştirme Dernegi”-nin sabiq rəhbəri Dr. Ertuğrul Güleç yazdığı “TÜRK AT IRKLARI” kitabında belə deyir:

“Yukarıdakı at fiğürü abartılarak çizilmiştir. Ancak, bu şunu göstermektedir; Türkler mümkün olduğu kadar geniş ve güçlü sağrılı, karınlı, küçük başlı, kuğu boyunlu, sağlıklı, ve iri turnaklı, kısa belli atları tercih etmişler ve yetiştirmişlerdir”.

Ertuğrul bəyin türk at soylarını, cinslərini bu dərəcədə araşdırması türk atçılığına böyük töhvədir və tərifəlayıqdır. Lakin, onun da araşdırmalarının çox böyük bir hissəsi İslamdan sonrakı dövrün “abi-havasına” dayaqlanır. Türk at irqləri (yəni cins) dedikdə buraya türk xalqlarının yayıldığı ərazilərdə türk xalqları tərəfindən yaradılmış cinslər şamil edilməlidir və kitabda bunun şahidi də oluruq. Türk xalqları isə dünyanın müxtəlif təbii iqlim zonasında yayılmışlar ki, oralar da məxsusi coğrafi şəraitə malikdir. Bu səbəbdən də türk at cinsləri müxtəlif tipli (ümumi standartlar olsa da) olacaqlar. Burada istər-istəməz ekoloji tiplər formalaşacaq. Qeyd edirəm ki, müəllif (Dr. Ertuğrul Güleç) bu qrupa (türk atları) Kiçik Asiya yarmadasında yayılmış at cinsləri ilə yanaşı Qarabağ, dilbaz (Dr. Ertuğrul Güleç “deliboz” adlandırmışdır), qarabayır, yakut, peçeneq, və hətta, İraq, Kabarda, Don kimi at cinslərini də daxil etmişdir. Bu cinslər isə müxtəlif ekoloji qrupa daxildir. Ona

görə də onlar müxtəlif eksteryer və interyerə malik olmalıdırlar. Əgər çox-çox dərinə, qədimlərə getsək (qədim türk tayfa və dövlətlərinin yarandığı dövrlər) onda qədim türk at populyasiyasının bozqır tipli olmasını güman etmək olar. Çünki, əsasən Orta Asiya çöllərindən gələn türkəsilli at populyasiyası, Şimali Qafqaz və Qaradəniz ətrafı bozqırlarda məskunlaşmış türk tayfalarının at populyasiyası, həmçinin, Cənubdan (Midiya və s.) gələn at populyasiyası bozqır çöl tipli olmalı idi. Onu da bildirim ki, bozqırlarda yetişən cins uzaq yürüşlərdə, aclıq və susuzluğa çox davamlı olurlar. Sırf səhra və dağ atları da dözümlü olurlar, lakin, onlardan fərqli olaraq bozqır cinsləri həm istidə, həm də soyuqda özlərini yaxşı göstərə bilirlər. Burada bir şeyi unutmaq lazım deyil ki, bozqırlar dəniz sahillərindən, çay ovalıqlarından başlamış dağətəyi zonaya kimi uzanır. Bu zonada yovşanlar, süpürgəli bitkilər, sukkulentlər, cillər fəsiləsi-nə aid bitkilər, taxılkimilər (xüsusilə də yabanı vələmir, yulaf) üstünlük təşkil edir. Bəzi yerlərdə - yeraltı və ya səth sularına yaxın ərazilərdə bir qədər münbit torpaqlara rast gəlmək olur.

Bozqırların çöllər (steplər), yarımsəhralar kimi növləri olur. Bundan əlavə dəniz səviyyəsindən 1000 m-ə qədər yüksəklikdə bozqır dağ çölləri olur ki, bu da qədim türk atlarının ekoloji tipini müəyyən edir. Dəniz səviyyəsindən 1500 m -dən yüksəkdə yerləşən alp çəmənləri də bir sıra türk at cinslərinin (Qarabağ, Qırğız, Lokay və s.) yarandığı və formalaşdığı təbii zonlardır. Aşağı düzən ərazilərdə arid iqlimin hökmranlıq etməsi buradakı heyvan və bitki aləminə “diktə” edir. Bozqırların öz geo-iqlim, bio-kimyəvi, fiziki parametrləri və belə deyək ki, “qanunları” vardır. Burada yetişdirilən heyvan və bitki növləri bu zonanın keyfiyyətlərini özündə əks etdirir. Misal üçün, arid iqlimdə bitən bitkilərin əksər növləri torpağın dərinliyindəki su ehtiyatından “məharətlə” istifadə edirlər. Onların inkişaf etmiş uzun kökləri qızmar və yağıntısız

şəraitdə onları su ilə təmin edir.Yerüstü hissələri quruyub məhv olsa da bitki özü (kökü) məhv olmur.

Bu iqlimdə yaşayan heyvanların orqanizmdə yağ toplamaq bacarığı var.Misal üçün dəvələri götürək.Uzun əsrlərdir ki, onların vasitəsilə insanlar yüzlərlə kilometr məsafəni susuz, bitkisiz səhra və çöllərlə hərəkət etmişlər.Təsəvvür edin ki, yaşayış məskənlərinin bir-birindən yüzlərlə kilometr aralı olan bu cür ölkələri keçmək üçün yolda su və qida təminatının olmaması nə qədər çətin və təhlükəli bir şey idi.İnsanın bir çox vəziyyətlərdən çıxış yolu tapdığını çixsaq heyvanların bu şəraitdə nə qədər əziyyət çəkə biləcəyini başa düşmək çətin deyil.Lakin,təbiət müdrikdir və hər şeyi öz qanunları ilə tənzimləyir.Belə ki,bu heyvanlar öz orqanizmlərində münasib fəsillərdə yaxşı qidalanaraq piy ehtiyatı toplayırlar.Dəvələrin hörgücü buna bir misaldır.Uzun yollarda susuzluq və aclıq şəraitində dəvələrin hörgüclərindəki piy bio-kimyəvi reaksiyaların müşayiəti ilə oksidləşərək hüceyrə və toxumaları su ilə təmin edir.Bundan əlavə heyvanların (həmçinin, atların) qarın boşluğunda toplanmış piy ehtiyatı onları enerji ilə təmin edir ki,bunun da sayəsində onlar ac-susuz,günlərlə yol gedə bilirlər.Atlar qaraciyərdə toplanan ehtiyat enerji mənbəyi olan qlikogendən ($C_6H_{10}O_5$) də istifadə edirlər.

Şəkildə göstərilən atın isə ərəb istilalarından əvvəlki dövrə aid olması şübhəli görünür.Baxmayaraq ki,şəkildəki atın yəhəriyüyanında türk heyvandarlığının,məişət və mədəniyyətinin (əsasən İslamdan sonrakı) elementləri də sezilir,ümumilikdə ərəb mədəniyyətinin də təsiri duyulur.

Ümumiyyətlə,bir çox türk tarixçilərinin və ippoloqlarının araşdırmaları və fikirləri nəticə etibarilə oxşardır.Onlar qədim türk atlarını kiçik başlı,yığcam bədənli,möhkəm dırnaqlı,uzun boyunlu,qısa belli,əzələli,incə sümüklü bir at kimi təsvir edirlər:

“Türk atları genellikle küçük bədənli,uzun ve bacaklı,küçük ve mağrur başlı,sert tırnaklıdır” [Kafesoğlu, 1984].

Qarabağ atının boynu dik duruşlu olmalı və uzun qaz boğazı təəssüratı yaratmamalıdır.Bir sıra tədqiqatçıların vurğuladığı xirtdəkli boğaz (maralboğazlarda müşahidə oluna bilir) bu cinsdə müəyyən dərəcədə üzə çıxır.Lakin,axaltəkələrə xas bu əlaməti Qarabağ atının simasına yazmaq olmaz.Axaltəkələrdən fərqli olaraq Qarabağ atının boynu bir qədər əzələli olmalıdır.

S.Volkova-nın “Qarabağ atının izi ilə” (“По следам карабахской лошади”,журнал “Золотой мустанг”,1998 г.,N-3,Москва) məqaləsində müəllif Qarabağ atının boynunun nazik olmasını (profildən) vurğulayır.Müəllif bildirir ki, Qarabağ atlarında ayğırlıq dövründə belə,boyunda fir qatı əmələ gəlmir,halbuki,təmizqanlı ərəb cinsindən olan və cütləşmədə istifadə olunan ayğırlarda bu hala rast gəlmək olur.

Bəzən,müasir Qarabağ atlarında çox nazik boyuna rast gəlinir ki,bu da genetika qanunları və seleksiya baxımından qəbul oluna bilən haldır.Çox qısa boyun ümumiyyətlə atçılar tərəfindən (xüsusilə də minik atları yetişdirənlər) qəbul olunmur.Bu cür boyunlara adətən “poni” cinsləri içərisində rast gəlmək olur.

Boyunun çıxışı kifayət qədər dik,yəni,onurğa sütunu müstəvisinə 45 dərəcədən az olmayaraq meyillilik yaradır. Bəzən isə bu atlar az qala boyunlarını gövdə oxuna perpendikulyar tuturlar.Boyunla belin birləşməsi olan süysün Qarabağ atlarında nəzərə çarpır,yəni, bir qədər qabarıqdır. Süysün normal dərəcədə əzələlidir.Bəzi yabançı müəlliflər Qarabağ atının süysününü xüsusilə nəzərə çarpan kimi qeyd edirlər.Bu düzgün fikir deyil (skeletdə süysün normal qaydadadır və orta hündürlükdədir,eksteryerdə isə əzələ hesabına bu hiss olunmur).Bir çox fərdlərdə süysünün əzələlik

nəticəsində gözəçarpmaz olması müşahidə edilmişdir. Bu,adətən “yumşaq” belli atlarda rast gəlinir (xüsusilə də ərəblərdə).Qarabağlarda isə yumşaq belə çox az rast gəlmək olar və bu halda belin bu cür quruluşu zəif hiss olunur.Adətən müasir Qarabağlar (XIX-XXI əsr) düz belə malikdirlər. Anatomik quruluşuna görə dağlarda orta (bəzi müəlliflər uzun beli vurğulayırlar) uzunluqlu və normal (düz) belli atlar daha praktikdirlər.Odur ki,qədim Qarabağların da beli bu cür olmalı idi.Qədim miniatürlərdə rast gələn at təsvirləri içərisində əksəriyyəti yumşaq belli atlardır ki,onlar da çox güman ki,ərəbqanlı və ya təmiz ərəb atlarıdır.Ümumiyyətlə bir cinsdə çox rast gələn əlamət insanların təfəkküründə həmin cinsin etiketi kimi qəbul edilir.Əgər bu cins xüsusilə sevilirsə və həmin xalqın məişət və təsərrüfatına uğurla daxil olursa onda bu əlamət nəinki,həmin cinsdə hətta,digər cinslərdə də arzu edilir.

Döyüş və dağ atlarında sağrı güclü əzələli,eninə və uzununa inkişaf etməlidir.Güclü sağrı və baldırlar atın dağa dırmaşması zamanı vacibdir.Bu səbəbdən də Qarabağ atlarının sağrısı enli və hətta,ikiləşmiş olub.Paçasının aralı olması da onun kifayət qədər enli sağrıya malik olmasından xəbər verir.Bu anlayışa şifahi xalq ədəbiyyatında da rast gəlmək olur.Qədim türk atlarının və o cümlədən əski Azərbaycan atlarının kifayət qədər sürətli və yüksək yerləşli olması bir sıra müəlliflərin işlərindən və tarixi salnamələrdən məlumdur. Qarabağ atlarının ön ayaqları nisbətən uzun olmuşdur.Belə ki,dağa uğurla dırmaşmaq dinamika baxımından ön ətrafların bir qədər uzun olmasından xeyli asılı ola bilər.Elə,fikir versək görərik ki,Qarabağ atlarının süysünü (qabağı) sağrısından (arxası) hündürdür.Bu onun eyrisom quruluşu ilə,yəni arxanın daha geniş və dolu,qabağın isə daha çox dərin deyil,enli olması ilə də uzlaşır.

Qarabağ atları ümumi görünüşdə “yumru” və enli təsir bağışlamalıdır. Bir çox tədqiqatçılar onun gövdəsinin eyrisom (silindrik) quruluşa malik olduğunu vurğulamışlar. Məncə bu həqiqətə daha uyğundur. Çünki, Qarabağ atları qarınlı olmuşlar. Bu əlaməti “otqarınlılıq” adlanan və mənfi cəhət sayılan qarın forması ilə səhv salmaq olmaz. Qədim türk at populyasiyaları içərisində qarınlılıq xüsusiyyəti və eyrisomluq geniş yayılmışdı. Bu barədə Dr. Ertügrül Güleç ”türk at ırkları” adlı əsərində yazır:

“Eski türk atları 1.45 – 1.55 m, nadiren 1.60 m yüksəkliyi olan tıknaz yerdən yapılı, karınlı, güclü sağrılı, olduqca ince, fakat, ince kemikli, kashı, kiçük başlı, çabuk, çevik, dayanıklı atlardır”.

Qarınlılığa meyillilik türk at populyasiyaları içərisində (həmçinin, Qarabağ) o səbəbdən yayılmışdır ki, bu atlar sərt saxlanma şəraitində, əsasən də ilxılarda saxlandığı üçün qarınlarında yağ toplanmasını təmin edirlər. Bu piy qatı ilin sərt vaxtlarında (qışda) orqanizmin həyati qüvvəsini saxlamaq üçün sərf olunardı.

Dr. Ertügrül Güleç türk əsilli atların qarınlılığını belə izah edir:

“Türk atları karınlıdır. Yağ deposunu karında yapar. Ayrıca, Türk atlarının karınlarının böyük olmasının səbəplerindən biri də; Türk atlarındakı son barsağın çox gelişmiş və böyük olmasıdır (bu son barsak ineklerdeki işkembe görevini yapar və fermentasyon ile B, K, vs. vitaminleri, yine güneş ile çok kolayca deride D vitamini üretirler). Dolayısı ile Türk atları en kötü şartlarda kurumuş kaba otlar ve dikenler, hatta ağaç kabuklarını bile değerlendirebilirler ve güçten düşmeden en kötü şartlarda beslenebilirler. Türk atı tam bir bozkır atıdır”.

Qarabağ atlarının belləri isə enli və əzələli olub. İndi də bu əlamət qalmışdır. Kompakt bədən dağlarda və döyüşlərdə daha əlverişli idi. Bədənin dayanıqlığı və manevri baxımından belə bədən sıldırım qayalarla bol olan Qafqaz dağlarında böyük rol

oynayırdı.Meşəlikdə,kolluqlarda,enişlərdə və aşırımlarda ani dayanmaq,sərt döngə vurmaq qabiliyyəti vacib idi.Bu da atdan möhkəm ayaqlar,orta və düz güclü bel tələb edirdi.Qabırğaların aralı,döş qəfəsinin isə çəlləkvarı quruluşa malik olması onu enli və dolğun bədənli edirdi.Döş nahiyəsi sağrıya nisbətən bir azca yığcam idi.Yəni,atın arxasına tərəf nəzər saldıqca onun gövdəsinin sağrıya doğru üfüqi olaraq genişləndiyini görmək olardı.Bu əlamət indi də təmizcinsli Qarabağların xüsusiyyəti-dir. Bir çox cinslərdə olduğu kimi bu cinsdə də fərqli tiplərin yaranması təbiidir.Belə ki,ümumi Qarabağ “sürüsündə” əsasən iki fərqli heyvan qrupuna rast gəlmək olur.Bunlardan biri nisbətən qısa ayaqlara və kütləli gövdəyə malik atlar,digəri isə uzun ayaqlı və yüngül gövdəli atlardır.Üçüncü qrup isə bu iki tipin qarışıqları və cinsin yaxşılaşdırılmasında istifadə olunmuş digər cinslərin əlamətlərinin kombinasiyaları şəklində üzə çıxa bilər.Cinsin əcdadlarından “Əlyetməz” ,“Qarnıyırığı” ”Toxmaq”-ı xatırlasaq görərik ki,bu əlamətlər onlarda da vardır.

Bir çox müəlliflər Qarabağ atının və ümumilikdə türk atlarının incə sümüklü olmalarını vurğulamışlar.Ümumən götürdükdə Dünya cinsləri içərisində türk atları (ümumiyyətlə Şərq cinsləri) nisbətən incə sümüklü hesab edilirlər.Qarabağ atını isə bir çoxları,xüsusilə də Qərb atçılığı hədsiz zərif və kavaləriyaya (süvarı qoşun) yararsız sayırdılar.Lakin,bu, Qarabağ atlarını dərinədən tanımayanların fikri idi.Cinsdə incə atlarla bərabər orta sümüklü atlar da çox idi və həm o,həm də bu biri əlaməti daşıyan atlar kifayət qədər möhkəm və davamlı idilər.Rusiyada Don atının yaradılması prosesi bunu sübut edir.Qarabağ atları bədəncə çox harmonik quruluşa malikdirlər. Bədən üzvlərinin bir-biri ilə ahəngdar şəkildə qarşılıqlı əlaqəsi ümumilikdə ürəyəyatımlı bir təsvir yaradır.Bu cəhətdən o ərəb atlarından da üstündür.Öz ekoloji qohumları olan digər dağ cinslərindən də bu cəhəti ilə fərqlənir.Yenə də bir şeyi vurğulayım ki,dağ atlarını iki qrupa- yüksək dağlıq atları və

alçaq dağlıq (dağətəyi) atları qruplarına ayırmaq gərəkdir.Çünki bu yaruslarda yetişdirilmiş atlar həm interyer, həm eksteryer,həm də temperamentləri ilə bir-birindən fərqlənirlər.

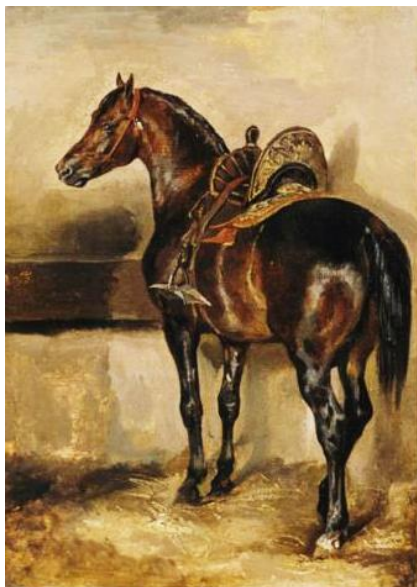
Lakin,öz ekoloji qrupunda Qarabağ atları daha mütənasib və “düzgün” quruluşa malikdirlər.

1870-ci ildə rus alay komandanı Diterixs xüsusi tapşırıqla Qarabağ atlarının yaxşılaşdırılması məqsədilə ərəb atlarının alınması üçün Şərqa yollanır.O,İran,İraq və Küveytdə olmuş və özünün dediyi kimi Qarabağ köhlənləri kimi düzgün quruluşlu ata rast gəlməmişdir.Onun sözlərinə görə İran,Türkiyə və Ərəbistanda təmizqanlı adı altında tanınan atlar heç bir xüsusiyyət ilə yaxşı Qarabağ atlarını üstələmirdilər.Bu barədə Diterixs hökumətə (Çar Rusiyası) hesabat vermişdir.

3.2 Boy və bədən ölçüləri

Hələ,qədim dövrlərdə insanların və heyvanların boy və digər ölçüləri insan cəmiyyətində diqqət mərkəzində olmuşdur. Adətən, hündürboylu insanlar möhtəşəm sayılır və onları daha mahir və güclü kimi qəbul edirdilər (baxmayaraq ki,bunun əksinə də olurdu).Atlara da münasibət çox yerdə belə idi. Böyük fərqlər əsasən Qərb və Şərq arasında sezilirdi.Qərb atları iribədənli,hündür və ağır olurdular.Misal üçün Roma atları nəhəng və kütləli idilər.Bu,ağır,metal libaslı süvarini daşımaq üçün əlverişli idi.Şərqdə isə çevik,yüngül,hərəkəti süvari atlarına üstünlük verilirdi.Qərbdə ağır geyimli cəngavəri hündür atın üzərinə mindirmək üçün xüsusi qurğudan istifadə edərildilər.Atdan bir dəfə yığılan cəngavər müstəqil olaraq atına minə bilmirdi.Şərqdə isə qıvraq geyinmiş döyüşçülər sıçrayıb ortaboylu (monqollar kiçikboylu) atlarına həmən minərdilər.Bir şey də var ki,o da daha çox şərq xalqlarının psixologiyası ilə bağlıdır.Bu xalqların zövqləri və bundan bəhrələnen

mədəniyyətləri hər sahədə demək olar ki,analoji normativlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.Misal üçün,ərəb atlarının eksteryer cizgiləri,görkəmi,ayrı-ayrı elementləri ilə və bütövlükdə ərəb memarlığının,xəttatlığının və hətta,musiqisinin transformasiyasını göstərir.Qədim türklər də öz mədəniyyət və zövqlərini dördayaqlı yetirmələrinə köçürmüşlər.

“Türk atı tövlədə”.Rəssam
T.Gericault.Luvr muzeyi,Paris

Dr.Ertuğrul Güleç yazır:

“İstiklal harbinde ise halkın elində kalan iyi atlar da orduya alınınca,halkın elinde küçük irtifalı atlar kalmış ve eskiden Osmanlı savaş atları ortalama 1.52 m yükseklikde iken,bu gün Türk atlarının genellikle azami yüksekliği 1.34 m yükseklikdedir.Bu yüksekliği geçen atlar enderdir. Ancak,kötü bakım ve seleksiyon neticesinde küçülen atlarımız,Dünya’ya nam salan Türk atlarının torunlarıdır. Ben inanıyorum ki,bu atlar iyi bakımla və seleksiyonla tekrar atalarının

kapasitelerine çıkacaktır”.

Buradan görünür ki,əski türk atları nə monqol atları kimi çox kiçik,nə də Avropa atları kimi çox böyük olmuşlar.Bunları qədim miniatür və memarlıq abidələrində də minicinin atla nisbətini və digər cəfəng surətdə kiçildilən və ya şişirdilən elementləri real vəziyyət və proporsiyalara gətirməklə fərqləndirib əmin olmaq olur.

Dr.Ertuğrul Güleç öz əsərində belə yazır:
”Türk atları 1.45 – 1.60 m arasında cığo yüksəkliyi olan ufak atlardır.Bunun sebebi Türklerin hafif süvari atlarına rəğbet etmesidir.Çünkü Türkler atlarına evdə baxırlar.Binekde bir dost arkadaş gibi davranırlar (çox iri atlarla bu gerçəkleşmez). Atlardan çabukluk isterler,az yem tüketilmesini isterler.Bu atlar yol boyunca yem ihtiyacı göstermeden yoldaki otlar ile beslene bilirlər,buna karşılık bir kiloqram vücut ağırlığına görə performansları çox yüksəkdir.Büyük atlar kadar küvvətli və onlardan daha hızlı və dengelidirler.Bunun için Türkler her zaman hafif süvari atlarını tercih etmişlərdir,yoksa isterlerdi büyük atlar yetişirebilirlerdi”.

Türk mənşəli Midiya (Mada) atlarının boyunun hündür olmasını antik tarixçilər Strabon və Herodot da vurğulamışdır. Axaltəkələr buna misal ola bilər.

XIX əsrə Qarabağ atları orta boyla gəlib çıxmışlar.Bu dövrdə onların boyu 140-150 sm-ə çatırdı.Lakin,daha hündür boylu fərdlər barədə də məlumat verilir.Belə ki,K.Freytaq bildirir ki,at zavodlarının müfəttişi İrmer Qarabağ cinsindən olan üç at görmüşdür ki,bunların da boyu 165-170 sm olmuşdur.Bu cinsdən olan Cavad adlı atın boyu 151 sm olmuşdur.

Talızın bildirir ki,Şahbulaqda xan qızı Natəvanın at zavodunda hündür boylu və yaraşlıqlı atlara rast gəlmişdir. O,bildirir ki,bu atlar ingilis atlarına (bu dövrdə Qarabağ cinsinə ingilis qanının axıdılması baş verdiyindən bu atlar yarımqanlı ola bilər) daha çox oxşayırdılar.Hal-hazırkı Qarabağ atları orta boyludurlar.Cidov hündürlüyü orta hesabla 148-50 sm (bəzən 145-153 sm) olur.Gövdələri orta “kalibrli” olmaqla döş qucumu orta hesabla 160-165 sm (bəzən 158-169 sm) olur.İncik cevrəsi ortalama 18 sm (bəzən 17,5-18,5 sm) olur.Bildirim ki,bu ölçülər erkəklərə aiddir.Ümumən müasir Qarabağ atlarının orta ölçüləri aşağıdakı kimi qəbul olunur:

Qarabağ atlarının orta ölçüləri

Göstəricilər	Ölçülər (sm-lə)	
	Erkəklər	Dişilər
Cidov hündürlüyü	145,3	144,7
Çəpinə uzunluq	146,9	146,2
Döş qucumu	159,8	157,8
İncik qucumu	18,4	18,1

Bildirim ki, bu gün cinsin qeydiyyatdan keçmiş hissəsində bəzən xeyli hündür (157-158 sm) fərdlərə də rast gəlmək olur ki, bu da arzu edilməzdir. Cinsin boyunun artırılması bu həddin cinsin simasına və onun əski kanonlarına uyğun olmalıdır. Əksinə, atların boyunun çox aşağı (140-142 sm) olması da akselerasiya baxımından bu gün çox mənfi hal kimi qarşılanmalıdır. Qeydiyyatda olmayan, cinsin yerli əhalidə olan cırılmış hissəsi əsasən kiçikboylu atlardan ibarətdir. Bu atların boyu çox vaxt 145 sm-dən yüksək olmur. Qarabağ atlarının daha müfəssəl ölçülərini vaxtaşırı qeyd almaq və onların sayəsində müxtəlif zaman kəsiklərində atların bədən hissələrinin nisbətlərinin nə dərəcədə dəyişməsinə müşahidə etmək lazımdır.

Cinsin fərdlərinin boyunun bir-neçə onillik ərzində dəyişməsi Ağdam atçılıq təsərrüfatının yarandığı dövrdə mövcud olmuş ölçülərlə müqayisə etdikdə üzə çıxır. Belə ki, o dövrdə 28 baş madyandan götürülən ölçülərin orta göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Göstəricilər	Ölçülər (sm-lə)		
	Orta	Minimum	Maksimum
Cidov hündürlüyü	137,8	133	145
Bədən in çəpinə uzunluğu	139,5	135	145
Döş qucumu	161,9	155	170
İncik qucumu	17,3	16	19

Daşüzdə yerləşən Qarabağ atçılıq təsərrüfatındakı madyanların ölçüləri müvafiq olaraq CH-138,7 sm,DQ-160,3 sm,İÇ-17,6 sm olmuşdur.Bu və digər ölçülərin nisbətində görə,yəni indekslərilə o zamankı Qarabağ atları həтта,SSRI-də yetişdirilən ərəb küheylanlarını da keçirdi.Bu atlar kifayət qədər kütləli olmaqla həm də sümüklülük baxımından qənaətbəxş idilər.Qarabağ madyanlarının enlibədənlik indeksi 117,5 təşkil edirdisə elit dərəcəli ərəb küheylanlarının müvafiq indeksi 115,2 təşkil edirdi.Sümüklülük indeksi isə demək olar ki,eyni idi və 12,6 təşkil edirdi.Bu madyanların formatı isə 101,2-yə bərabər idi ki,bu da adətən kvadrat formata malik ərəblərdən uzunluğu ilə fərqlənirdi.İndi də Qarabağ atlarının uzunbədənlik göstəriciləri ərəblərdən geri qalmır.Baxmayaraq ki,son dövrlərdə ərəb atlarını da gövdənin uzunluğuna görə (cıdır istiqamətli nəsillərin nümayəndələrində) seleksiya edirlər.

O dövrdə Daşüz damazlıq təsərrüfatında olan madyanlarla təmizqanlı ərəb və yüksək ərəbqanlı mələzlər cütləşdirilir-di. Bunlardan alınan madyanların ölçüləri kifayət qədər yüksək (CH-145,7;DQ-168,6;İÇ-18,2 sm) olmuşdur.Düzdür,bu dövrdə Qarabağ madyanları ilə cütləşmək üçün əsasən siqləvi tipli ərəblərdən istifadə edilirdi.Yalnız növbəti mərhələdə küheylan (qismən də hədbanlara oxşar atlardan) tipli ərəblərdən də kifayət qədər istifadə etdilər.Onu da deyim ki,siqləvi tipi

Qarabağ atının əski modelə uyğun formalaşdırılması üçün münasib variant deyil. Daha münasib küheylanlar və qismən də hədban (gözəl eksteryerə malik fərdlər) və ya qarışıq tiplərin Qarabağ cinsinə mümkün qədər uyğun olan fərdlərindən istifadə etmək daha yaxşı olardı.

R.X.Səttarzadənin göstərdiyinə görə XX əsrin 70-ci illərində Qarabağ atlarının ölçüləri belə idi :

Qarabağ cinsli madyanların ölçüləri (sm-lə)

Ölçülər	Orta hesabla	Dəyişməsi
Cidov hündürlüyü	138,5	132-147
Sağrı hündürlüyü	138,3	133-145
Gövdənin çəpinə uzunluğu	140,1	133-155
Döş qucumu	164,6	153-176
Döşün dərinliyi	66,1	60-70
Döşün eni	33,7	30-36
Sağrının eni	45,1	40-48
Sağrının uzunluğu	45,1	40-49
İncik qucumu	17,7	16-19

K.P.Boçkaryovun verdiyi məlumatlara (“Современная карабахская лошадь”, журнал “Коневодство”, 1950 г.) görə isə XX əsrin ortalarında Qarabağ atlarının ölçüləri aşağıdakı kimi idi:

28 baş madyandan götürülmüş nümunələrdən çıxarılan orta ölçülər (sm-lə)

Ölçülər	Orta hesabla	Dəyişməsi
Cidov hündürlüyü	137,8	133-145
Döş qucumu	161,9	155-170
İncik qucumu	17,3	16-19
Gövdənin çəpinə uzunluğu	139,5	135-145
Sağrının hündürlüyü	138,7	135-145
Sağrının eni	45,0	42-48
Döş qəfəsinin eni	33,0	31-36
Döş qəfəsinin dərinliyi	65,9	62-72
Sağrının uzunluğu	44,9	40-49

Bundan əlavə Boçkaryov bildirir ki, Ağdam atçılıq zavodunun ən yaxşı madyanlarının cidov hündürlüyü 140-143 sm idi. Bu atlar dərin döş qəfəsinə malik olmaqla kifayət qədər sümüklülüyə, cinsliliyə və mütənasib bədən quruluşuna malik idi. Şəki rayonunda yerləşən ”Daşüz” camışçılıq sovxozunun atçılıq fermasındakı Qarabağ madyanlarının orta ölçüləri 138,7 (CH); 160,3 (DQ); 17,6 (İÇ) sm-ə çatırdı.

Qarabağ atları xanlıq dövründə və xanlığa qədərki dövrlərdə öz kütləliyi ilə seçilirdi. Nisbətən qısa ayaqlar onların dağa asan dırmanmasını təmin edirdi və həmçinin, daha tez dönməyə və əyləməyə imkan verirdi ki, bu da onları ovda, sıldırımli qayalı yerlərdə daha işəyararlı edirdi. Bədənin kütləliyi onun

maddələr mübadiləsinə və dövr edən qanın ümumi kütləsinin artmasına imkan yaradırdı ki, bu da kəskin təbii şəraitdə və xüsusilə də dəyişkən rejimdə (yaylaq-qışlaq), yüksək dağlıqda oksigen çatışmamazlığında at yüksək iş qabiliyyəti göstərməsində böyük rol oynayırdı.

K.P.Boçkaryov bildirirdi ki, ötən əsrin ortalarında Qarabağ atları üzərində aparılmış araşdırmalar göstərmişdir ki, bu atların sümüklülük və kütləlilik dərəcəsi xeyli yüksək idi. Gövdələri inkişaf etmiş, mütənasib və dolğun idi. Hətta, bir sıra indeksləri SSRİ-də yetişdirilən küheylan tipli ərəb atlarının indekslərindən yüksək idi.

Aşağıda kütləlilik (enlibədənlik) və sümüklülük üzrə Qarabağ, dilbaz və ərəb cinsində qeyd olunan indekslər verilir:

İndekslər	Qarabağ madyanları	Dilbaz madyanları (elit)	Ərəb madyanları (küheylan tipli, elit)
Kütləlilik	117,5	117,4	115,2
Sümüklülük	12,6	12,9	12,6

3.3. Qarabağ atının donları (rəng)

Qarabağ atlarının (yəni qədim Azərbaycan atlarının) rənginə gəldikdə isə bu gün qəbul olunmuş qızılı rəng çox yayılmış rənglərdən deyildi.Ümumiyyətlə,don (atın tük örtüyünün ümumi rəng effekti) barədə təlimə nəzər yetirsək görərik ki,kürən rəng bütün rənglərin içində dominantlığa malikdir.Məlumdur ki,kürən rəngin homoziqot daşıyıcıları (bu rəngə görə) olan valideynlərdən yalnız və yalnız kürən atlar doğula bilər.Təbiət öyrənilməyi qədər də sirlidir və ola bilər ki,bu halda kürən əvəzinə başqa rəng meydana gəlsin.Bu hadisənin özü də istisna və qeyri-adi hadisə kimi (hətta, anomaliya) qəbul oluna bilər.Bu vəziyyətdə kürən rəng asan yayıla bilərdi.Lakin,tarixə nəzər salsaq görərik ki,Azərbaycan ərazisində yayılmış at populyasiyası rəngarəng olmuşdur.Kürən rəngə qarşı isə qəribə inamsızlıq yaradan uydurmalar (bəlkə də əsas var) xalq arasında yayılmışdı.İndinin özündə də yaşlı kişiler kürən atları etibarsız,dəlisov hesab edirlər.Hətta,onun “kür” (guya,”dəlisov”,”hirsli”) sözündən götürüldüyü də bildirilirdi.Bəs çay adı olan “Kür” sözünün “Kürən” sözü və anlayışı ilə nə əlaqəsi var?Kür çayının adı qədimdir.Belə hesab edilir ki,bu qədim türkdilli tayfanın dialektindəndir. Azərbaycanca yaşamış və indi də izləri qalmış türk tayfaları qızılıların və buduqların dilində “Kür” sözü “Su,çay” mənasında işlənir.Buna oxşar olaraq qədim yunan,latin, ərəb,türk,fars,gürcü və erməni-hay dilli mənbələrdə “kor,kur, kir,kirn,əl-kurr,mktuari” və s.kimi adlar çəkilir.Ümumiyyətlə “kür” hidronimi qədim türk dillərində “bol” (suyu),”sürətli”, ”inadkar”,”güclü”,”məğrur” mənalarını daşıyır.

Əslində “kür” sözü ilə “kürən” sözünü məntiqlə izah etmək çox çətinidir.Bir çox mənbələrdə “kür” sözü və ya onun mənşəyini göstərən hər-hansı başqa bir söz heç bir halda rəng anlamına gəlməmişdir.Onda belə çıxır ki,dədə-babalarımız dəlisov və temperamentli atları “kür”+”ən”=”kürən” adlandır-

mışlar ki, bu atlar da adətən eyni rəngdə, yəni, bizim indi kürən adlandırdığımız rəngdə olmuşlar. Deməli “kürən” sözü rəngi deyil, konkret rəngin daşıyıcısı olan temperamentli və çətin fərdləri ifadə edirdi. Sonralar bu anlamın təyinatı dəyişmiş və rəngi ifadə etmişdir.

“Kur” sözünə türklərin əski babalarından olan iskitlərin inanclarında rast gəlmək olur. İşquzlarda “Kur” yaradan və məhv edən tanrı anlamına gəlirdi. Yəni, onların inancına görə Kur eyni zamanda həm gözəlliyin yaradıcısı idi, həm də çirkinliyin. O, insana həm qüvvə verirdi, həm də insanı qul edə bilirdi. Dostluğu da yaradan o idi, düşmənçiliyi də. İşığı da o verirdi, zülməti də. Şumerlərdə “Kur” qaranlıq yeraltı dünya demək idi. Şumer rəvayətinə görə qaranlıq dünyanın ilahi qüvvəsi kimi qəbul edilən “Kur” heç də bəd qüvvə deyildi. Əslində bəd qüvvə kimi Asaqa (xəstəlik və bəlalar gətirən qüvvə) göstərilir. Xeyirxah qüvvə sayılan Şərrur (Naxçıvandakı Şərrur rayonunun adı onunla əlaqəlidir) hava və cənub küləkləri tanrısı Ninurtaya (Enlilin oğlu) Asaqanı məhv etməyi göstəriş verir. Sonda Asaqa məhv edilir və onun ölümündən sonra Kurun yeraltı suları təlatümə gəlir, bulanır və yerin üzərinə çıxır. Yerin üzərinə çıxan Kur suları bütün şirin suları bulandırır və yararsız edir. Daşqınlar və fəlakət törədir. Rəvayətə görə bu hadisədən sonra şumerlərlə “Allahlar” arasındakı münasibət pozulur.

Şifahi xalq ədəbiyyatında rast gəldiyimiz, ön planda duran heyvan obrazları olan atların (“Qırat”, “Bozat”, “Dül-dül” və s.) əksəriyyəti boz, ağ rəngdə olmuşdur. Burada K. Freytaqın Qarabağ cinsində boz rəngli atlara rast gəldiyini vurğulaması da maraqlıdır. Lakin, Freytaq artıq “Xan Qarabağları”ndan danışdı. Bu dövrdə isə qızılı kürən və kürən rəng boz rəng üzərində dominantlıq edirdi. Freytaq özü də bildirirdi ki, o 1879-cu ildə Varşava tövlələrində qızılı-kürən rəngli Qarabağ atlarını görmüşdür.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan İlyas Əfəndiyev “Dağlar arxasında üç dost” romanındakı “Kəndə zootexnik gəlir” bölməsində yazır:

“Boz ürgə çayı keçib üzüyuxarı diklənməyə başladı. Yorğunluğu və nəfəsinin daralması onu qızıqdırıb hirsləndirirdi. Atın bağı çatlayana qədər bu cür gedəcəyinə şübhə ola bilməzdi. Hələ yüz illər bundan əvvəl Paris cıdır-larında ad almış Qarabağ atlarında izzəti-nəfs heyrətli dərəcədə güclüdür. Onlar çatlayıb ölür, amma yorulub yolda qalmazlar. Onlarda həqiqi igidlərə məxsus bir qürur və nəciblik vardır. Bu atlar həm gözəl, həm də cəsurdurlar. Onlar yəhəri qanla dolmuş çox igidləri düşmənləndən qaçıraraq öz yurduna yetirmişlər”.

İlyas Əfəndiyevin Qarabağ atları haqqındakı bilgilərinin hansı mənbələrə (ola bilsin ki, R. X. Səttarzadənin “Qarabağ atı” kitabı) dayaqlandığını deyə bilmərəm. Amma, yazıçının lazımı qədər informasiyaya malik olması və çox güman ki, yerli əhalidən eşitdiyi boz Qarabağlar haqqındakı hər hansı məlumatlar belə bir təsəvvür yaratmışdır.

Məlumdur ki, XIX-əsrin əvvəllərində yaradılmış “Təkə-Ceyran” tipində boz fərdlərə rast gəlmək olurdu ki, bunları da “Gülgün” adlandırırdılar. “Gülgün” ləqəbli at isə əsasən boz rəngli Dilbaz atlarının yaradılmasında istifadə olunub. Nəzərə alsaq ki, Allahyar bəy Zülqədərovun Aran Qarabağda Qarabağ at ilxıları olub, onda demək olar ki, orada boz nümunələr də mövcud olub. Tədqiqatçı K. B. Diteriks Rusiyanın Limaryov atçılıq ocağı üçün alınmış “Sürməli” ləqəbli gümüşü-boz Qarabağ aygırı haqqında məlumat verir. Bəzi mənbələrdən görünür ki, rusların vaxtilə məşhur olan Strelets at cinsinin yaradılmasında Qarabağ atlarından istifadə edilmişdir. Strelets cinsinin əsas rəngi boz idi. Ola bilsin ki, Qarabağ atları adı altında “ərəb x Qarabağ” mələzləri də olub ki, onlar da aydındır ki, boz ola bilərdilər. Hər halda demək olar ki, əski Qarabağ at populyasiyasında kürən rənglə yanaşı boz atlar da (xüsusilə

ərəblərin hakimiyyəti dövründə) mövcud olmuşdur. Bu rəngin Qarabağ at cinsində deqradasiyaya uğraması XVII əsrdən başlamışdır.

Müasir Qarabağ at cinsində demək olar ki, boz rəng tamamilə sıradan çıxmışdır. Alellərin homoziqotluq hadisəsi aparılan məqsədyönlü seleksiya zamanı kürən (qızılı və s. çalarlar) rəng əlamətlərinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur.

Qədim dövrlərdən Azərbaycanda kəhər və boz atları sevdilər. Baxmayaraq ki, kürən atlar daha güclü və möhkəm olurdu. Bu digər cinslərdə də müşahidə olunur. Belə ki, təmizqanlı ərəb atlarında hədban tipli fərdlər arasında kürən rəng üstünlük təşkil edir. Təmizqanlı ingilis cinsində də kürən atların möhkəm konstitusiyaya və davamlılığa malik olduğu müşahidə edilir.

Lakin, əsas məsələ qızılı-kürən (limonu-sarı) rənglə bağlı ortaya çıxır. Bu rəng kürən rəngin bir növü olsa da kürən rəngin çoxsaylı çalarları (tünd kürən, açıq kürən, qonuraçalan kürən, odlu kürən, çal kürən və s.) içərisində ən nadir rast gəlinən növüdür. Dünyada isə qızılı-kürən rəng yalnız iki cinsdə, bir kökə məxsus olan Qarabağ və Axaltəkə cinslərində mövcud olmuşdur. Məşhur Don, Budyonni atları isə bu rəngi adı çəkilən at cinslərindən götürmüşdür. Hətta, təmizqanlı ingilis cinsində də qızılı və parlaq kürən rəngə (Floreal, Florisel, Man O'War, Oh So Sharp, Sharpen Up və onların bir çox törəmələri...) rast gəlmək olurdu. Lakin, bunu, vaxtilə Qarabağdan alınıb İngiltərəyə aparılmış Qarabağ madyanları ilə birbaşa və bəsit formada bağlamaq olmaz. Çünki, bu dövrdə ingilis atı çox ciddi və qapalı seleksiya edilirdi. Lakin, genlərdə bu informasiya qala bilər və dövrümüzdə belə onların üzə çıxma bilməsi ehtimalı var. Bir də ki, İngiltərədə yalnız təmizqanlı minik atı yetişdirilməyib. Orada müxtəlif cinslər mövcuddur ki, onların da yaradılmasında Qarabağ atlarından istifadə edilməsini ehtimal etmək olar.

Qarabağ atları içərisində çox sevilən donlardan biri “narınc” adlandırılan don idi.”Narınc” ümumi görünüşdə narıncı rəng ilə açıq sarı-qonur (sarı oxra çaları ilə) rəngin vəhdətinə oxşayırdı.Bu donu atın açıq şabalıdı rəngli yalı və quyruğu tamamlayırdı.Bu atların qol-qıçları da yal-quyruqları rəngində olurdu. Belində gövdəsi boyu uzanan açıq-şabalıdı rəngli zolaq olurdu.Bu əlamətə indi də çox rast gəlmək olur.Çox az da olsa müasir Qarabağlarda əsl “narıncılara” rast gəlmək olur.Nisbətən tünd qara-şabalıdı yal-quyruqlu,qol-qıçlı fərdlər də olurdu ki,bunlar da “Qula rəngli” adlandırılırdı.”Toxmaq” belə bir at olmuşdur.Bu donlar içində qızılı-səmənd rəng lap az idi.Bu don öz çalarları ilə narınc və qula donlara yaxın idi.XX əsrin ortalarında İngiltərəyə aparılmış “Zaman” ləqəbli Qarabağ atı daqızılı-kəhər (qızılı-səməndə oxşar məxsusi don)rəngdə olmuşdur.Qarabağ xanlığı dövründə iki tip- “cins sarılar” və “qalın sarılar”-ın rəngləri də fərqli olardı.Belə deyək ki,daha zərif və gözəl görünən rənglər “cins sarılar”-da rast gəlinirdi. Kəhər atlar cinsdə boz atlardan çox olurdu.Lakin,XVII əsrdən başlayaraq kəhər atları açıq qızılı-kəhər atlar əvəz etməyə başladı.Bu atlar o qədər açıq rəngdə olurdu ki,naşı adam onu kürən rəngdən fərqləndirə bilməzdi.Dövrümüzdə də bu rəngə rast gəlmək olur (çox nadir halda).

Mən öncə də vurğuladım ki,əski Qarabağ atı heç də “kübar” atı olmamışdır.O,ümumişlək və döyüş atı olmuşdur.Lakin,son 500 il müddətində o kübarlaşmaya və mədəni zavod cinsinə çevrilməyə başlamışdır.Ümumiyyətlə indi mövcud olan bir sıra mədəni cinslərin (qədim mənşəli) əski nümunələri indiki kimi zərif və kübar olmamışdır.Heç o dövrdə at cinslərində kəskin sərhədli ixtisaslaşma da yox idi.Minik atları kimi təqdim olunan bir sıra populyasiyalar qarışıq istiqamətli ola bilirdi.Bu səbəblərdən də o zamanlar zərif tükli,parlaq açıq sarı və qızılı çalarlı atların çox olması məntiqa uyğun deyil.Bəzi mənbələrdə(ərəb mənşəli olduğu qeyd edilir) deyilir ki,VIII-əsrə Azərbaycanın Ərəbistanına 60

min baş qızılı rəngli Qarabağ atı aparılmışdır. Bu informasiyanın nə dərəcədə etibarlı olması barədə qəti fikrim olmasa da məndə bəzi suallar yaradır. Belə ki, öncə bildirdiyim kimi qızılı rəng bioloji olaraq (xüsusilə də ciddi seleksiya olunmadıqda) az üzə çıxır. O zamanlar isə tarixi müfəssəl məlumatlardan görmək olur ki, qızılı rəngli hər-hansı at populyasiyası barədə nəzərə çarpacaq, əhəmiyyətli bir fakt yoxdur (içində qızılı parıltılı müxtəlif rəngli atlar olan at qruplarını nəzərə almasaq). Düzdür, bir sıra alimlər ərəb atlarının istilalar zamanı hərbi qənimət kimi əldə edilmiş Orta Asiya və Yaxın Şərq atlarının əsasında yaradıldığını vurğulayırlar. Lakin, bu fikrin özü hələ də son təsdiqini tapmayıb. Çünki, bunun əksini vurğulayan iddialar da var. Bir şey danılmazdır ki, VIII-əsrə artıq Ərəbistanda mükəmməl at cinsi formalaşmışdı. Bu dövrdə ərəblərin çox ciddi və toxunulmaz atçılıq kanonları da mövcud idi. Misal üçün deyim ki, yad cinsli erkəyin ərəb madyanı ilə cütləşməsi təqdirində at və onun sahibi cəzalandırılmalı idi. Qədim ərəb atçılıq mədəniyyətinin ifadəsi olan bir deyim maraqlıdır:

“Kürən atı heç bir zaman alma, qara atı sat getsin, boz ata yaxşı qulluq et, minməyə isə kəhər seç”.

Burada belə bir sual meydana gəlir; Bu mühitdə ərəblərin nə az, nə çox, düz 60 min baş qızılı Qarabağ atının Ərəbistana aparmasının mənası nə idi? Bu atlar aparılıb seleksiya işində istifadə olunsaydı belə, heç olmasa qədim yazılı mənbələrdə ərəb atları içərisində qızılı rəngli atlar barədə məlumatlar olardı. Özü də kifayət qədər (nəzərə alsaq ki, ərəblər öz cinslərini sevər və hər yerdə vəsv edərdilər).

IX əsr ərəb mənbələrinə aid edilən “Kitab Əl-Hayl Vəl-Baytara” əsərində (işləyib- Nihal Erk, A.U. Veteriner Fakültesi Veteriner tarixi və Deontoloji Kürsüsü) deyilir ki, Məhəmməd peyğəmbərin ən yaxşı hesab etdiyi atlar kürən və qula rəngli atlardır. Buradan belə çıxır ki, Məhəmməd peyğəmbərin zamanında (570-632-ci il) Ərəbistanda kürən və qula rəngli

atlara qarşı marağ olub.Bu da onu göstərir ki,ərəblərin Azərbaycana gəlişinə qədər artıq orada kürənatlar olub.Hazırkı türk (Türkiyə) ippologiya elmindəkürən dona “al” deyirlər. ”Al” sözü etimologiya baxımından sarı,alovlu,qızılı (Altın-qızıl) kimi izah edilsə də bu gün Türkiyə türkcəsində kürən donun ümumiləşdirilmiş adıdır.Türk dilli ədəbiyyatda ərəblərin atçılığı barədə yazılarda “al” rəngdən söhbət gedir.Bu heç də konkret olaraq qızılı-kürən anlamında işlənilmir.Hətta,bu gün də atçılıq elminə məlumdur ki,açıq-parlaq kürənlə qızılı-limonu kürən don oxşar olduqları qədər də fərqli “törəmələrdir”.Ərəb atı seviciləri və bilicilərinə məlumdur ki,bu cinsdə həmişə geniş yayılmış rəng boz rəng və onun müxtəlif çalarları olmuşdur.Hətta,adi kürən rəngin özü elə də çoxluq təşkil etmirdi.İndi də ərəb atları içərisində qızılı-kürən,xüsusilə də limonu-sarı rəngə demək olar ki,rast gəlinmir (çox nadir hallarda oxşar rənglər olur ki,bunları da səhv salmaq olmaz).Bəli,ortaya belə fikir də çıxarmaq olar ki,bu 60 min baş qızılı at əsr boyu müəyyən hissələrlə Ərəbistana daşınmışdır. Bu təqdirdə də gəlin düşünək: əgər təqribən 50 - 80 il ərzində elə də böyük olmayan bir ölkədən 60 min baş qızılı rəngli at əldə edilibsə,onda,qızılı rəngin meydana gəlmə kanon-larına əsaslanaraq belə demək olar ki,bu ölkədə bütün rənglərin rast gəlmə ehtimalına nəzərən atların ümumi sayı təqribən 500'000-1'000'000 baş olmalı idi.

Hər-halda mənə belə gəlir ki,VI-VII əsrlərdə Ərəbistanda qızılı-kürən atlar az idi və onlara nadir bir at kimi baxırdılar.Sonralar isə,yəni,VIII-IX əsrlərdə yaxın ölkələri,o cümlədən Azərbaycanı istila edərkən hərbi qənimət kimi müəyyən miqdarda müxtəlif rəngli (o cümlədən qızılı-kürən Qarabağ) cins at alıb ölkələrinə aparmışlar.

Dünya atçılıq təcrübəsində və genetika elmində rənglərin meydana gəlməsi və irsən ötürülməsi artıq çoxdan müəyyən olunmuşdur.Hələ Hippokratın zamanında atlarda dörd əsas rəng qəbul edilirdi (digər rənglər bu dörd əsas rəngin müxtəlif

törəmələri hesab olunurdu). Bunlar kəhər, kürən, boz və qara rənglər idi. Dövrümüzdə isə artıq genetika elmi inkişaf etdiyindən rənglərin meydana çıxması qanunauyğunluqları xeyli öyrənilmişdir. Belə ki, Amerika alimi Filip Sponenberg (D. Phillip Sponenberg "Equine Color Genetics", 2003) öz araşdırmalarının nəticəsi olaraq əsas rəng kimi qara (qarğayı), kəhər, kürən rənglərini qeyd edir.

Digər alim Enn Boulingə (Ann. T. Bowling, "Horse Genetics") görə isə iki əsas rəng vardır: - qara (eumelanin pigmenti) və kürən (felomelanin pigmenti). Bu müəlliflərin fikirlərinə görə atlarda rast gəlin digər rənglər bu əsas sayılan rənglərin müxtəlif "törəmələridir".

Melatonin pigmentinin sintezində tirozinaza fermenti də iştirak edir. Bu sintezdə iştirak edən gen C (ingiliscədən "Color"-rəng deməkdir) lokusunda yerləşir.

Məlumdur ki, genlərdə rəngləri müəyyən edən allel cütləri vardır. Bu allellərə görə rənglər epistatik və hipostatik xüsusiyyətləri daşıyan qrupa ayrılırlar. Epistatik genlər digər, allel olmayan genlərin təzahürünün qarşısını alır (bir növ dominant mövqe tutur) və bu "məğlub" edilən gen hipostatik gen sayılır. Burada inqibisiya da gedir və ayrı-ayrı fermentlərin və ya ferment sistemlərinin aktivliyini dayandıran kimyəvi birləşmələr inqibitorlar (epistatik genlər) öz rolunu oynayır. Genlər hər bir fərdin irsi əlamətlərini müəyyən etdiyindən rəngi də, onu təşkil edən pigmentləri və hətta, onun paylanmasını belə, irsiyyət qanunları ilə həyata keçirir. Həm insanlarda, həm də heyvanlarda dərinin və tüklərin rəngi melanın pigmentinin (onun sintezi zamanı aralıq məhsul kimi DOPA iştirak edir) miqdarı ilə bağlıdır. Bu miqdar isə dəri fermenti ilə dioksifenilalanin ($C_2H_3(OH)_2CH_2CH(NH_2)COON$ – amin-turşu) maddəsinin nisbətindən asılı olaraq müəyyən olunur. Misal üçün, norma olaraq hər kiloqram bədən çəkisinə 0,1 qrama qədər dioksifenilalanin "istehsal" edilməlidir. Əgər orqanizm dopaoksidaza (DOPA – "Di-Oksi-Phenil-Alanin")

çox istehsal edirsə və orqanizmdə dioksifenilalanin də daima lazımı miqdarda olursa onda tükün piqmentasiyası tünd olacaq və ortaya tünd rənglər çıxacaq.Yaşla bağlı çallaşma (həm heyvanlarda,həm də insanlarda) məhz dioksifenilalanin maddəsinin sintezinin azalması ilə bağlıdır.Ümumiyyətlə,dəri piqmentinin formalaşmasının böyrəküstü vəzilərin adrenal maddəsinin sintez ertməsi ilə dolayı əlaqəsi vardır.Hər iki maddənin yaranması katexolaminlərin biosintezi ilə sıx bağlıdır.Bu zaman dopaoksidaza toxumalarda tirozin maddəsinin oksidləşməsi zamanı yaranır.

Atlarda,xüsusilə də Qarabağ atlarında səkil və qaşqalar müşahidə olunur ki,bunlar da bədənin müxtəlif dəri nahiyələrində DOPA-nın (və ya DOFA deyilir) az istehsal olunması və ya heç olunmamasıyla əlaqəlidir.Qarabağ atlarında bu maddələrin sintezi nisbətən azdır.O səbəbdən də bu atların dərisində və tük örtüyündə zəif piqmentasiya sahələri müşahidə olunur.

Qarabağ atlarının üzərində apardığım müşahidələr göstərdi ki,daha çox cinsliliyə (xanlıq dövründə cins sarılar kimi) malik olan fərdlərdə sifət,ağız,paça,qoltuq nahiyələrində dərinin nisbətən tüksüz hissələrində kiçik və çox nadir hallarda bir qədər böyük ölçüdə ağarmış bəyaz ləkələrə rast gəlmək olur. Cinsdə vaxtaşırı bədənin müxtəlif hissələrində ağ tük örtüyünə (ləkələr) rast gəlmək olur.Seleksiya zamanı bu cəhətlərə diqqət yetirilməzsə nəticədə melanın piqmenti “kasadlığı” yarana bilər.Eyni kökdən gəlsə də müasir Qarabağ atları bu problemdən bir qədər yayına bilib,nəinki axaltəkə atları.Bu gün axaltəkə cinsində çox bəyaz dərili və tük örtüklü (bunlar albinos və ya atçılıqda deyildiyi kimi izabella rəngidir) fərdlərə rast gəlmək olur.

Qarabağ atlarında albinləşməyə meyl olduğundan səhv seleksiya onda bir növ vitiliqo (insanlarda ala dəri) xəstəliyi yarada bilər.Bir də ki,müşahidələr nəticəsində əmin oldum ki,piqmentasiya “kasadlığı” rast gəlməyən fərdlərdə (bunlar

əsasən xan dövründə qəbul edilmiş “qalın Qarabağlar” – a uyğundur) davamlılıq və dözümlülük kimi keyfiyyətlər əks fərdlərlə müqayisədə çoxdur.

Öncə danışdığımız epistatik,yəni,təsiredici əlamət kürən rəngdə öz təsirini göstərir.Belə ki,bu əlamətə məxsus olan homoziqot valideynlərdən həmişə kürən rəngli balalar dünyaya gəlir.Buraya kürən rəngin bütün çalarları daxildir.Bu pozulmaz bir qanundur və demək olar ki,heç zaman kürən rəng əlamətinə malik olan,lakin,bu əlamət üzrə homoziqot valideynlərdən başqa rəngli bala doğulmur.Kəhər rəngli valideynlər əgər qara rəng əlamətlərinə görə heteroziqot olarlarsa onda bu valideynlərdən kürən atlar doğula bilər. Lakin,bu atlar da heteroziqot olduğundan onların cütləşdirilməsindən alınan balalar kürən olmaya da bilər.

Ümumiyyətlə atın donunun bu və digər rəngə və onun müxtəlif çalarlarına malik olması beş genin təsiri ilə baş verir. Bunlardan biri əsas təsiredici dominant gendir ki,o pigment əmələ gəlməsini tənzimləyir.İkinci gen qara rəng pigmentinin əmələ gəlməsini tənzimləyir.Bu rəngi müəyyən edən genin paylanmasını üçüncü gen müəyyən edir.Qara və qonur rəng pigmentlərinin yayılmasını dördüncü gen həyata keçirir.Və nəhayət ki,beşinci gen rəngin çalarlarını,intensivliyini əmələ gətirir.Onu da deyim ki,rənglərin genetik və molekulyar səviyyədə öyrənilməsi davam edir.Bu iş maraq doğurur və bu sahədə hələ çox sirlər açılmalıdır.Qızılı rəngin öyrənilməsi üçün dəri törəmələrinin genetik,molekulyar ,fiziki,kimyəvi və s. analizləri vacibdir.

Onu da deyim ki,rənglərlə atın daxili və xarici göstəriciləri həmişə bir-biri ilə bağlı olmur.Düzdür,çox vaxt müşahidələr maraqlı faktlar ortaya çıxarır.Misal üçün təmizqanlı ingilis cinsində boz atların çox bacarıqlı və sürətli olması,təmizqanlı ərəb atlarında kürən atların dözümlü və sürətli olması müşahidə olunur.

Ağ səkilli atların ayaqlarının zəif,paçasının arası tünd olmayan atların da zəif olduğu (antik əsərlərdən olan “Qabusnamə”-də də göstərilmişdir) bildirilir.Lakin,burada incə fərqlər də vardır.Belə ki,zəif konstitusiyalı cinslərin ağ səkilli ayaqları və ağ dırnaqları onlar üçün problemlili ola bilər. Lakin, Qarabağ atlarının əksəriyyətinin dırnaqları ağ və səkilli ayaqlara malik olsalar da onlar hətta,kəskin daşlı dağ keçidlərində belə çətinliklə üzləşmirlər (hətta,nalsız).Təbii ki, təmizqanlı ingilis,Amerika standartbred cinsində səkillər (xüsusilə də iri və çoxsaylı) arzu edilməzdir.

Qədim mənbələrə nəzər saldıqda görürük ki,qızılı rənglə bağlı bir sıra məlumatlar mövcuddur.

Məsələn,qədim tarixçi Herodot (e.ə.V əsr) yazırdı ki, farslar ali bir hədiyyə kimi günəş allahına qızılı-kürən madyanları qurban gətirirdilər.Bu onu göstərir ki,qədim Midiya ərazisində və ona yaxın ərazilərdə yayılan at populyasiyası içərisində qızılı atlar olmuşdur.Lakin,bu da o demək deyil ki,bu atların sayı çox olub.Məntiqlə düşünsək ki,ən dəyərli hədiyyələr adətən nadir şeylər sayılır (həmçinin,qızılı şeylərin qızıl təsiri bağışlaması və günəşə bənzəməsi də təsir edir) onda demək olar ki,qurban gətirilən bu atları minlərlə atın olduğu qarışıqrəngli ilxıdan seçmişlər.

Qızılı-kürən rəngi yüz illər boyu özündə daşıyan cinslərdən biri axaltəkə atları olmuşdur.Lakin,onların fərqi onda idi ki,onlar qrupda qızılı rəngdə deyildilər.Məhz ,bu iki cinsin əsrlər boyu bir-birinə təsiri (xüsusilə də XV əsrdən Axaltəkənin Qarabağa) qızılı rəngin artmasına və qorunub saxlanmasına səbəb olmuşdur.Lakin,bura çox nadir rəng sayılan qızılı limonu-sarı rəngi aid etmək düzgün olmazdı. Çünki,axaltəkələrdə bu rəng qızılı-kürən rəngə nisbətən çox az rast gəlir.İndi də bu rəngə Qarabağ atlarının çox az faizində və Don atlarının bir qismində rast gəlmək olur.Qızılı-kürən rəng isə bu cinslərdə geniş yayılmışdır.

Düşünürəm ki,yalnız müasir (XVIII-XXI-əslər) Qarabağ atları qrupda qızılı-kürən rəngə malik ola bilərdilər.Bu da Qarabağ xanlığı dövründə (1747-1805-ci illər) və xüsusilə də Pənah xanın idarəsi (1747-1758-ci illər) dövründə həyata keçirilən məqsədyönlü seleksiya nəticəsində ortaya gəlmişdir.Görünür Pənah xanın zövqü “kür at” stereotipini kölgəyə almışdır.Elə bu dövrlərdən başlayaraq Qarabağ atının dünyada öz rəngi ilə tanınması və sevilməsi qızılı rəngi onun əsas etalonlarından birinə çevirmişdir.Xanın İrandan gətirdiyi atlar içərisində isə axaltəkələrin olması ehtimalı böyük idi. İranın coğrafi ərazi baxımından Türkmənistanə yaxın olması və Nadir şah Əfşarın (Oğuz tayfa birliyinin Əfşar boyunun Qırxılı oymağından idi) Türkmənistan və Orta Asiyaya yaxın olan Xorasan torpaqlarından olması buna dəlalət edə bilər.Həmçinin,Nadir şahın Şimali-Şərqi İran torpaqlarını birləşdirməsi zamanı türkmən tayfaları ilə də döyüşlər aparması hərbi qənimət kimi türkmən soylu atların (o cümlədən Axaltəkələrin) ələ keçirilməsinə şərait yaradırdı.Bir də ki, tamamilə məntiqliyügendur ki,at sevicisi olan Pənah xan Nadir şahın ilxılarında olan hündür boylu,qaçağan axaltəkəni əsla əldən buraxmazdı.Bu dövrdə Qarabağların ipək tüklü yeni populyasiyası yarandı ki,onun da içərisində qızılı-kürən (bir qədər də limonu-sarı),ipək tüklü,nazik dərilili fərdlər çoxluq təşkil etdi.Bir çox ədəbiyyatlarda göstərilən ”Sarılar” anlayışının (O dövrdə Xan Qarabağ atları belə adlandırılırdı-R.N.) Pənah xanın mənsub olduğu “Sarıcalı” tayfasının adıyla nə əlaqəsi olduğunu dəqiqliklə deyə bilmərəm.Ola bilsin ki,bu “sarı” anlayışları biri digərini tamamlayır.Və ya Pənah xan sanki “sarı” anlayışını bir simvol kimi qəbul etmişdir.Bəlkə də bu Qarabağ əhalisinin zövqü ilə bağlı idi.Ümumiyyətlə Sarıcalılar tarixi Qarabağ ərazilərində yaşamış tayfa olublar.Bu adla Qərbi Azərbaycanda (xüsusilə Zəngəzurda) tanınan kəndlər və yaşayış məskənləri var.XVIII əsrin əvvəllərində Ağdam bölgəsində Sarıcalı eli (Sarıcalıların yaşadığı ərazi)

adında yaşayış məskəni (Dizaq mahalına daxil idi) olub.Onun adını bu yaşayış məskəninin əsasını qoymuş Sarıca Əli (Əli bəy) adlı bir şəxslə bağlayırlar.Lakin,çox ehtimalla demək olar ki, "sarıcalı" anlayışı birbaşa surətdə eyni adlı türk tayfası ilə bağlıdır ki,bu tayfaya məxsus Cavanşir sülaləsindən Qarabağ xanları çıxmışdır.Cavanşir sülaləsini çoxları Əfşar əsilli hesab edirlər.Misal üçün,Rzaqulu bəy atası Mirzə Camal bəydən bəhs edən əsərində yazır: "Bu oymaq böyük Əfşar elindən,Əfşar eli dəxi böyük Türkmən elindəndir".

Qarabağ atının məxsusi görünüşü və təkrarolunmaz ümumi gözəlliyi qədim kitabələrdə də özünü göstərmişdir.Məhz, harmonik quruluşuna,qeyri-adi gözəl rənginə görə Qarabağ atını beynəlxalq sərgilərdə yüksək qiymətləndirmişlər.Bu hadisələrdən biri 1867-ci ildə Parisdə keçirilmiş ümumdünya at sərgisində "Xan" ləqəbli qızılı-kəhər atın böyük gümüş medala layiq görülməsidir.Deyilənə görə "Xan"-ın qeyri-adi rəngi fransızları rıqqətə gətirmiş,xüsusilə də dəbsevər fransız xanımlarını valeh etmişdi.Qeyri-rəsmi mənbələr bildirirlər ki,atın bədən rəngi ilə kontrast görünüş yaradan yal-quyruğu,ətriyyat və "dəb sənətinin" vətəninə marağa səbəb olmuş və sonralar bu üsul qadınların saç düzümündə tətbiq edilmişdir.Sərgidə iştirak etmiş Qarabağ atları haqqında Əlcəzair alayının komandanı Mersiye demişdir ki,sərgidə nümayiş etdirilən Qarabağ atları ərəb atlarına oxşayırlar,lakin,bunlar kimi gözəl başlı və mütənasib bədən quruluşlu atları Əlcəzairdə və Ərəbistanda belə tapmaq çətindir.

Məşhur rus atçı mütəxəssisi V.İ.Koptev bildirmişdir ki,1866-cı ildə Moskvada keçirilmiş Ümumrusiya At Sərgisində Qafqazdan,Molostvovun at zavodundan gətirilmiş Xan ləqəbli çox gözəl bir aygır nümayiş etdirilirdi."Maymun" ləqəbli Qarabağ atı 1869-cu ildə İkinci Ümumrusiya Sərgisində gümüş medala və 300 rubl pul mükafatına,"Toxmaq" ləqəbli at bürünc medala, "Əlyetməz" ləqəbli at erkək at və Səlbinaz

ləqəbli dişi at isə xüsusi attestata (tərifnaməyə) layiq görülmüşdür.

Məhz, Qarabağların gözəl quruluşu və rəngi sayəsində Don atları digər yarımqanlı at cinslərindən Şərqi tipli gözəllikləri və qızılı-kürən rəngləri ilə fərqlənirlər.

3.4. Qədim Azərbaycan atlarının iş qabiliyyəti barədə

Məlumdur ki, indiki Azərbaycan adlandırdığımız ölkə qədim qövrələrdə indiki ərazilərindən fərqli ərazilərə malik olmuşdur. Bu təbiidir və demək olar ki, bütün dünya ölkələrinin əraziləri tarixən həm parçalanmış, həm də birləşmişdir. Bundan əlavə bir ölkənin digərinə qarşı apardığı istilacı siyasət və müharibələr ərazilərin müəyyən tarixi dövrlərdə bu və ya digər ölkəyə məxsus olmasına gətirib çıxarmışdır. Həmçinin, miqrasiya edən xalqların öz coğrafi yerini dəyişərək istilalarla digər əraziləri tutmaları da məlumdur. Atçılıq tarixinə nəzər salsaq görərik ki, indi mövcud olan və qədim at cinsləri qrupuna aid edilən cinslərin yaranması və formalaşması müəyyən tarixi kəsiklərdə eyni millətin və ya xalqın (xalqların da) müəyyən əraziləri əhatə etməsilə müşayiət olunmuşdur. Bizim eradan əvvəl (xüsusilə də I-III minilliklər) atçılığın təşəkkül tapdığı ərazilər Orta Asiya, indiki İran, Kiçik Asiya, indiki Azərbaycan, Mesopotamiya, Yunanıstan, Misir əraziləri idi. Bu dövrdə adı çəkilən ərazilərdə yerləşən dövlətlər (Manna, Midiya, Aşşur, Lidiya, Babil, Urartu, Misir və s.) arasında gedən müharibələr ərazilərin dəyişməsinə və hərbi qənimətlər şəklində mübadilələrin baş verməsinə gətirmişdir. Sülh dövründə isə ticarətin hesabına atların bir ölkədən digərinə keçməsi və orada yeni populyasiya yaratmasına və ya mövcud populyasiyalara təsir etməsinə səbəb olmuşdur. Əslində xalqlar birdən formalaşmadığı kimi hər hansı at populyasiyası da (cins)

birdən və bir dövlətin ərazisində formalaşa bilməzdi. Bunları nəzərə alaraq gəlin qədim at populyasiyasından başlayaraq artıq vahid haşiyəyə salınmış (XIX-əsrədə konkret cins kimi tanınan) atlar qrupunun və ya cinsinin iş qabiliyyəti barədə danışaq.

Bizim eramızdan əvvəl mövcud olmuş qədim dövlətlərin öz torpaqlarını genişləndirmək, müdafiə etmək və s. məqsədləri güclü ordu tələb edirdi. Aydın ki, bu dövlətlərin hansı güclü süvari qoşuna, silahlara malik idisə o, daha şanslı olurdu. Bu səbəbdən də güclü, möhkəm və sürətli atlara tələbat var idi. Hətta, bir sıra dövlətlərin tarixinə nəzər salsaq görərik ki, onlar güclü piyadalara, dəvə və kəllərə məxsus orduları ilə digər ölkəyə hücum etməklə və hərbi qənimət kimi dəyərli atları ələ keçirməklə öz güclü süvari ordularını yaratmışlar. O zamanlar Aşşur, Manna – Midiya (Nisey), Baktriya atları çox məşhur olub. Bu populyasiya Orta Asiyani, Xəzərin cənub sahillərindən başlamış İkiçayarsına qədər əraziləri, indiki Əfqanıstan, Türkmənistan, İran, Kiçik Asiyani, Mesopotamiyani və digər yaxın əraziləri əhatə edirdi.

Bu populyasiyanı konkret cins kimi və ya indi mövcud olan hər hansı bir konkret cinsin konkret əcdadı kimi onun adı ilə ifadə etməklə tam və kəskinliklə qəbul etmək olmaz.

Manna-Midiya atları həm təsərrüfat işlərində, həm də döyüşlərdə istifadə edilirdi. Onun əsl döyüş atı olması şübhə doğurmur. Bu, qədim barelyef və digər təsvirlərdən də məlum olur. Midiyanın, Mannanın, Aşşurun atları güclü idi və bu torpaqların farslar tərəfindən işğal edilməsi bu atların İran dövlətinin güclü süvari ordu yaratmasında böyük rol oynamışdır. Bundan əlavə Parfiya dövləti ilə müxtəlif mübadilələrin aparıldığı və həmçinin, Baktriana ilə müxtəlif əlaqələrin olduğu təqdirdə bu ərazilərin populyasiyaları ilə Midiya, Manna, Aşşur populyasiyalarının birləşməsi məhz Midiya dövlətinin mövcudluğu dövründə baş verdi ki, bu da İranın

istilası ilə eramızdan sonra “İran-Azərbaycan” populyasiyasına çevrildi.

İran tarixçisi P.Parniya qeyd edir ki,Mada atlarının gözəllikdə,dözümlülükdə,qaçıqda tayı-bərabəri yox idi.

Tarixdə,xüsusilə də kitabələr və şifahi xalq ədəbiyyatında qədim Azərbaycan atlarının döyüş atına xas keyfiyyətlərə malik olması barədə kifayət qədər məlumatlar qalmışdır. Məlumdur ki,eramızdan əvvəl 67-ci ildə Roma sərkərdəsi Qney Pompeyin “ildırımsürətli” legionu Azərbaycan (Qafqaz Albaniyası) ərazilərinə girərək və güc tətbiq edərək onu ələ keçirməyə çalışsa da buna nail ola bilməmişdir.Çünki,albanlar onların qarşısına 60 min piyada və 12 min rəşadətli və güclü atlıdan ibarət süvari ordu çıxarmışdılar.

B.B.Piotrovski göstərir ki,Axtalada (Gürcüstanda) qədim bir qəbirdən tapılmış tunc kəmər üzərində ikiatlı araba təsviri vardır.Quruluşuna görə bu araba qədim Şərq arabalarına oxşayırmış.Deməli Zaqafqaziyada və o cümlədən Azərbaycanda tunc dövründə at qoşqusundan (həmçinin,döyüş arabalarından) istifadə edilmişdir.Bu da onu göstərir ki,qədim Azərbaycan atları güclü və dözümlü olmaqla hər b üçün yararlı olmuşdur.Qədim Aşşur yazılarında göstərilir ki,Aşşur padşahı V Şamşi-Adad Midiyaya yürüşlərin birində (e.ə. IX əsrin ikinci yarısı) qənimət kimi çoxlu at,araba,dəvə və s. gətirmişdir.

Daha bir məlumat da qədim Midiya (Mada,Mada) dövlətinin süvari qoşunlarının qüdrəti ilə bağlıdır.Belə ki,Makedoniyalı İskəndər öz böyük yürüşü zamanı Midiyaya hücum etmək istərkən kəşfiyyat ona əhəmiyyətli bir məlumat çatdırır ki,düşmən cəbhəsinin sağ cinahında möhkəm və məğrur atlardan ibarət süvari qoşun,bu qoşunun başında isə möhtəşəm,təcrübəli və döyüşkən türk ərəni,sərkərdə Atropat Bəybars durur.

İskəndər çox ağıllı və tədbirli sərkərdə idi.O,Midiya atları barədə məlumata malik idi və bilirdi ki,nə atlar,nə də döyüşçülər diz qatlamayacaqlar.Odur ki,böyük sərkərdə döyüş

taktikasını dəyişir və qüvvələrini düşmənin sol cinahına yönəldir. İran ordusu bu güclü qoşuna tab gətirmir və şah I Dara Şərq ölkələrinə doğru qaçır. Lakin, İskəndər geri dönərək Atropatla haqq-hesab çəkmək istəyir. Müdriklikdə heç də İskəndərdən geri qalmayan sərkərdə Atropat onu qabaqlayır və onu öz ölkəsinə qonaq çağırır. Atropat öz qızını isə İskəndərin tanınmış sərkərdəsi Perdikkə (Perdikka) ələ verərək qohum olur və bununla da ölkəsini qurtarır. Qədim yunan coğrafiyaşünası Strabon Atropatenalılının düşməyə qarşı 10 minlik süvari qoşun çıxardıqlarını xəbər verir.

Midiyanın tarixinə nəzər salsaq görürük ki, onun əsasını türk tayfaları qoymuşdur. Bu tayfalar da çox güclü döyüş və minik atlarına malik idilər. Assuriya ilə Midiya arasında gedən çoxsaylı müharibələr eramızdan əvvəl 612-ci ildə Assuriyanın süqutu ilə nəticələnmişdir. Bu nəticənin əldə edilməsində igid sak tayfaları (iskitlər) iştirak etmişlər. Öncə də bildirdiyim kimi digər türk tayfaları kimi saklar (iskitlər) da əla atlara və heyvan sürülərinə malik idilər. Saklar indiki Qarabağda da məskunlaşmışlar.

Quel yazırdı ki, Midiyada olan atlar möhkəm bədən quruluşuna malik olmaqla araba çəkməyə çox qabil idilər. Assuriyalılar (aşşurlar), babilistanlılar (babillər), midiyalılar, daha sonra isə iranlılar (farslar) arasında atdan qoşquda və minikdə istifadə etmək adi bir iş idi.

Əslində Assuriyada əvvəl ikiatlı və dördatlı arabalardan istifadə edilmiş, sonralar isə qismən süvarilərdən istifadə edilmişdir. Minikdə at sürmə (süvarilik) əsasən Orta Asiya və Qafqazdan gəlmişdir. Öncə vurğuladığımız kimi Orta Asiya sakları, iskitlər və şərqdən gəlmə digər türk tayfaları atları həm də minərdilər.

Bir çox mənbələrdə göstərilir ki, İran şahı Kir Assuriya ilə müharibə edərkən düşməni qovmaq üçün Midiya atlılarından istifadə edirdi.

Kiaksarın (e.ə.565-625 –ci illər) hökmranlığı dövründə Midiya süvariləri orduda xüsusi yer tuturdu.

Strabon yazır ki,miniciliyə və atıcılığa olan ehtiras və meyl iranlılara midiyalılardan keçmişdir.

Midiya (Nisey) atlarının gücü,boyu barədə Herodot da

yazırdı.

Əski türklərin vətən torpaqlarından sayılan Altayda “Tenqri”-yə (“Tanrı”) səcdə edən qədim türklər barədə əski xristianlıq kitablarında deyilir:

“Budur,ağ at belində üstündə yay,ox olan adam gördüm.Ona çələng verilmiş,o qalibdir və qələbə çalmağa gəlmişdir”.

Burada bir türk tayfasına məxsus döyüşçü təsvir edilir.Daha sonrakı səhifələrdə:

“...Və başqa kürən at çıxdı,onun belindəkinə dünyanı almaq və bir-birini öldürmək üçün böyük qılınc verilmişdir.Mən baxdım,budur,yorğun at gördüm.Belindəkinin adı “ölüm” idi.Cəhənnəm onun ardınca gedirdi və ona

dünyanın dördüdə birinə hakim olmaq verilmişdir...” (A.Murad, ”Avropa,Ulu Çöl və türklər”,Moskva,1999).

Müəllifin fikrincə burada söhbət möhtəşəm türk tayfası olan hunlardan və onların yenilməz sərkərdəsi Atilladan gedir.Buradan da görünür ki,qədim türk at soyları döyüşlərdə geniş istifadə edilmişdir.Bunu türklərin yaylı-oxlu,kəskin qılınclı atlılar kimi təsvir edilməsi də sübut edir.Hun türkləri, qıpçaq türkləri uzaq Altaylardan əvvəlcə Orta Asiyaya,daha sonra isə oradan Ulu Çölə,yəni indiki Cənubi Rusiya çöllərinə (Dəşti-Qıpçaq) gəlmişlər.Hun süvarilərinin Avropa ölkələrinə gedib çıxması haqqında tarix elmi xəbərdardır.Hunların çox uzaq məsafələrdə yerləşən ölkələrə hərbi səfərlər etməsi onların atlarının necə möhkəm olmasından xəbər verir.Düzdür,bəzi insanlar sual verə bilər ki,bunun Manna-Midiya və xüsusilə də müasir Qarabağ atları ilə nə əlaqəsi.Bir sıra müasir tədqiqatçılara deyərdim ki,Manna-Midiya atlarının yayıldığı ərazi onun əsas formalaşdığı dövrdə ən qaynar bölgə idi.Məhz,bu dövrlərdə bir-birilə qonşu olan dövlətlər daim müharibələr aparırdılar.Hunlar və ya digər köçəri türk tayfaları isə bu sahələrə də gəlmişlər.Yəni ki,türk köçəri həyat tərzini müxtəlif türk tayfalarının bir-birilə bu və ya digər formada əlaqəsinə şərait yaratmışdır.Və bu səbəblərdən də türk tayfa və xalqlarına məxsus at cinsləri ümumişlək heyvanlar olmaqla geniş döyüş imkanlarına malik idi.S.P.Urusov və bəzi tədqiqatçılar Qarabağ atlarını (əsasən XIX əsrə aid) hədsiz incə quruluşa malik və süvari orduya yararsız hesab edirdilər.Bunun da müəyyən səbəbləri var idi.Düzdür,XIX əsrə Qarabağ atları artıq ümumişlək “universal” at kimi deyil zərif zadəgan minik atı kimi girmişdir.Artıq bu dövrdə cins “mədəni” statusuna yaxınlaşmışdır.Bu dövrdə hələ də atlardan əsas nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilirdi və atların iş qabiliyyətinə,döyüş keyfiyyətlərinə tələbat qalmaqda idi.İki böyük dövlətin arasında əsas maraq kimi mövqə tutan Qarabağ xanlığının mükəmməl süvari dəstələrin köməyinə böyük ehtiyacı var

idi.Qarabağ xanlığında atçılığın inkişafının səbəblərindən biri də bu idi.Demək o dövürkü Qarabağ atlarının iş və döyüş qabiliyyəti kifayət dərəcədə qənaətbəxş idi.Bunu həmçinin, Rusiyada Don cinsinin təkmilləşdirilməsi prosesini də sübut edir.

Qədim türk atları demək olar ki,hər yerdə,kiçik fərqlər nəzərə alınmasa eyni tipli olmuşlar.Onlar köçəri həyat tərzinin vacib elementlərindən biri olmaqla çox dözümlü və uzaq yollarda davamlı heyvanlara çevrilmişlər.Uzun zaman bozqır çöllər və kəskin quruluşlu dağ yamaclarını keçmək üçün möhkəm ayaqlı,sərt dırnaqlı,güclü belə malik,sahibini başa düşmək,aclığa və susuzluğa davam gətirmək,isti-soyuğa “həmən” uyğunlaşmaq vacib idi.Bu zaman tikanlı,hədsiz qaba,az yemlə qidalanmaq və bu qidani enerjiyə çevirmək çətin təbii şəraitdə atının mənzilə çatmasında böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.Qədim türk atları içində həm yorğa,həm də yortağan (löhrəm) yerişli minik atları var idi.Yorğa atlar nisbətən az idi.Minik atlarının yorta yerişləri də rahat idi.Dördnala çapan zaman türk atları əsasən çiyindən başlayaraq ayaqları intensiv işlədirdilər.Bu zaman boyunları irəli uzanaraq dartılmış.Bu zaman addımlarını qısa atsalar da demək olar ki,bunu görünməyəcək dərəcədə cəld edərdilər.Bunlardan fərqli olaraq ərəb atları dördnala çapdıqda sıçrayışlarla çapar,ingilis atları isə bütün gövdələri ilə dartılaraq ayaqlarını geniş atarlar.

Bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki,Qarabağ atları ərəb,xüsusilə də ingilis atlarından həm boyca,həm də diri çəkisinə görə geri qalırlar.Bununla belə onlar öz üzərlərində eyni (hətta,xeyli ağır) yükü daşımaqla daha uzaq məsafələrə yürüş edə bilirlər.Qarabağ ,həmçinin,türk atları uzaq yürüşlər zamanı bir qədər dincəldikdən sonra qüvvələrini tez bərpa edər və yollarına davam edərdilər.Bu gün də Qarabağ,Qarabayır, Qırğız,Yomud,Altay,Qazax,Axaltəkə,Anadolu,Qaracabəy,Kabarda,Dilbaz və s. kimi türk at cinsləri dağ və çöl bozqırlarında uzaq məsafələrə yürüşlərdə öz bədən çəkilərini uzun müddət

saxlamaqla məsafəni uğurla qət edirlər. Dağlarda isə təzyiqin kəskin fərqləri və oksigen çatışmazlığı şəraitində, sərt daşlı dağ keçidlərində, sıldırım yamaqlarda türk atları bədənin tarazlığını itirməz və axsamazlar. Dırnağın sərtliyi isə onların hətta, nalsız hərəkət etməsinə imkan verər. Qırğız, Kabarda, Qarabağ, Altay cinsli atların dırnaqlarının sərtliyi heyrət doğurur. Müasir dövrümüzdə bütün dünyada uzaq məsafə yürüşlərinin çempionu sayılan ərəb atları dağlıq şəraitdə bu atlarla rəqabət apara bilməz. Ərəb atları əsas etibarilə quraq və isti səhra şəraitində, düzəngahlarda yüksək nəticələr göstərə bilər.

Qarabağ atları qışda, dərin qarda və buzlu torpaqda belində yük və minici uzaq məsafələr keçərdi. Qədimdən bu yana arandan dağa köçən babalarımız avadanlıqları, arvad-uşağı, çəpiş-quzunu da at belində aparardılar. Bu zaman atlar çox ehtiyatla hərəkət edər və dar dağ cığırlarında təhlükəsiz hərəkəti təmin edərdilər. Bu şəraitdə atın hissiyyatı da cillanaraq formalaşardı...

Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamələr” əsərində (“Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşarın Qarabağ vilayəti üstünə gəlməsi, müharibə və sülh, İbrahimxəlil ağanı aldadıb aparması və mərhum Pənah xanın vəfatı haqqındadır” fəslə) deyilir:

“Bir neçə gün qaldıqdan sonra, o baxıb gördü ki, qayıtmağa izn ala bilmir. Hər gün bir xana, hər gecə bir əmirə qonaq olub, onların süfrəsi başında vaxt keçirməkdən bir şey çıxmır. Pənah xana yazdı:”Belə məlum olur ki, Fətəli xan məni də özü ilə bərabər aparmaq fikrindədir. Mənim qaladakı kürən atımı təcili surətdə mənə göndərin. Bəlkə, yeriyən və səba yeli tək mənzil kəsən o atın köməyi ilə qaça bilim”.

Yəqin ki, bir sıra müəlliflər bir şeyi nəzərdən qaçırlar ki, yüz illərlə ərazisində savaqlar gedən və müxtəlif istiləçilərin ayağı altında qalan Azərbaycan torpaqlarında yetişən at cinsləri məntiqi surətdə döyüş qabiliyyətli olmalı idi. Bütün tarix boyu Azərbaycan atları döyüş meydanlarında cövlan etmişlər. Atropatın Makedoniyalı İskəndərlə birləşib Əhəməni şahı

Daraya qarşı 10 mindən çox süvari döyüşünü çıxarması, Babəkin ərəb istilaçılarına qarşı 20 minlik süvari qoşun çıxarması, Şah İsmayıl Xətəinin güclü süvari dəstələrə malik olması tarixin müxtəlif kəsiklərində belə Azərbaycanda döyüş qabiliyyətli atların olmasını göstərir.

Qarabağ atlarının iş və döyüş qabiliyyətləri XVIII-XIX əsrlərdə də özünü göstərirdi. Bu dövrlərdə Çar Rusiyasının süvari dəstələrini təmin etmək üçün Yaxın Şərqi ölkələrinə ekspedisiyalar təşkil edilirdi. Bundan əlavə Don süvari kazak dəstələri üçün atların axtarışı həyata keçirilirdi.

V.A.Çudovski 1914-cü ildə yazır ki, rus hərbi dəstələri Zaqafqaziyada olduğu zaman bütün alay zabitlərində çoxlu Qarabağ atları var idi. Bu atlar bütün Zaqafqaziya yürüşündə, həmçinin, İran və Türkiyə sərhədləri boyu yürüşlərdə çox yaxşı davam gətirmişlər. Qarabağ atı yerli şərait üçün çox qiymətlidir. İsti havada minicinin altında az tərələyir, halbuki yanaşı gedən Kabarda atı tamamilə tər içində olur.

Müasirlərimizdən olan Aydın Qarabağlının Qarabağla bağlı bir kitabında Teymur bəy Albanın (Hacıyev) dilindən nəql edilmiş bir tarixçə maraqlıdır:

Qarabağın məşhur cins atlarından biri- “Ala paça” Əbdürrəhman bəy Haqverdiyevin kiçik qardaşı Zeynalabdin bəyə əmim Abbas bəy tərəfindən bağışlanmışdı. O, həmin Abbas bəydir ki, şux qaməti, gözəlliyi və qeyrəti ilə Qarabağda tanınmaqla yanaşı Rusiya-Almaniya müharibəsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə imperatorluğun Georgi xacı ilə təltif olunmuşdu.

“Ala paça” at Zeynalabdin bəyin məharətli təlimi və məşqləri nəticəsində üç dəfə Rusiya çempionu olur (iki dəfə qızıl, bir dəfə bürünc mükafata layiq görülmüşdür).

“Ala paça”-nın Rusiyanın çempionu statusunu alması sayəsində mövcud qaydaya görə, çar II Nikolayın vaxtında Şuşanın Cıdır düzü dövlət hesabına bərpa olunmuş və burada iki dəfə böyük Rusiya cıdır yarışları keçirilmişdir...

Zeynalabdin bəyin Qarabağ atlarının cıdır hazırlanmasında yüksək ustalığı,peşəkarlığı Şura hökumətinin ilk illərində də dəyərləndirilir və o,1926-cı ildə Bakıda Cıdır rəhbərlik etmişdir.Tamaşa yarışlarının birində Qarabağ cins atlarının yadigarı,iti qaçmaqda,gözəl durumda bərabəri olmayan “Ala paça” respublikanın rəhbər işçilərindən birinin xoşuna gəlir.Dərhal onu tələb edir.Lakin,Zeynalabdin bəy bunu qüruruna sığışdırmayıb rədd cavabı verir.Bununla da dövlət məmurunun qəzəbinə düşər olur.Ertəsi günü başı üzərində ölüm təhlükəsi yaranmasını eşidib qardaşı Əbdürrəhman bəyin məsləhəti ilə İrana getməli olur...

...Sonralar “Ala paça”-dan “Sartel” doğulur.”Sartel”-i haraya aparsaydılar,hamı onun tamaşasına toplaşardı Fəqət,onun taleyi faciəli olur...

Zaqafqaziyada çox qədim zamanlarda atdan istifadə olunsa da “mükəmməl” hərbi minik atları əsasən Şimali Azərbaycan ərazilərində (Alban,Qarabağ,Arran,İrəvan və s.) yetişdirilmişdir.Gürcüstan və Dağıstanda da möhkəm döyüş atları mövcud idi.Ümumiyyətlə Qafqaz atları dağ minik və yük atları olmaqla çox möhkəm və davamlı idilər.Bu atların vətərləri və dırnaqları ağlasığmaz dərəcədə möhkəm idi.Lakin,həm zərif,həm də möhkəm atlar Qarabağ atları idi.Gözəllik və möhkəmlik,güc kimi keyfiyyətləri bir yerdə birləşdirən cinsin mövcudluğu cinsyaratma işinin xalq seleksiyası yolu ilə olsa da yüksək səviyyədə getdiyindən xəbər verir.

IV fəsil. NİSEY-MİDİYA AT POPULYASIYASINDAN YARANMIŞ DİGƏR AT CİNSLƏRİ

4.1. Axaltəkə atı

Nisey vadisində atçılığın antik dövrlərdə inkişafı həm onun ərazisində, həm də ona yaxın ərazilərdə müxtəlif cinslərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bu cinslərdən biri də Türkmənistanda yetişdirilən axaltəkə cinsidir. Axaltəkə atlarının bir cins kimi tarixi e.ə. I minilliyin ikinci yarısına gedib çıxır. Daha doğrusu Manna – Midiya (Nisey) populyasiyasından ayrılan iki qol fərqli istiqamətlərdə və təbii zonalarda yetişdirilərək digər cinslərin təsirinə də məruz qalaraq iki cinsə - Qarabağ və axaltəkə atlarına çevrilmişdir. Baxmayaraq ki, bu gün axaltəkə atlarını dünyanın üç təmizqanlı cinsindən biri hesab edirlər, onun da yaradılmasında bir sıra türk at cinsləri (Orta Asiya atları, o cümlədən iskit, sak atları) rol oynamışlar. Sonralar axaltəkə atları xüsusi qaydalarla yetişdirilmiş və cinsə digər at cinslərinin qanının qarışdırılmasına yol verilməmişdir. Türkmən xalqının adət-ənənələri, zövqləri, mədəniyyətləri belə bir gözəl, möhtəşəm cinsin yaranmasına səbəb olmuşdur. Türkmənlər ilxıçılıqla və köçəri heyvandarlıqla geniş məşğul olmayıblar. Kopetdağ və Nebitdağ dağlarında və ətəklərində bu atlar ya kiçik qruplar, ya da tək fərdlər halında saxlanırdı. Axaltəkə atları heç də döyüş atları olmayıb. Düzdür, bu atlar öz güc və çeviklikləri ilə, sürətli qaçışları ilə məşhur idilər, buna baxmayaraq onların hündür boyu, qızgın temperamenti və zərif quruluşları praktik olaraq döyüşdə istifadə edilməsini çətinləşdirirdi. Buna baxmayaraq onu zadəganlar çox sevdilər və minikdə istifadə edirdilər. Əsas etibarilə minik atı kimi istifadə olunan axaltəkələrdən döyüşlərdə də sürətli bir minik vasitəsi kimi istifadə edilirdi.

Axaltəkələr əsasən fərdi saxlanırdı.Qədim zamanlarda axaltəkələr iri təsərrüfatlarda yetişdirilməmişdir.Bir çox türk-mənlər axaltəkələri iki-iki və ya tək-tək,bəzən də beş-altı baş-dan ibarət qruplarla saxlayırdılar.Yalnız,zadəganların,xüsusilə də iri hökmdarların tövlələrində nisbətən çox sayda axaltəkə atı

olurdu.Axaltəkə atı sanki türkmənin dostu,ailəsinin üzvü idi.Ona hörmətlə sevgi ilə yanaşırdılar.Bir növ “özünüküləşmə” tərbiyəsi bu atları bir qədər “təkəbbürlü” etmişdir.Hətta,deyilənə görə axaltəkəni quyuya salardırlar və ona yad adamların müxtəlif əşyalar,ağac,daş parçaları atmağı tapşırdılar.Bu quyuda “təhqirlərə”,“təcavüzlərə”məruz qalan atda pislik-lərə qarşı

Axaltəkə atı və türkmən barışmazlıq,qəzəb hissləri formalaşır.Ac-susuz qalan axaltəkəni həqiqi sahibi quyudan çıxarar və onu yaxşıca suvarıb-yemləyər.Atada yalnız bir nəfərə qarşı “sevgi” və “etibar” yaranardı.Bu şəxs ona çətin anda mehribanlıq göstərər onu yemləyən sahibi idi.Lakin,həqiqi sahibi belə deyək ki,axaltəkənin “qəlbinə” toxunan hər-hansı bir əməl törətsə bu halda da axaltəkədə ona qarşı “kin-küdurət” hissləri yarana bilər.Həyətdə bağısız saxlanan axaltəkə sanki ərazini it kimi qoruyurdu-xoşagəlməz yad adama o,şübhə ilə yanaşar və hər adamın əlindən qənd,nabat götürməzdi.Hətta,yad adam “artıq”

hərəkət etdiyi təqdirdə axaltəkə ona qarşı təcavüz də edə bilirdi.Çox özəl atlar olan axaltəkələr həm ilana bənzər bədəni ilə,həm hündür boyu ilə,həm də qaçıışı ilə bütün dünyada məşhurlaşmışdır.Müasir axaltəkələr istifadə tipinə görə minik,ekoloji tipinə görə isə yarımşəhra (bozqır) atıdır.Bu atlar vahələrdə və sərt yarımşəhra iqlimində yetişdirilmişdir.Hündür boylu,uzun gövdəli,uzun və möhkəm vətərli ətraflara malikdir.Başları nisbətən iri,burun nahiyəsi (başın profili) düz və bir qədər də qabarıq olur.Çənə nahiyəsi kifayət qədər iri,alnı orta enlilikdə,sifəti uzun,qulaqları orta irilikdə (bəzən

A.B.Villivalde. “Sərdar”, axaltəkə atı

uzun),gözləri orta böyüklükdədir.Gözlərinin məxsusi quruluşu vardır.Göz qapaqlarının bir-birinə nəzərən qoyuluşu onun gözlərini bir çox cinslərin gözündən fərqləndirir.Peysər kifayət qədər əzələli və güclüdür.Lakin,ərəb atlarındakı kimi uzun və qu quşunun boynunu xatırladan peysər kimi deyil,qısa və

qövsvari peysərə (Qarabağ atlarındakı kimi) malikdir.Boyun xeyliuzun,qövsvari və xirdəklidir.Bədənə şaquli birləşmişdir. Bu göstəriciyə görə onlar bir çox cinslərdən öndə durur.Çox zaman “maralboyun” görkəmi verən şux duruşları axaltəkələri çox məğrur və cazibədar göstərir.Bu atların beli möhkəm ,sağrısı uzun və əzələlidir.Maraqlıdır ki,hətta,məşqdə olmayan və nisbətən az fiziki yüklənmələrə məruz qalan axaltəkə atlarının qarnı yığcam olur.Bu atların ayaqlarının (vətərlərinin) quru olması çox müsbət haldır.Dırnaqları enli və möhkəmdir. Yal-quyruğu orta dərəcədə və bəzən də az tüklü olur.Çox zaman axaltəkələrin yalını qırxırlar.Bunun nəticəsində axaltəkələrin gözəl quruluşlu boyun əyrisi özünü daha yaxşı göstərir.

Axaltəkələrin dərisi nazik,tük örtüyü qısa və ipək kimi olur.Tüklər metal və ipək parıltılı olur.Bu cinsdə demək olar ki,əsas donların (rənglər) hamısına rast gəlmək olur.Əsasən səmənd,kəhər,kürən,qara (qarğayı) və az miqdarda boz rəngli olurlar.Zebroidlik rast gəlinmir.Səkil və qaşqalar orta dərəcədədir.Cinsin ən yaraşığı və spesifik rəngi səmənd rəngdir ki,bu da tünd səmənd (az qala qara rəngə bənzəyir),qızılı səmənd rənglərə ayrılır.Tünd səmənd donu adi adam bəzi hallarda qara rənglə də səhv sala bilər.Lakin,bu dona diqqətlə nəzər salsanız görürsünüz ki,bu sanki,bal və qəhvənin qarışığıdır.Bədənin bəzi hissələrinin tüklərindən bilmək olar ki, bu at (xüsusilə də dayça vaxtı) qara yox,tünd səmənddir.Qızılı səmənd don cinsdə çox rast gəlir və mən deyərdim ki, axaltəkələrin doğma və məxsusi rəngidir.Bu don sarımtıl qum rəngli tüklərdən təşkil olunub.Qızılı metal parıltısı var.Səmənd atın ayaqları,yalı və quyruğu tünd rəngdə olur. Onurğa sümüyü boyu belin səthi ilə təxminən bir-iki barmaq enlikdə tünd zolaq (buna bəzən kəmərlə də deyilir) uzanır.Bu zolaq boyun-süysün birləşməsindən başlamış quyruq kökünə kimi uzanır.Qızılı-

kürən,limonu-sarı Qarabağ atlarında da belə “kəmərə” rast gəlmək olur.Bəzi qızılı səmənd axaltəkələrin bədəni boyu yayılmış bəbir rəngini xatırladan və tünd (“kəmər” rəngdə,qəhvə rənginə yaxın) haşiyə ilə əhatə olunan xalları da olur.Bu cür don onlara xüsusi,təkrar olunmaz gözəllik verir. Onu da deyim ki,axaltəkələrdə rast gələn sarı,qum rənginə yaxın daha bir don da vardır ki,onu səmənd rənglə səhv salmaq olmaz.Bu samanı rəngdir.Samanı atların yalı və quyruğu açıq,ağ rəngdə olur. Ayaqları adətən bədən rəngdə olur.Səkil və qaşqalar çox rast gəlir.Beli üzəri ilə tünd rəngli “kəmər” uzanmır.

Axaltəkə atları arasında kürən və xüsusilə də qızılı kürən rəng çox yayılmamışdır.Səmənd və samanı atların limonu kürən donla genetik səviyyədə böyük fərqləri vardır.Yəni,bu o demək deyildir ki,səmənd və ya samanı atla limonu kürən at cütləşsə onlardan mütləq sarı-kürən bala doğulacaq.

Axaltəkə cinsində arabir,melanin piqmentindən məhrum olmuş albinos atlar da doğulur.Bu atların rəngini izabella rəngi (donu) adlandırırırlar.Bu atların dərisi nazik,cəhrayı rəngdə olur.Tüklər də solğun ağımtıl və bir qədər də çəhrayı çalara malik olur.Albinos və ya izabella rəngli atların gözləri də açıq rəngdə (buynuz qışa cəhrayı rəngə çalır) olur.Adətən,bu cür axaltəkələrin həm sağlamlığı,həm də iş qabiliyyəti aşağı olur.

Müasir axaltəkələrin boyu hündür olmaqla cidov hündürlüyü 159 sm,döş qucumu 176 sm,incik çevrəsi isə 19-20 sm-dir.Bəzi fərdlərdə çox hündür boya da rast gəlmək olur.Döş qəfəsi dərin olsa da ərəb atlarındakı kimi enli deyil.

Axaltəkələrin iş qabiliyyəti yüksək qiymətləndirilir.Onu bildirim ki,axaltəkələr həm bədən ölçülərinə görə,həm də sürətinə görə Qarabağ atlarını üstələyirlər.Yalnız,dağ şəraitində,soyuqda uzun məsafələr keçməkdə Qarabağ atlarından geri qalırlar.Axaltəkələr sürətdə təmizqanlı ərəb atlarından geri qalmırlar.Deyərdim ki,bu iki cins eyni sürət kateqoriyasına aiddir.Bundan əlavə axaltəkə atları quru və isti səhra şəraitində uzaq məsafələrə yürüslərdə yüksək iş qabiliyyəti

göstərilər.Buna misal olaraq axaltəkə və yomud atlarından ibarət dəstənin uğurla qət etdiyi Aşqabad – Moskva yürüşünü qeyd etmək olar.1934-cü ildə keçirilmiş bu yürüşdə atlar qızmar və cansız səhralardan keçməklə 4300 km məsafəni 84 günə qət etmişdirlər.Bundan əlavə axaltəkələr bir sıra önəmli yürüşlərdə qalib olmuşlar.

Axaltəkə atlarının hündür boyu,elastik və çevik hərəkətləri onlardan maneələri dəf etmə (konkur) yarışlarında istifadə olunmasına imkan verir.Bu atlar müxtəlif atçılıq idman yarışlarında uğurla istifadə edilə bilər.Baxmayaraq ki,onlar qızğın temperamentə malikdirlər,onları düzgün qavradıqda və idarə etdikdə hətta,süvarilik (minici məharəti, yüksək atsürmə məharəti) növündə də uğurla istifadə etmək olar.Belə ki,SSRİ idman ustası S.Filatov Absent ləqəbli axaltəkə atında 1960-cı ildə Romada keçirilmiş XVII Yay Olimpiya oyunlarında süvarilik (minici məharəti) növündə Olimpiya çempionu adını qazanmışdır.

4.2. Yomud atı

Yomud atları Türkmənistanda,Oğuz elində yetişdirilmiş qədim at cinsidir.Bu cins də ən qədim Nisey-Midiya atlarının nəslinin bir qoludur.Türkmənistanın cənub hissəsində əsasən yarımşərha və bozqır dağətəyi zonada yetişdirilmişdir. Yetiştirildiyi coğrafi ərazi baxımından axaltəkələrə yaxın olsa da bu iki cinsin fərqli cəhətləri də vardır.Yomud atları orta boylu və bir qədər yüksək olmaqla boyca axaltəkələrdən geri qalırlar.Bu atların başları orta böyüklükdə,burnu düz,alın enli,gözləri iridir.Boynu düz olmaqla axaltəkələrdəki kimi dik deyil.Rəngləri əsasən boz,kəhər,kürən olur.Çox zaman qızılı atlara da rast gəlmək olur.Çox dözümlü və möhkəm atlardır. 1935-ci ildə keçirilmiş Aşqabad-Moskva atçılıq yürüşündə axaltəkələrlə birgə bu çətin səfəri uğurla başa vurmuşlar.

Deyilənə görə bu atlar bozqır dağ yamaclarını asanlıqla keçərək 50-60 km məsafəni 2,5 saata qət edirlər.

Bu cinslərdən əlavə İranda yetişdirilən **Şiraz at cinsi** də Nisey-Midiya atlarının davamçılarındanır.Şiraz atı orta boylu,gözəl quruluşlu olmaqla bir qədər Qarabağ atlarına bənzəyir.Bu atlar da davamlı və uzaq yollarda dözümlüdür. Əsasən boz,kəhər,kürən rəngdə olan bu atların içində çox sayda qızılı çalarlı atlara da rast gəlmək olur.

V fəsil. ORTA ASIYADA VƏ YAXIN ŞƏRQDƏ YAYILMIŞ TÜRK MƏNŞƏLİ AT CİNSLƏRİ

5.1. Qədim İskit-Sak atlarının Orta Asiya davamçıları

Artıq sizə məlumdur ki, Nisey-Midiya atları daha qədim İskit-Sak atlarının bir qoludur. İskit-Sak atları isə Ural-Altay zolağında yerləşən böyük bir ərazidə formalaşmışdır ki, bu zonanı da cənubdan Orta Asiya tamamlayırdı. İskitlərin, daha doğrusu onların babalarından olan şumerlərin Uraldan Avropaya, daha sonra isə Altaya qədər gəlməsi onların tarixdə qoyduqları izlərdən də görmək olur. İskitlərin bir türk tayfası kimi meydana gəldiyi zamanda yeni at cinslərinin əsası qoyulurdu. Məhz bu dövrdə hal-hazırda çoxlarının “Arqamak” adlandırdığı at cinsi formalaşdı. Bu atlar Altaydan Xəzər dənizinə qədər, şimaldan isə Sibir və Urala qədər yayılmaqda idi. İskitlərin qərbə yürüşləri zamanı, sonralar isə hunların, göytürklərin, qıpçaqların qərbə doğru yürüşləri zamanı bu atlar böyük bir ərazinin genefondunu formalaşdırmışlar. Yanız, cənubdan-Cənubi-Şərqi İran, Əfqanıstan tərəfdən Orta Asiyaya fars, əfqan atlarının müəyyən təsiri olmuşdur.

Bu gün Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Altayda tanınmış at cinslərindən Qarabayır, Qırğız, Yeni-Qırğız, Lokay, Altay, Qazax, Jabe, Kustanay, Yakut və s. at cinsləri mövcuddur. Bu atların demək olar ki, böyük əksəriyyəti eyni ekoloji qrupa aiddirlər. Əsasən yarımsəhra, çöl və dağ bozqırlarında yetişdiril-miş bu populyasiyaların içində keçid cinslər də (Altay, Yakut və s.) vardır. Lakin, diqqətlə fikir versəniz bütün bu cinslərin nə qədər orta keyfiyyətlərə malik olmasını görərsiz. Bu atlar arid zonanın kəskin iqliminə dözümlü olmaqla çox möhkəm bədənlidirlər. Onlar sanki öz qədim babalarının döyüş atı keyfiyyətlərini qoruyub saxlamışlar.

Qarabayır atı. Qarabayır atı Özbəkistanın qədim at cinsidir.Başı orta böyüklükdə,burnu düz,burun deşikləri səviyyəsində burun bir qədər yuvarlaq,qulaqları orta ölçüdə,gözləri orta irilikdə,boynu qısa və düz,dik çıxışlı,sinəsi dərin və enli,beli düz,sağrısı enli və bəzən yüngülcə sallaq,ayaqları quru və möhkəmdir.Xoşxasiyyətli atlardır.Rəngi kəhər,kürən,boz,qara,səmənd,qonur və s. olur.Minikdə,qoşquda və yük altında istifadə olunur.Bərk qaçirlar.

Qırğız atı. Bu at cinsi qədim iskit-sak atlarının tipini xatırladır.Çox qədim at cinslərindən biridir.Başı orta böyüklükdə,kəllə sümükləri inkişaf etmiş,gözləri orta böyüklükdə,boynu bir qədər düz,sinəsi və sağrısı enli,beli enli,ayaqları bir qədər qısa,dırnaqları çox sərt və möhkəm,ayaq vətərləri quru və möhkəm atlardır.Rəngi əsasən boz,kəhər , kürən,qara və s.dir.Bu atlar ən sərt iqlim şəraitində davamlı və uzaq məsafələrə yürüslərdə çox dözümlüdürlər.Yük altında , hətta,nalsız belə daşlı dağ yollarında cəsarətlə hərəkət edirlər. XX əsrdə Qırğız atından Don və qismən də ingilis atlarının təsiri ilə yeni cins kimi təsdiqlənmiş Yeni Qırğız cinsi yaradılmışdır.Yeni Qırğız atları Qırğız atlarından sürət və boy göstəricilərinə görə üstündür.

Altay atı.Çox qədim at cinslərindən biridir.Çox ehtimal ki,Asiyada meydana gəlmiş ilk at cinslərindən biridir.Orta ölçüdə (bəzən iri) enli başı,əzələli boynu,uzun gövdəsi,çox enli sinəsi və sağrısı var.Ayaqları möhkəmdir.Tüklənməyə meyli-dirlər (monqol,yakut,qazax atları kimi).Boz,kürən, kəhər,qara,səmənd rənglərlə yanaşı bir çox ekzotik donlara da rast gəlmək olur.Soyuğa davamlı olan bu atlar yaxşı qışlama qabiliyyətinə malikdirlər.

Lokay atı. Bu cins əslində qədim türk atlarının nəslindən olsa da sonralar əfqan,fars,ərəb atlarının təsirinə məruz qalmışdır.Sonralar cinsin formalaşmasında tacik xalqı böyük rol oynamışdır.Yomud,Qarabayır,Qırğız və s. cinslərin təsiri ilə formalaşmışdır.Lokay atı müxtəlif tipdə olur.Bunların içində

bəzən kobud quruluşlu,bəzən də ərəbi quruluşlu atlara rast gəlmək olur.Boyunları kobud və alçaq olur.Sağrısı əzələlidir. Dözümlü atlardır.

Qazax atı. Qazaxıstanda bir çox at cinsləri olsa da onlardan jabe cinsi ən qədimidir.Bunlardan əlavə burada ingilis,don,löhrəm at cinsləri, axaltəkə və yomud atlarının təsiri ilə Kuşum,Kustanay,Adayev cinsləri də yaradılmışdır.Qazax atları nisbətən iri başlı,enli bədənli,sağrısı enli,ayaqları qısa atlardır.Boyları orta və kiçik (Kustanay istisna) olur.Ətlik,südlük istiqamətli tipləri də vardır.Yaxşı piy toplamaq və qışılmaq qabiliyyətinə malikdir.Tüklənməyə meyllidirlər.Çox dözümlü atlardır.Uzaq məsafələrə yürüşlərdə yüksək nəticələr göstərə bilirlər.Boz,kürən,kəhər,qara və s. rənglərdə olurlar. Hal-hazırda Qazaxıstanda yetişdirilən bu atlardan atüstü oyunlarda,süd və ət almaqda,minikdə və təsərrüfat işlərində istifadə edilir.

Başqırd atı. Bu atların başı nisbətən iri,alnı enli,burun hissəsi aşağıya doğru əyri,boynu düz və yoğun,bədəni enlidir. Ayaqları qısaadır.Rəngləri əsasən kəhər,kürən,boz,qonur olmaqla cinsdə tez-tez vəhşi atlara məxsus kül rəngli atlara da rast gəlmək olur.Bu rəngdə olan atlarda zebroidlik də rast gəlinir.Əsasən ətlik-südlük məqsədilə və iş atları kimi istifadə edilir.

Yakut atı (Saxa atı). Bu atlar digər türk at cinslərindən kəskin fərqlənirlər.Bu əsasən onların uzaq şimalda,kəskin iqlimdə uzun zaman yetişdirilməsi ilə bağlı olub.Yakut atları - 20⁰-dən də aşağı temperaturda davam gətirərək qalın qar altından eşib yaşıl otları qidalana bilirlər.Kəskin soyuqlar səbəbindən bu atların bədənəri tüklərlə örtülərək xəz əmələ gətirir.

5.2. Qədim Orta Asiya atlarının Ön Asiya və Qafqazlardakı davamçıları

Qafqazlarda mövcud olan türk mənşəli at cinslərindən Kabarda, Qaraçay və s.-ləri misal göstərmək olar.

Azərbaycanda yetişdirilən at cinslərindən dövrümüzdə 5 cins gəlib çatmışdır. Bunlar Qarabağ, Dilbaz, Şirvan, Quba yorğası və Kiçik Qafqaz at cinsləridir. Əsasən dağ və dağ-çöl cinsləridir. Xarici görünüşcə həm fərqli, həm də oxşar cəhətləri var. Daha yüksək cinsliliyə malik olan Qarabağ və Dilbaz atları yeni cinslərin yaradılmasında, mövcud cinslərin isə yaxşılaşdırılmasında istifadə edilmişdir. Vaxtı ilə Şirvan və Quba atları da məşhur olmuşlar. Kiçik Qafqaz atları qədimdən məlum olan yerli atlarla Kabarda, İngilis, Qarabağ atlarının təsiri ilə formalaşmışdır.

Dilbaz atı (Qazax atı). Azərbaycanın Qazax bölgəsində VII-XIX əsrlərdə yetişdirilmişdir. Gəncəbasar və Yuxarı Qarabağda olan qədim yerli atların böz rəngli nümayəndələrinin seçilməsi və digər şərq cinslərinin təsiri ilə formalaşmışdır. Yaradılmasında Qarabağ atından, xüsusilə də xanlıq dövründə mövcud olmuş boz rəngli nümayəndələrdən (Gülgün nəslı) istifadə edilmişdir. Yaxşılaşdırıcı kimi isə ərəb, terek və s. cinslərdən istifadə edilib. Bu gözəl cinsin yetişdirilməsində Allahyar bəy Zülqədərovun, Əbdürrəhim ağa Dilbazinin və onun oğlu Osman ağanın və başqalarının əvəz edilməz əməyi olmuşdur. Dilbaz atı özündə şərq cinslərinin, o cümlədən, Qarabağ atının bir sıra xüsusiyyətlərini daşıyır. Bu atların başı orta böyüklükdə, gözləri qabarıq və iri, boynu düz, beli qısa, sağrısı və sinəsi orta enlikdə, ayaqları möhkəm və quru, dırnaqları çox möhkəm və sərt olmaqla mütənasib bədən quruluşuna malikdirlər. Rəngi əsasən boz və onun müxtəlif çalarları olur. Bəzən kürən və kəhər atlara da rast gəlmək olur. Dilbaz atlarının boyu 145-148 sm olur. Bəzən kiçik

və əksinə,hündürboylu (əsasən terek və ərəb qanı çox olan atlar) fərdlərə də rast gəlmək olur.Dilbaz atları yemə,saxlanma şəraitinə az tələbkardır.Sürətlə qaçır və bu göstəriciyə görə Qarabağ atından geri qalmır.Uzaq məsafələrdə çox dözümlü atlardır.Temperamentli olsalar da ümumilikdə mehriban atlardır.Cıdır yarışlarında,millî atüstü oyunlarda və uzaq məsafəyə at yürüşlərində istifadə olunur.Hal-hazırda Azərbaycanın Qazax,Ağstafa,Bərdə,Şəki (Daşüz),Abşeron və s. bölgələrində yetişdirilir.Cins üzrə damazlıq təsərrüfatlarından Bakı Dövlət Cıdır Meydanının “Dilbaz” yardımçı təsərrüfatını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Quba yorğası. Dağlıq Şirvan,Quba-Qusar,Dağıstan ərazilərində formalaşmışdır.Xınalığın qədim zamanlardan atçılıq ocağı olduğu və Quba yorğalarının yetişdirildiyi başlıca ocaqlardan biri olduğu məlumdur.Quba yorğası əsasən kəhər,qara-kəhər,qarğayı-qara,boz və az hallarda kürən rəngdə olur.Boyu orta və ya kiçik olur.Möhkəm və sərt dırnaqlı olur.Hətta,dırnağının bu cəhətlərinə görə Qarabağ və Dilbaz atlarından üstündür.Başı orta böyüklükdə,boynu düz,beli qısa,sağrısı bəzən normal,bəzən də bir qədər sallaq,arxa ayaqları çox zaman qılıncları olur.Tükləri cod və sıxdır.Səkil və qaşqalar az rast gəlinir.Başın yandan görünüşü düz xətt təşkil edir.Bəzən isə qoçvari buruna da rast gəlmək olur.Dağa yaxşı dırmanırlar.Yemlənmə və saxlanma şəraitinə az tələbkardırlar.Soyuq və kəskin təbii şəraitdə yüksək iş qabiliyyəti göstərilir.Yüksək dağlığın kəskin şaxtalarına dözümlüdürlər.Ayaqları çox möhkəmdir.Quba yorğası öz səlis yorğa yerışı ilə tanınmışdır.Uzun səfərlərdə çox davamlı olan bu atlar 1600 m məsafəni 3-4 dəqiqəyə qət edə bilirlər.Yük və qoşquda da əlverişlidirlər.Hal-hazırda Quba, Qusar, Dağıstan, Xaçmaz, Şabran,Şamaxı,İsmayilli və s. rayonlarda geniş yayılmışdır.

Şirvan atı. Bu atlar Dağlıq Şirvan,Kür-Araz ovalığının qərb hissəsində və Xəzər dənizinin qərb və cənub sahillərinə yaxın ərazilərdə yetişdirilmişdir.Şirvan atları orta və bir qədər

kiçik boylu (145 sm-ə qədər) olmaqla möhkəm bədən quruluşuna malikdir. Başı orta böyüklükdə və bir qədər kobud quruluşludur. Gözlər orta böyüklükdə, sifəti bir qədər uzundur. Boynu düz olmaqla çıxışı (bədənə birləşmə bucağı) alçaqdır. Beli düz, sağrısı adətən qısa və bəzən də sallaq olur. Ayaqları çox möhkəm, dırnaqları isə sərttir. Tükləri cod, yal-quyruğu bol tüklüdür. Rəngi əsasən kəhər, tünd kəhər, kürən və boz olur. Səkil və qaşqalar az rast gəlinir. Bu atlar yemə az tələbkar, ətraf mühit amillərinə qarşı davamlı, möhkəm bədənli, dözümlü olmaqla orqanizmdə sərt şəraitdə ehtiyat qida maddələri toplamaq qabiliyyətinə malikdirlər. Əsasən, yorğa yerləşli olan bu atlar kənd təsərrüfatı işlərində geniş istifadə olunurlar. Qoşquda da yararlıdırlar. Hal-hazırda Azərbaycanın şərq hissəsində, əsasən Şirvan, Muğan düzündə, Dağlıq Şirvanda (Şamaxı, İsmayilli, Ağsu), Xəzər ovalığı ərazilərində yayılmışdır. Sayı kifayət qədərdir və əsasən kənd əhalisinin əsas iş heyvanı kimi istifadə edilir.

Xəzər atı. Bu geneoloji qrup Xəzər dənizinin şimal-şərq, şimal və qərb sahilləri boyu ərazilərdə yayılmışdır. Qərb ippoloji ədəbiyyatında Kaspi ponisi kimi tanınır. Xəzər atı əsasən monqol, türk və fars mənşəli atlarla yerli atların qarışması nəticəsində meydana gəlmişdir. Sonralar Quba yorğası və Şirvan atlarının təsiri geniş vüsət almışdır. Bu atlar kiçik və bəzən də orta boylu olmaqla çox möhkəm bədən quruluşuna malikdir. Boynu qısa və aşağı çıxışlı, beli qısa, sağrısı qısa, gövdəsi enli, başı nisbətən iri, gözləri kiçik, ayaqları qısa olur. Tükləri uzun və sıxdır. Yal-quyruğu bol tüklüdür. Bu atlar yemə az tələbkar olmaqla çox dözümlüdürlər. Rəngləri əsasən kəhər, tünd kəhər, boz olur. Bəzən də zebroidli qula rəngə rast gəlmək olur. Hal-hazırda Xaçmazdan Lənkərana qədər uzanan Xəzəryanı ərazilərdə, həmçinin, Səlyan-Neftçala-Hacıqabul ərazilərində bu atlara rast gəlmək olur. Əsasən kənd təsərrüfatı işlərində istifadə edilir.

Qafqazlarda **Kabarda, Qaraçay** at cinsləri, Türkiyədə (Kiçik Asiyada) **Anadolu atı, Ayvacık midillisi** (“poni” – R.N.), **Canik atı, Çukurova atı, Doğu Anadolu atı, Hınıs atı, Karacabey atı, Karakaçan atı, Trakya atı, Türk rahvan atı, Türk səmər atı, Uzunyayla atı** və s. cinslər də türk atçılığının görkəmli nümunələridir.

Qafqaz atları öz fərqli quruluşları ilə seçilirlər. Kabarda və Qaraçay atları yerli Qafqaz atları ilə qədim türk at cinslərinin qanının qarışması nəticəsində yaranmışdır. Sonralar isə ərəb atlarının və həmçinin, Azərbaycan cinslərinin də təsiri olmuşdur.

Türkiyədə yetişdirilən at cinsləri qədim türk at cinslərinin əsasən ərəb atları ilə qarışması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu atlar türk atlarının ortaq cəhətlərini özlərində birləşdirməklə, həm də öz harmonik, gözəl quruluşları ilə fərqlənirlər. Bozqır cinsləri olmaqla yemlənmə və saxlanma şəraitinə az tələbkardırlar. Əsasən orta boylu atlardır. Quru bədən quruluşu və quru vətərli ayaqlara malikdirlər. Temperamentləri qızgın olsa da mehribandırlar. Uzaq yollarda dözümlüdürlər.

VI fəsil. QARABAĞ ATININ DİGƏR CİNSLƏRİN YARADILMASINDA VƏ YAXŞILAŞDIRILMASINDA ROLU

6.1. Qarabağ at cinsinin digər at cinslərinə təsiri

Məlumdur ki, dünyada 200-dən çox at cinsi var. Bu cinslərin bəziləri qədim olmaqla xalq seleksiyası nəticəsində, bir qismi isə cavan cinslər olmaqla zavod cinsi kimi yaradılmışdır. Xalq seleksiyası ilə yaradılan cinslərin meydana gəlməsi üçün çox uzun zaman sərf edilib. Sırf zavod cinsləri isə bir-iki əsr müddətində meydana gəlmişdir. Elə cinslər də vardır ki, qədim olsa da son əsrlərdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq “zavodlaşmışdır”. Qarabağ atı da belə cinslərdəndir. Qarabağ atının “zavodlaşması” təqribən XVII əsrdən başlamışdır. Bu, ən çox Qarabağ xanlığı dövründə bir qədər də sürət götürmüşdür. Məhz, bu dövrdə Azərbaycana kənardan keyfiyyətli cins atlar gətirilmiş və seleksiya işində istifadə edilmişdir. Bu cinslərin içində ərəb, axaltəkə, ingilis və s. at cinsləri var idi. Lakin, Azərbaycana at gətirilməsi və damazlıq işində istifadəsi hələ qədim dövrlərdən həyata keçirilmişdir. Qarabağ atlarının yayılma arealı da kifayət qədər geniş olmuşdur. Tanınmış alim və səyyah K. Freytaq hələ 2 əsr bundan əvvəl Varşavanın at tövlələrində qızılı-kürən Qarabağ atlarını öz gözləri ilə gördüyünü xəbər vermişdir. K. B. Diterixs 1866-cı ildə “Konnozavodstvo” jurnalında yazır:

“Qarabağın dağ atları Orlov minik atının yaradılmasında müəyyən dərəcədə iştirak etmişlər. Rastopçinin atçılıq zavodunda ərəb atlarını bəzən Qarabağ madyanları ilə cütləşdirirdilər”.

Bəzi məlumatlara görə orta əsrlərdə Qarabağdan Suriyaya, İraqa atlar aparılmış, oradan isə Fransaya düşmüşdür. Qarabağ atları ilə digər cinslərdən alınan nəsil öz mütənəsib bədən quruluşu, şux görkəmi, quru vətərləri və parlaq qızılı çalarlı

rəngi ilə digər atların mələzlərindən seçilir.Qarabağ mələzləri həmçinin,hərəkətlərinin biçimli olması və gözəlliyi ilə də seçilir.Müşahidələr göstərmişdir ki,Qarabağ madyanları ilə ərəb ayğırlarından daha mütənasib bədən quruluşlu atlar alınır. Qarabağ madyanlarının təmizqanlı ingilis ayğırları ilə cütləşməsindən alınan atlar cinsin xüsusiyyətlərini kifayət qədər “ifadə” etmir.Həmçinin,Budyonni erkəkləri ilə Qarabağ madyanlarından alınan atlar da yöndəmsiz quruluşa malik olur. Lakin,Qarabağ ayğırları ilə bu cinslərin madyanlarından doğulmuş atlar fərqli olmaqla daha mütənasib bədən quruluşuna və gözəl eksteryerə malik olurlar. Qarabağ atının iştirakı ilə don,kabarda,strelets,orlov-rastopçin,dilbaz və s. at cinsləri yaradılmışdır.Bunların içində don atını xüsusi vurğulamaq gərəkdir.

6.2. Don atı

Don at cinsi minik-qoşqu istiqamətli at cinsi olmaqla bozqır tipli hesab edilir. O,indiki Rusiyanın cənubi-qərb çöllərində yaradılmışdır. Şimaldan Don çayı ilə əhatələnən, cənubdan isə Şimali Qafqaz dağları ilə əhatələnən bu ərazi bozqır çöllərdən (steplər) ibarətdir. Bu ərazilər çox-çox qədimlərdən türk tayfalarının köç etdiyi və məskunlaşdığı torpaqlardan olub. Türk tayfalarının buradakı at genofonduunun yaradılmasında güclü təsiri olub.Daha sonralar (XV-XVI əsrlərdə) rusların dövründə burada kazak (türk mənşəli olmaları ehtimal edilir) yaşayış məskənləri yaranmışdır.

Don atı

Kazaklar Çar Rusiyasını cənubdan mühafizə edərək köçəri tayfalarının irticalarından qoruyurdular.Artıq,bu zamanlar Don çöllərində yerli at populyasiyası formalaşmışdı ki,bu “sürüdə” də türk mənşəli atların təsiri daha çox,monqol əsilli kalmık atlarının təsiri isə nisbətən az (sonrakı mərhələdə) idi. Çünki, monqollar hələ bu yerlərə gəlməmiş çox-çox əsrlər əvvəllərdən buraya köç etmiş türk tayfalarının gətirdiyi atlar yerli atların genofonduunu formalaşdırmışdı.Bu genefonda sonralar yenə türk at cinsləri təsir etmiş və onun əsasında indi don atı kimi tanıdığımız at cinsi yaranmışdı.Bu at cinslərindən daha çox Qarabağ,bir qədər az axaltəkə,bir qədər də az ərəb atlarından istifadə edilmişdi.Bir sıra mənbələrdə Fars (İran) at cinsi də vurğulanır ki,burada da müəyyən təhriflərə yol verilir.Bir sıra

məntiqəuyğun araşdırmaların mənə bir həqiqəti açdı ki,fars və ya İran adı altında təqdim olunan atların böyük əksəriyyəti Qarabağ atları olub.Bundan savayı o dövrlərdə fars at cinsi bir cins kimi Qarabağ və ya türkmən at cinsi qədər məşhur deyildi.O,bir ad kimi məşhur idi və bu ad altına əslində çox zaman Qarabağ,ərəbqanlı mələzlər,axaltəkələr tanınırdı. Burada məsələ cinslərin adlandırılması üzərində düşünlənir.

Генерал-Мандри Иванаович

Platov Matvey İvanoviç

Yəni ki,yuxarıda adı çəkilən üç cinsdən hər biri müxtəlif müəlliflərin və mənbələrin təhriflərindən asılı olaraq bir-birinin adını daşıyır.

Ümumiyyətlə,bu ölkələrin arasında hər cəhətcə ümumi yaxınlıq və oxşarlıq olduğundan orada yetişdirilən atlar da çox zaman ümumiləşdirilərək fars atı kimi təqdim olunmuşdur.Bu o demək deyil ki,Don çöllərinə İrandan at gətirilməmişdir. Gətirilən bu atların içində kifayət qədər türkmən,türkmən və yerli fars mələzləri,təmizqanlı ərəb

atları,ərəb mələzləri və s.atlar olmuşdur.O dövrlərdə ki,don atının əsas damazlıq işi başlamışdır,o zaman (XVIII-XIX əsrlər) buraya cənubdan gətirilən atların çoxu Qarabağ atları olmuşdur.Rusiya imperiyası dövründə kazaklardan ibarət dəstələrin yaranması xüsusi keyfiyyətlərə malik döyüş və minik atlarının yetişdirilməsini tələb edirdi.Hələ I Pyotrun dövründə atlı kazak dəstələrindən döyüşlərdə istifadə edirdilər. 1699-cu ildə I Pyotrun əmrilə Həştərxana 10 minlik kazak süvari dəstəsi gəlmişdir.Hələ 1722-ci ildə ruslar İrana yürüş edəndə onların qoşununda 20 minə yaxın atlı kazak dəstəsinin olduğu göstərilir.1812-ci ildə Rusiyada gedən döyüşlərdə 60

minə yaxın süvari kazak iştirak etmişdir.Qafqazda (o cümlədən,Zaqafqaziya) qaçaq hərəkətlərini boğmaq üçün süvari kazaklardan istifadə etmişdirlər.

Zaqafqaziya müharibələri ərzində tanınmış erməni əsilli rus sərkərdəsi Qriqori (Rustam) Madatov (Madatyan) Qarabağın valisi olduğu dövrdə Qarabağ atlarının Rusiyada Don atçılıq zonasına aparılmasını təşkil etmişdir.Onun Cənubi-Rusiyada atçılıq təsərrüfatı olmuşdur.Bundan əlavə İran-Rusiya döyüşləri zamanı və ondan sonrakı dövrlərdə ələ keçirilən Qarabağ atlarından tanınmış kazak atamanları olan N.İ.İlovayskinin (1780-ci ildə yaradılmış),A.V.İlovayskinin (1778-ci ildə yaradılmış),sonralar isə İ.F.Kalaşnikovun (1796-cı ildə yaradılmış),P.P.Yanovun (1776-cı ildə yaradılmış) Don

atçılıq zavodlarında damazlıq kimi istifadə etmişlər.

Don atlarının ilk damazlıq ocağı XVIII əsrin 70-ci illərində Don hövzəsində Don qoşunlarının atamanı Matvey İvanoviç Platov tərəfindən yaradılmışdır.Buraya əsasən şərq

ölkələrindən hərbi qəni-mət kimi ələ keçirilmiş atlar gətirilirdi.1801-ci ildə qraf Platov çar I Aleksandra Don vilayətində atçılığın inkişafını sürətləndirməklə bağlı müraciət edir.Atçılıqda səriştəli olan kazaklardan,kalmıqlardan istifadə edilərək burada böyük bir atçılıq bölgəsi yaradılırdı.Bu gedişat 1835-ci ildə hökumətin Don vilayətində Don süvari qoşunlarının yaradıl-ması barədə qərar verməsi ilə nəticələndi. Bu məqsədlə atçılıq təsərrüfatı üçün səmərəli olan ərazidə 800 min desyatin (1 desyatin = 1.0925 ha) torpaq sahəsi

ayrıldı.Bildirilir ki,1910-cu ildə Don atçılıq bölgəsində atların sayı 60'000-ə çatırdı.

Don atının bir cins ikinci inkişaf mərhələsi 1800-1850-ci illəri əhatə edir.Bu dövrdə bir sıra atçılıq təsərrüfatları formalaşır.Xüsusilə də İlovayskilər sülaləsinin nümayəndəsi olan V.D.İlovayskinin fəaliyyəti Don atçılığına müsbət təsir edir.V.D.İlovayskinin Qarabağ atlarının yetişdirilməsi ilə məşğul olan böyük atçılıq zavodu var idi.Bundan əlavə Kuteynikovun atçılıq zavodunda da yüksək keyfiyyətli Qarabağ atları toplanmışdı.Bu zavodlara İrandan da atlar gətirilirdi.Bunların içində axaltəkələr də,ruslar tərəfindən fars atları kimi tanınan müxtəlif cənub mənşəli atlar da gətirilirdi.O zamankı rəsmi mənbələrdən məlum olur ki,o dövrdə (1837-1893-ci illər) Don hərbi atçılıq zavodlarına 917 baş fars atı gətirilibmiş.

Don kazakları öz atlarını ilxı şəraitində,demək olar ki,bütün il boyu çöllərdə saxlayırdılar.Sonralar isə yarımilxı (tövlə-ilxı) şəraitində də at bəsləmişlər.Bu atlar çox dözümlü və uzaq yollarda davamlı idi.Onlardan uzaq məsafələrə və döyüşlərə gedərkən istifadə edərdilər.Quru iqlim şəraiti və çöl zonasının özəllikləri don atını yemə az tələbkar etmişdir.

Don atları xarici görkəminə görə iribədənli,enlibədənli, kifayət qədər əzələ kütləsinə malik olan atlardır.Onların boynu nisbətən yoğun (bu,ayğırlarda xüsusilə nəzərə çarpır),qarınlı, sümüklü,sağrısı dolğun,dırnaqları möhkəm,başları orta və bəzən iri,çənəsi iri və əzələli,qabırğaları ətli olur.Bədənlərində yağ toplamaq qabiliyyətləri (bir çox bozqır atlarında olduğu kimi) var.Rəngləri əsasən qızılı-kürən,qismən tünd kürən və qızılı kəhər (nadir hallarda kəhər) olur.Boz və ağ atlara demək olar ki,rast gəlmək olmur.Qaşqaları və səkilləri olur.Bu atlar qışın kəskin soyuq şəraitinə,yayın isə qızmar şəraitinə davamlıdırlar.Qışda hətta,çöldə qarın altından özlərinə yem tapa bilirlər.Yorulduqdan sonra qüvvələrini tez bərpa edə bilirlər.Yaxşı minik keyfiyyətləri ilə yanaşı həm də yaxşı yük

daşıyır və araba çəkirlər.Hətta,bu atlardan döyüslərdə dördətli döyüş arabasında (“taçanka”) istifadə edirdilər.Don atı əla yürüş keyfiyyətlərinə malik cinsdir.O,hətta,çöl şəraitində uzaq məsafələrdə Qarabağ atını keçir.Bu cür yarışlarda ərəb atından geri qalır.Bu da ən çox onun sürətinin ərəb atından az olması ilə bağlıdır.Lakin,don atı bədən qüvvəsində ərəb atından da,axaltəkədən də üstündür.Bu,onunla bağlıdır ki,don atının bədən çəkisi də çoxdur.Bu atlar hərtərəfli minik atlarıdır.Ümumi istifadəyə yararlı olan ən əlverişli at cinslərindən biridir.Lakin,nə don atı,nə ərəb atı,nə də axaltəkələr dağlıqda (xüsusilə də kəskin dağlıqda) Qarabağ atları qədər uğurlu ola bilmirlər.

Don atlarının dözümlüyü və uzaq yollarda davamlılığı barədə kifayət qədər məlumatlar vardır:

1883-cü ildə 14 kazakdan,4 zabıtdən və don atlarından ibarət atlı dəstə 20° şaxtada qarlı şəraitdə 11 gün ərzində Nijniy Novqoroddan Peterburqa kimi uzanan 1128 verst məsafəni qət etmişlər.1884-cü ildə general Qurkonun əmri ilə iki yüz atlı kazakdan ibarət dəstə 350 verst məsafəni qət edərək lazımi yerə vaxtında çatmış və döyüşdə iştirak edərək yüksək döyüş hazırlığı göstərmişlər.

Don atları uzaq məsafələrə keçirilən yürüşlərdə yüksək idman nailiyyətləri əldə etmişlər.Belə ki,1947-1948-ci illərdə Zaryad ləqəbli don atı 200 km məsafəyə rekord vurmuşdur.Kaqal,Zajim ləqəbli atlar isə 283,5 km məsafəni rekord sürətə qət etmişdirlər.Maraqlıdır ki,belə ağır yürüşdən dərhal sonra son 4600 m məsafəni bu atlar dördnala çaparaq 8 dəqiqəyə qət etmişlər.SSRİ-də sutka ərzində keçilən maksimum məsafəyə görə rekord (sutkada 311,6 km) da don atına məxsus olmuşdur.

Don atları atçılıq idmanının digər növlərində,xüsusilə də maneələri dəfətmə yarışlarında (konkur) uğurlu çıxışlar etmişdir.Rus konkurçuları don atlarında düz üç il ardıcıl olaraq Londonda kral IV Georqun qızıl kubokunu qazanmışlar.

Lazurit.Don at cinsində
Qarabağ tipinin davamçısı.

Sonralar don atlarını damazlıq məqsədilə toplayaraq xüsusi zavodlarda yerləşdirmişlər.XX əsrin 20-ci illərində yaradılmış bu zavodlar əsasən süvari qoşunları hərbi atlarla təchiz edirdi.

Don atı daxilində bir neçə geneoloji xətt formalaşmışdır:

Zabavnik, Saqib, Bolivar, Barvinok, Bordo, Qyulsın, Doroqoy, Çeln, Bred və s.

Bu xətlər yaxşılaşdırıcı cinsin adıçəkilən nümayəndəsindən başlanğıc götürür.Bunlardan Barvinokun xətti maraqlı doğurur.Bu xətt cins daxilində üç tiptən biri olan şərq (Qarabağ) tipini təmsil edir.Digər iki tip “minik” və “qalın” tiplər kimi tanınır.Bu tiplərdən “minik” tipi nisbətən hündürboylu və qıvraq bədənli olmaqla miniyə daha uyğundur.

Digər,“qalın” adlandırılan tip nisbətən enlibədənli,alçaq boylu, sümüklü olmaqla əzələli və kütləli bədənə malikdir.

Qarabağ atlarının qanı don cinsinin fərdlərində kifayət dərəcədə özünü göstərməkdədir.Baxmayaraq ki,seleksiyada damazlıq işində axaltəkə atlarından da istifadə olunmuşdur, lakin,nəticədə daha çox Qarabağ cinsinin əlamətləri (xüsusilə də Maymun,Qarnıyırtıq və Toxmaq tipli) özünü göstərmişdir.Ümumiyyətlə,don atı yetişdiriciləri axaltəkə qanından çox istifadə etməyi elə də dəstəkləməmişlər. Çünki,axaltəkələrdən alınan mələzlər və onların nəslə həmişə qızılı-kürən olmurdu.Bu atların içərisində qızılı-kürən rəngə daha yaxın olan qızılı-səmənd rənglə yanaşı hətta,tamam fərqli rənglər olan qara (“qarğa rəngi”) və samanı rənglərə rast gəlmək olurdu.Qarabağ atlarının enlibədənlilik indeksi və

eksteryer xüsusiyyətləri don atına daha çox uyğun gəldiyi üçün onun istifadəsi məqbul sayılırdı.Eyni zamanda Qarabağ atları da axaltəkəldən fərqli olaraq don atları kimi ilxı şəraitində yetişdirilmişdir.Axaltəkə cinsli atların fərdi,ayrı-ayrılıqda yetişdirilməsi və təkliddə tərbiyə edilməsi onu bir növ “ərköyünləşdirib”.Qarabağ atları isə “yolagedən” və mehribandırlar.Don atları isə bu bərədə aralıq xarakter daşıyırlar.

Don cinsində Barvinokun xətti demək olar ki,Qarabağ qanı daşıyan yeganə perspektivli xəttidir.Barvinokun nəslilə damazlıq işi uzun illər ciddi surətdə Qarabağ tipinin cinsdə təkmilləşməsi üçün aparılmışdır.Bu tip öz gözəl quruluşu ilə yanaşı həm də uzaq məsafələrdə dözümlü hesab edilir.

Barvinokun davamçılardan Lessinq ləqəbli atı xüsusilə təqdim etmək lazımdır.Lessinq –dən alınan Lokot 237 və Lazurit ləqəbli atlar xüsusilə fərqlənmişlər.Lokot 2006 – cı ildə Sankt-Peterburq şəhərində keçirilən “İpposfera” sərgisində qalib gələrək çempion olmuşdur.Lazurit isə 2007 – ci ildə Moskva şəhərində keçirilmiş “Ekviro” sərgisində qalib gəlmişdir.

Son zamanlar don cinsində şərq (Qarabağ) tipinin assimilyasiyaya uğraması müşahidə olunur.Don cinsində bu nəslin,tipin qorunub saxlanması geneoloji baxımdan əhəmiyyətlidir.

VII fəsil. QARABAĞ XANLIĞI DÖVRÜNDƏ CİNS DAXİLİNDƏ MÜXTƏLİF TIPLƏRİN FORMALAŞMASI

7.1. At cinsləri daxilində tiplərin formalaşması

XVIII və XIX əsrlərdə Qarabağ at cinsi daxilində müxtəlif tiplər mövcud idi. Cins daxilində müxtəlif tiplərin yaranması həm insanın istəyi ilə məqsədyönlü seleksiya-damazlıq işi nəticəsində, həm də digər müxtəlif amillərin (fiziki, coğrafi və s.) təsiri ilə formalaşması nəticəsində meydana gəlir. Ümumiyyətlə, istənilən cinsdə müxtəlif cinslərin genləri yaşadığı üçün onların törəmələri arasında müəyyən nisbətlərdə fərqli fərdlərin meydana gəlməsi müşahidə edilir. Burada irsiyyət barədə Mendelin qanunu özünü göstərir.

Çox zaman bu fərqli fərdlər izolə edilmiş qaydada ayrıca bir qrup şəklində seleksiya-damazlıq işinə cəlb edilmirlər. Lakin, elə məşhur cinslər də vardır ki, onların daxilində çoxsaylı tiplər mövcuddur. Məsələn, axaltəkə cinsi daxilində uzun gövdəli, dar bədənli, hündür boylu atlarla yanaşı orta boylu, enli bədənli, nisbətən yığcam gövdəli atlara da rast gəlmək olur. Təmizqanlı ingilis cinsində də axaltəkələrə oxşar uzun və quru gövdəli, hündürboylu, dar bədənli atlarla yanaşı ərəb atlarını xatırladan enli gövdəli, orta boylu, yaraşığıl atlara da rast gəlmək olur. Bundan əlavə Amerikada yetişdirilən təmizqanlı ingilis atları ilə Türkiyədə yetişdirilən ingilis atlarının ümumi tipi arasında fərqlər hiss olunur. Lakin, nə axaltəkə, nə də ingilis cinsində tipləri seleksiya-damazlıq işi baxımından bir-birindən ayırırlar. Şüurlu surətdə insanlar tərəfindən tiplərə ayrılan cinslərdən biri də dünyaca məşhur təmizqanlı ərəb atlarıdır. Bu cinsdə həm eksteryercə, həm də interyercə bir-birindən fərqli qruplar mövcuddur. Bu tiplərin və “alt” tiplərin sayı kifayət

qədər çoxdur. Əsasən, yetişdirildiyi ərazinin və bu ərazidə yaşayan insanların ideologiyası, psixologiyası və zövqlərilə bağlı olan bu tiplərin fərqlənməsinə iqlim və təsərrüfat formaları da təsir etmişdir. Məsəl üçün, Ərəbistanın mərkəzi və cənub hissələrində (əsasən quru səhralar) yetişdirilən ərəb atları ilə şimalda, yəni, şimali Ərəbistan, İraq, Suriya və s. ərazilərdə (vahələr çoxluq təşkil edir) yetişən ərəb atları arasında xeyli

Əlyetməz ləqəbli Xan Qarabağ atı. Təkə-
Ceyran nəslinin nümayəndəsi

fərq vardır. Məhsuldar vahələrdə yetişdirilən atlar daha hündür böylü olur, nəinki quru və susuz, kəsad səhralarda. Bir tayfa kobud quruluşlu atları sevmiş və uzaq məsafə cıdırlarına maraq göstərmişdir. Digər tayfa daha zərif, kiçik boylu, gözəl atları artırmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq bütün tiplərin simasında dünyada qəbul edilən və çox sevilən ərəb atı obrazı özünü göstərməkdədir.

Son zamanlar Dünyada ərəb atının həm gözəlliyini, həm gücünü və dözümlüyünü, həm də yemə və saxlanmaya az tələbkarlıq kimi xüsusiyyətlərini birləşdirən yeni bir damazlıq materialın yaradılması üzərində işləyirlər.

Qarabağ atı XVIII-XIX əsrlərdə ərəb və axaltəkə atlarının təsirinə bir növ mütəşəkkil şəkildə məruz qalmışdır. Bu, ən çox

Pənah xanın İrandan gətirdiyi atların hesabına olub.Bizə gəlib çatmış atla bağlı bəzi ədəbiyyat nümunələrindən məlum olur ki,Qarabağ xan ilxısında bir neçə tip at olmuşdur.Bunlar Əlyetməz (Ceyran,Təkə-ceyran,Təkə),Maymun (Xoşbəxt), Qarnıyırtıq və qismən də Toxmaq tipləri olmuşdur.

7.2. Qarabağ xanlığı dövründə cinsdə mövcud olmuş tiplərin təsviri

- **Təkə-ceyran** və **Əlyetməz** tipli atlar axaltəkə madyanı ilə Qarabağ ayğırından törənmiş atların və qismən də Qarabağ madyanları ilə axaltəkə ayğırlarından törənmiş atların nəsil davamçıları sayılırdı.Bu əcdadlardan ən məşhuru Əlyetməz adlı erkək atdır.Çox zaman bu nəslə Əlyetməz kimi tanıyırdılar.Bu atlar axaltəkə kimi quru və yüngül bədənə məxsus olmaqla Qarabağ atının ümumi görünüşünü də əks etdirmişlər.Çünki,hələ axaltəkə cinsinin təsirinə kimi Qarabağda ceyran ovunda və cıdırlarda istifadə üçün ceyran tipli atlar seçilir və artırılırdı.Sonralar isə bu keyfiyyətləri artırmaq və təkmilləşdirmək üçün axaltəkələrdən istifadə edilmişdir.Təkə-ceyran tipli atların boyları nisbətən hündür,gövdələri uzun olmuşdur.Hərəkətləri yüngül və cəld idi.Güc və dözümlüyünə görə Maymun tipindən geri qalırdı.Qarnıyırtıqdan isə bu keyfiyyətlərə görə üstün idi.Sürətdə bütün cinslərdən üstün idi və əsasən minik,cıdır atı kimi,qismən də ovda istifadə edilirdi.

- **Maymun** tipi ərəb atının erkəyi ilə (çox güman ki,küheylan və ya hədban) Qarabağ atının madyanından alınan Maymun adlı erkəyin nəslindən törənənələr və onun əlamətlərini daşıyanlar hesab olunurdu.Bu atlar enli,uzun gövdəli idilər.Onların alını,döşü və sağrısı enli olurdu.Sifəti

uzunsov,başı bir qədər ağır idi.Bu əlamətlər ərəb küheylandlarında (az hallarda),hədbanlarında və muniqilərdə (küheylandan ayrılmış qoldur) müşahidə olunur. Temperamentə sakit olan bu atlar uzaq məsafələrə qaçış zamanı böyük dözümlülük göstərirdi.Əsasən,döyüş və geniştəyinatlı tip təsiri bağışlayır.

- **Qarmıyrtıq** adlı Qarabağ aygırının nəslindən olan atlar yaraşlıq başa,dolğun bədənə malik idilər.Boynu hündür duruşlu idi.Temperamentli olmaqla çevik və kifayət qədər sürətli idi.Lakin,dözümlüyunə və gücünə görə Maymun nəslinin atlarından geri qalırdılar.

- **Toxmaq** da bir sıra yüksək keyfiyyətlərə malik atlar vermişdir ki,onlar da iri bədənli,davamlı və sürətli olmuşlar.Bu nəsiləndən olan atlarda cinsdə az rast gələn və nadir rəng sayılan qula rəngə tez-tez rast gəlmək olurdu.Bu atların açıq sarı-qızılı rəngli gövdəsi,qara yalı,quyruğu və ayaqları gözəl bir don əmələ gətirirdi.Bu atlar çox dözümlü və uzaq yollarda davamlı olmuşlar.Hətta,o zamanlar belə bir deyim var idi ki,Toxmaq heç zaman yatmaz,əgər yatarsa,bir daha qalxmaz.

Bütün bu tiplərdən əlavə bir neçə yarım tip və ya fərqli qruplar var idi.Misal üçün,Əlyetməz tipindən Gülgün adlı tip ayrılmışdır ki,bunların da rəngi əsasən boz olardı.Çox güman ki,bu genlər ərəblərdən və qismən də axaltəkələrdən keçmişdir.

XIX əsrdə təmizqanlı ingilis atları artıq özlərinə kifayət qədər rəğbət qazanmışdılar və dünyaya çox sürətlə yayılmaqda idilər.Bir çox ölkələrdə onlar həmçinin,yerli at cinslərinin yaxşılaşdırılmasında istifadə edilirdi.Azərbaycana yaxın olan Rusiyada da ingilis atlarından geniş istifadə edilirdi.Zaqafqaziyaya hərbi yürüşlər zamanı gələn rus qoşunları tərkibində təmizqanlı ingilis atları və ingilis qanı daşıyan

mələzlər də var idi. Bu atlar Qarabağ xanlığına da gəlib çıxmışdılar. Maraqlı və mükəmməl bir cins kimi təbii ki, atsevər Qarabağlılar da ondan damazlıq kimi istifadə edirdilər. Bunun nəticəsində Şahmar, Ağcadəli, Durnalar, Alagöz kimi at nəsilləri də meydana gəlmişdi. Lakin, ingilis cinsi Qarabağ iqliminə yaramadığı üçün və verdiyi mələzlər xan sarıları kimi keyfiyyətlərə malk olmadığı üçün bu nəsillər tədricən assimilyasiyaya uğrayaraq aradan çıxmışdır.

Bundan əlavə Kabarda atlarının da təsiri barədə məlumat qalmışdır. Baxmayaraq ki, Kabarda atına da Azərbaycan atlarının və o cümlədən Qarabağ atının təsiri olmuşdur.

VIII fəsil. QARABAĞIN COĞRAFI – İQLİM ŞƏRAİTİ VƏ ATÇILIQ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

Qarabağın ərazisi əsasən uca dağlarla (1400 – 3740 m) bozqır çöllərin birləşməsindən ibarətdir. Burada alp (həmçinin nival və subnival), subalp, dağətəyi və çöllər kimi landşaftlar vardır. Bunlar da dəniz və okean səviyyəsindən müəyyən hündürlükdə yerləşir. Bu yarusların iqlimi, yəni illik temperatur fərqi, yağıntının miqdarı, torpaq örtüyünün formalaşması və bununla da bitki, heyvan növlərinin arealı bütünlükdə onu ifadə edir. Aşağı Qarabağ əsasən dağətəyi və düzənliklərdən ibarətdir. Düzənliklər çox böyük bir ərazini əhatə edir. Qarabağ düzü Kür-Araz ovalığına daxildir. Onu şimal-qərbdən Gəncə - Qazax düzənliyi, qərbdən Murovdağ və Qarabağ silsilələri (Kiçik Qafqaz), cənubdan və cənubi-şərqdən isə Mil düzü əhatə edir. Dağətəyi zonada hündürlük okean səviyyəsindən 500 m yüksəkdədir. Burada səth dalğavarıdır. Terraslara rast gəlinir. Bu ərazi yarğanlarla və dərələrlə müşayət olunur. Dağətəyi zonanın süxurları antropogen dövrünün allüvial – proloviaal çöküntülərindən təşkil olunmuşdur.

Qarabağ düzü gil, çınqıl və qum kimi süxurlarla zəngindir. Burada illik yağıntı 250 – 350 mm olsa da ərazi Qarqar, Tərtər, Xaçın və digər çaylardan bəhrələnir. Ona görə də burada təsərrüfat fəaliyyəti üçün şərait yaratmaq olur.

Daha yüksəkdə Qarabağ yaylası yerləşir ki, o da mənşəyinə və strukturuna görə vulkanikdir. Bu ərazi Zəngəzur və Qarabağ silsilələri arasında yerləşir. Yaylanın okean səviyyəsindən hündürlüyü 2000 – 2500 m-dir. Burada da səth dalğavarıdır və çay dərələri ilə müşayət olunur. Vulkanik təsirlərdən formalaşsa da əsasını qədim süxurlar təşkil edir. Faydalı qazıntılar, o cümlədən qızıl var. Mineral su mənbələri də vardır.

Çaylardan əlavə burada müxtəlif böyüklükdə göllər (ən böyükləri Ala göllər,Qaragöl) vardır.Yaylada torpaq torflu və çimli dağ-çəmən torpaqlarıdır.Torflu torpaqlarda alp,çimli torpaqlarda isə subalp çəmənlər formalaşmışdır.Burada iqlim soyuqdur (qışı çox sərt).Yağıntının illik miqdarı 500 – 800 mm-dir.

Göründüyü kimi həm Aran Qarabağ,həm də Dağlıq Qarabağ atçılığın inkişafı üçün əlverişlidir.Rui Qonzales de Klavixo qeyd etmişdir ki,Qarabağ çoxlu ot olan hamar düzənlikdir.Buradan görünür ki,aran Qarabağda və dağətəyi zonada heyvandarlıq üçün yaxşı imkanlar yaradan məhsuldar otlaqlar var imiş.Xanlıq dövründə heyvandarlığın inkişafına görə Muğan mahalı üstün idi.Geniş çöllər və iqlim şəraiti buna imkan yaradırdı.Keçmiş zamanlardan bu ərazilərin əhalisi köçəri yaylaq-qışlaq heyvandarlığı ilə məşğul olduqlarından bu atçılıqda da özünü göstərmişdir.Bununla əlaqəli olaraq at yetişdiriciliyinin ilxı texnologiyası qəbul olunmuşdur.Atlar ilxı şəklində qışda aranda (qışlaq),yayda isə yaylaqda yetişdirilərdi.Elə SSRİ dövründə də Ağdam atçılıq zavodunun Laçın və Kəlbəcər rayonları ərazisində yaylaq sahələri (Çiçəkli və s.) var idi.Atların il boyu dəyişkən atmosfer təzyiqi,yağıntı norması, temperatur fərqi ilə müşayət olunan rejimdə saxlanması onların ətraf mühit təsirlərinə daha davamlı olmasına səbəb olurdu.Arandan yaylağa,yaylaqdan isə arana yoxuşlu – enişli,daşlı yollarla atların uzun səfəri onları daha dözümlü və möhkəm edirdi.Xüsusilə də madyanların yanında gedən cavan atlar, dayçalar erkən yaşlarından bərkə-boşa düşüb daha da möhkəmlənirdilər.

Aran sahələrdə torpağın humus və mineral tərkibi dağlıqdan fərqlənirdi.Burada mineral maddələrin miqdarı çoxluq təşkil edir nəinki dağlıqda.Qışda dağlığa nisbətən temperatur aşağı olduğundan aranda qış otlaqlarından da istifadə edilirdi.Bu həm iqtisadi tərəfdən,həm də sağlamlıq baxımından səmərəli idi.Madyanların boğaz olduqları dövrdə

və südəməz dayçaları bəslədikləri dövrdə temperaturun kritik həddi keçməməsi həm balaların xəstələnmək riskini azaldırdı, həm də madyanların boğazlıq dövründə və doğumdan sonra qarın – qasıq zolağının soyuqlamasının qarşısını alırdı. Artıq yazda madyanlar və dayçalar yaylağa çıxmağa hazır olurdu. Lap əvvəllər,yəni Ağdam atçılıq zavodunun yaradılmasına qədər madyanların cütləşdirilməsi müxtəlif vaxtlarda həyata keçirilirdi.Şəxsi təsərrüfatlarda,ayrı-ayrı adamlarda olan atlar müxtəlif vaxtlarda və at sahiblərinin şəxsi planlarına uyğun olaraq həyata keçirilirdi.İlxıda və ya çöllükdə saxlanan madyanlar hər hansı bir ağırla mövsümi oyanışa rəmə təbii qaydada cütləşirdi.Hər halda madyanların çox qismi payıza qədər doğurdu.

Yaylaqlarda əsasən alp çəmənlikləri üstünlük təşkil edir. Burada bitkilərin boyu kiçik,tərkibi isə qüvvəli maddələrin azlığı ilə müşayət olunur.Lakin,vitaminlər və digər bioloji aktiv maddələr kifayət qədər olur.Onu da deyim ki,həmişə atlar alp çəmənliklərində saxlanılırmırdı.Subalplarda bitkilər nisbətən hündür boylu idi.Baxmayaraq ki,atlar da qoyunlar kimi xırda bitkiləri qoparmağı fiziki olaraq daha yaxşı bacarırlar,at ilxıları burada alp və subalplar arasında “hərəkət” edirdi.Subalp yarusda bitən bitkilərin içərisində dənli,paxlalı bitki növlərinə çox rast gəlmək olur.Ona görə də burada otlayan atların inkişafına və sağlamlığına yaxşı təsir edir.

Yaylaqlarda su ehtiyatları kifayət qədərdir.Soyuq dağ suları (bunların mineral tərkibi də zəngindir) atların suvarılmasında istifadə edilirdi.Sərin və tozsuz dağ havası da atların sağlam yetişməsinə öz təsirini göstərirdi.Lakin,yüksək dağlıqda yetişərkən atlar yüksəklik səbəbindən oksigen qıtlığı ilə qarşılaşırdı.Bu da onlarda hipoksiya yaradırdı.Oksigen çatışmazlığı şəraitində öz fiziki keyfiyyətlərini saxlamaq, orqanizmin imkanlarını tükətməmək kimi işin öhdəsindən gəlmək lazım idi.Qarabağ atları bunu bacarırdı.Artıq arana dönəndə onlar qışlamaya hazır olurdular.Yaylaqda yaşıl otun

hesabına atların orqanizmlərində qanın oksidləşməsinə təsir edən xlorofillər mənimsənilirdi. Xlorofil oksigen daşıyıcısıdır.

Qarabağ cinsinin ekologiyasını nəzərə alaraq demək olar ki, bu atlar öz tipini saxlamaq üçün mütləq yaylaq-qışlaq prinsipi ilə yetişdirilməlidir. Son dövrlər isə bu yay-qış otlaq sistemindən çox az istifadə edilir. Hal bu ki, bu, atların daha dözümlü və ətraf təsirlərə davamlı olmasına gətirib çıxarır. Atlar necə deyərlər bərkə-boşa düşür və eyni zamanda nəzərə alsaq ki, qışlaqlar bozqır, yaylaqlar isə subalp və alp çəmənlərindən ibarətdir onda hibrid bir tip (dağ + dağətəyi) yaranır. Bu cür yetişdiricilik nəticəsində Qarabağ atları həm isti və quraq iqlimdə (arid), həm də soyuq, sərt dağ iqlimində davamlılıq göstərməklə öz iş qabiliyyətini qoruyub saxlayacaq. Qarabağ atlarının yalnız, Abşeron iqlimində yetişdirilməsi arzu edilməzdir. Cavan dayçalar anaları ilə birgə dağ cığırlarında dolaşmalı, dırnaqları daşlı yerlərlə təmasda olmalıdır. Oksigen çatışmamazlığını dayça olarkən yaşamaladırlar. Həmçinin, adı çəkilən təbii zonaların bitki örtüyündən yem kimi istifadə etmələri önəmlidir.

IX fəsil. MÜASİR QARABAĞ ATLARI VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

9.1. Müasir Qarabağ atlarının eksteryeri və cinsdə rast gələn tiplər

Müasir Qarabağ atlarını eksteryerlərinə və tiplərinə görə 6 yerə bölmək olar:

1) Yiğcam bədənli, enli gövdəli, orta uzunluqda ayaqlara malik, orta böyüklükdə baş və gözə malik, orta və əzələli boyunlu (dik duruşlu), ümumilikdə əzələli və sümüklü atlardır. Temperamentləri çox qızgın olmur (nadir hallarda aqressiv xasiyyətə malik ola bilirlər). Rəngi qızılı kürən, adi kürən, tünd kürən, çal kürən, qızılı kəhər olur. Yal-quyruq kürən rəngdə (bəzən açıq rəngdə) və bir qədər sıx olur. Səkil və qaşqalar orta dərəcədə olur. Cıdırda orta dərəcədə uğurlu-durlar. At oyunlarında və uzaq məsafələrə yürüşdə münasibdirlər. Çox yayılmışdır. Hal-hazırda əhalidə olan və qeydiyyatla alınmamış Qarabağ tipli atların içində bu tip atlara rast gəlmək olur.

2) Mütənasib bədənli, nisbətən uzun gövdəli, orta dərinlik və enlilikdə, ayaqlar orta və ya bir qədər uzun, boyun nisbətən uzun, baş balaca, gözləri iri olan atlardır. Bu atlar xan dövrünün təkə-ceyranlarını xatırladır. Temperamentləri diri və şıltaq olmaqla ümumilikdə təlimə tez uyğunlaşan ağıllı atlardır. Bəzən qəzəbli fərdlərə də rast gəlmək olur. Yaxşı cidir keyfiyyətlərinə malikdirlər. Uzaq yürüşlərdə qənaətbəxşdirlər. Lakin, dağlıqda bir qədər zəifdirlər. Sayı bu tipi qoruyub saxlamaq üçün kifayət qədər deyil.

3) Qərb tipinə xas, konstitusiyası kifayət qədər quru olmayan, hündür boylu, süysünü hündür, uzun gövdəli, bir növ ingilis atlarını xatırladan atlar daxildir. Bunlar soyuq temperamentli, bəzən əsəbi olurlar. Əzələləri inkişaf etmişdir, lakin, ümumilikdə “boş”, hədsiz bəsit bir bədən quruluşu nümayiş etdirirlər. Boyunları çox dik olmur. Quyuqlarını ingilis atları kimi tuturlar. Cıdırda yaxşı sürət göstərirlər. Uzaq yürüşlərdə keçirildiyi coğrafi ərazidən və landşaftdan asılı olaraq orta dərəcədə nəticə göstərməyə qadirdirlər. Tükləri orta zəriflikdə, yal-quyuqları orta codluqda və tüklülükdə olur. Rəngləri adətən adi-kürən, tünd-kürən, açıq-kürən və bəzən kəhər olur. Səkil və qaşqalar az və ya heç olmur. Az yayılmışdır.

4) Kobud və yöndəmsiz quruluşa malik, kobud və yöndəmsiz başa malik, qalın dərili və sümüklü, orta və bəzən də hündür boylu, kiçik gözlü, bəzən yorğa yerişli olurlar. Bu atlar yemə və saxlanma şəraitinə davamlı olurlar. Temperamentləri adətən sakit olur, lakin həm fleqmatik həm də sanqviniklərə rast gəlmək olur. Güclü olsalar da cıdır keyfiyyətləri elə də tərifəlayiq deyildir. Lakin, dağ yerində uzun səfərlərdə çox davamlı və dözümlüdürlər. Rəngləri daha çox adi kürən (əsasən şabalıdaçalan), tünd kürən və nadir hallarda açıq-kəhər (qızılı-kəhərə yaxın) olurlar. Yal-quyuğu bədən rəngində (kəhərlər istisna olmaqla) olur. Yal-quyuq və bədən tükləri nisbətən çox və cod olur. Səkil və qaşqalar az və ya heç olmur. Çox yayılmışdır və əhalidə olan cırlaşmış Qarabağ tipli atların çox hissəsini təşkil edir.

5) Qısa və ya orta belli, orta boylu (bəzən hündür), kiçik və ya orta ərəbi başlı, orta “kalibrli”, bir sözlə ərəbi xatırladır. Bu atlar ərəb küheyranları ilə oxşarlıq təşkil edir. Tükləri orta dərəcədə zərifdir. Quyuqlarını adətən ərəblər kimi çox dik tuta bilirlər. Adətən temperamentli və qızgın olurlar. Yaxşı cıdır və idman atlarıdır. Dözümlükləri çöl şəraitində keçirilən uzaq yürüşlərdə yaxşı, dağlarda isə nisbətən zəifdir. Rəngləri əsasən

adi-kürən (bəzən açıq rəngli yal-quyruq),qızılı-kürən,nadir hallarda isə sarı-kürən,tünd-kürən ola bilir.Səkil və qaşqalar orta və aşağı dərəcədədir.Bəzən tünd piqment ləkələrinə (gövdədə) rast gəlmək olur.Az yayılmışdır.

6) Bu tip atlar bəzi mənbələrdə təsvir edilən xanlıq dövrünün köhlənlərini xatırladır.Orta boylu,mütənasib bədənli,qısa belli,orta gövdəli,yaxşı inkişaf etmiş sağrılı,boynu dik və orta uzunluqda,tükləri zərif,dərisi nazik,yaraşqılı və təkrar olunmaz görünüşə malik atlardır.Bu tip atlar adətən limonu-sarı (bəzən köhnə bürüncü xatırladan rənglə sarı rəngin kombinasiyası),qismən qızılı-səmənd,və nadir hallarda metal parıltılı açıq-kürən olurlar.Belləri uzunluq qəhvəyi rəngli kəmərlə uzanır.Saç-yalı açıq qəhvəyi rəngdə,nisbətən seyrək tüklü olur.Səkil və qaşqalar orta və yuxarı dərəcədə yayılmışdır.Bu atlar nazlı yerişli,şux duruşlu,temperamentli olmaqla yüngül hərəkətlərə malikdirlər.İş qabiliyyətləri orta dərəcədədir.Çox az yayılmışdır.

Onu da bildirim ki,bir çox cinslərdə bu günə kimi müxtəlifliyin genetik olaraq idarə olunması (seleksiya) planlı şəkildə getmirdi.Hər-hansı cinsin populyasiyalarının yayıldığı ərazilərin coğrafi,milli və s. xüsusiyyətləri onun daxilində fərqli tiplərin formalaşmasına gətirib çıxarırdı.Lakin,təmizqanlı ərəb atları bir qədər istisna təşkil edir.Çünki,bu məşhur cinsə dünya səviyyəsində nəzarət edilmişdir.İndi də dünyada şou (baxış,gözəllik) tipli ərəb atları ayrıca,cıdır ərəb atları ayrıca, idman ərəb atları isə ayrıca seleksiya olunur. Ümumiyyətlə tiplər üzrə yetişdirmə heç bir cinsdə dəqiq şablon və qəlibə salınmır.Hər-hansı bir tipin nümayəndəsi ilə digər tipin nümayəndəsini cütləşdirib hər iki tipdə arzuolunan əlamətləri almaq üçün istifadə etmək olar.

Qarabağ at cinsi daxilində olan müxtəlif tipli atları ayırmaq bir qrup şəklində tipləşdirmək düzgün olmazdı.Lakin,bir neçə tip,misal üçün yürüş tipi,cıdır üçün ceyran tipi,universal minik

atı tipi formalaşdırmaq olar.Mövcud durum atların sayı az olduğundan buna imkan vermir.

9.2. Müasir Qarabağ atının donları (rəng)

Bu gün Qarabağ cinsində əsasən kürən rəng və onun çalarları çoxluq təşkil edir.Kəhər rəng və onun çalarları çox az,boz rəng və onun çalarları isə demək olar ki,yoxdur.Digər rənglərdən isə danışmağa dəyməz.

Aşağıda rənglərin təsviri verilir:

1.Kürən rəng qrupu

Kürən rəng qrupu adi kürən,açıq kürən,tünd kürən,qızılı-kürən,sarı-kürən (limonu),çal-kürən və s.çalarlara ayrılır.

- **Adi kürən** bədəndə narıncı,qırmızımtıl-qonur tüklərin vəhdəti nəticəsində yaranır.Metal parıltısı olmur.İpək parıltısına rast gəlmək olur.Təbiətdə bir çox vəhşi heyvanlarda rast gəlmək olur.Bu atların yal-quyruğu bədən rəngdə,bəzən açıq rəngdə olur.Ayaqları ya adi kürən,ya da xəfifcə açıq şabalıdı rəngə çalır.Adi kürən rəngli Qarabağ atlarında səkil və qaşqalar əsasən orta və az dərəcədə,bəzən də yuxarı dərəcədə rast gəlir.Nadir hallarda isə bədəndə və ya qarında ağ və ya tünd ləkələrə rast gəlmək olur.Belində tünd kəmərlər olmur.Bəzi atlarda diqqətlə baxarkən kəmərin “izi” hiss olunur.Vəhşi təbiətdə rast gəlmək (dələkimilər,sincablar,tülkülər,cütdırnaqlılar və s.) olur.Müasir Qarabağ atlarının 50-60%-də rast gəlmək olur.

- **Açıq kürən**,kürən atın tükləri arasında samanı rəngli açıq tüklərin nisbətən çoxluq təşkil etdiyi halda yaranır.Yal-quyruq əsasən bədən rəngdə olur.Bəzən daha açıq rəngli yal-quyruq (adətən axaltəkələrdə rast gələn samanı rəngi xatırladır) müşahidə edilir.Ayaqları adətən bədən rəngdə olur.Qaşqa və səkillər orta dərəcədə və bəzən də orta dərəcədən çox rast gəlir.Vəhşi təbiətdə bu rəngə elə də çox rast gəlmək olmur.Müasir Qarabağ atlarının təqribən 5-10%-də rast gəlir.

- **Tünd kürən**,kürən rəngdə tünd şabalıdı (və ya qonur) tüklərin sayı çox olduqda yaranır.Bir qədər qonurumlu çalar yaradır.Metal parıltısı da ola bilir.Tünd kürənin demək olar ki,şokoladı xatırladan başqa bir çalası (kontrast açıq rəngli yal-quyruğu olur) da vardır ki, Qarabağ atında çox nadir hallarda rast gəlir.Bəzən tüklərin ucu qırmızımtıl olur və günəş şüaları altında məxsusi çalar verir.Bu cür rəng qızarmış qarğayı rəngə (əsasən qərb cinslərində olur) oxşasa da onu səhv salmaq olmaz.Tünd kürənin yal-quyruğu ya bədən rəngdə,ya da açıq rəngdə olur.Ayaqlar əsasən bədən rəngdə olur.Qaşqa və səkillər adətən aşağı dərəcədə olur.Tünd pigment ləkələri və əksinə sağrı və ya qarında iri ağ ləkələrə nadir hal olsa da rast gəlmək olur.Təbiətdə,vəhşi heyvanlar arasında rast gəlir (lakin,onu qonur rənglə səhv salmaq olmaz).Müasir Qarabağ atlarının təqribən 3-6%-də rast gəlir.

- **Qızılı-kürən** rəng oxra sarısına yaxın rəngdir.Bu köynəyin əsas fərqli cəhəti ipək və ya metal parıltısına malik olmasıdır.Adi kürəndən fərqli olaraq qırmızımtıl tüklər azlıq təşkil etdiyindən qızılı-kürən rəng bir qədər yumşaq təsir bağışlayır.Bu atların ayaqları çox vaxt bədən rəngdə,bəzən isə yüngülcə şabalıdı olur.Yal quyruqları ya qızılı rəngdə,ya da bir qədər fərqli olur.Səkil və qaşqaları

müxtəlif dərəcədə (çox vaxt orta dərəcə müşahidə olunur) olur. Adi kürəndən fərqli olaraq bədəndə tünd pigment ləkələrinə demək olar ki, çox nadir hallarda rast gəlinir. Açıq pigment ləkələrinə (əsasən qarında, sağrıda) nisbətən çox rast gəlmək olur. Tükləri orta dərəcədə yumşaq və orta dərəcədə sıx olur. Belində kəmərlə ya olmur, ya da “xəfif” hiss olunur. Vəhşi təbiətdə nadir hallarda rast gəlmək olur. Müasir Qarabağ atlarının təqribən 25-35%-də rast gəlir.

- **Limonu-sarı** don öz gözəlliyi və unikalığı ilə fərqlənir. Bu effekt açıq sarı (samanı) rəngli tüklərin öz “krem” (“saralmış qaymaq”) çaları ilə yaranır. Ya ipək, ya da “xəfif” metal parıltılı olur. Çox zərif görünür. Tükləri bütün qalan donların tüklərindən seyrək olur. Yal-quyruğu bədən rəngində və ya bir qədər açıq (demək olar ki, çox açıq) şabalıdı olur. Ağız və burun nahiyəsi adətən tüksüz olmaqla yaxşı təzahür edən pigmentasiyaya malik olur. Paçası da az tüklü və pigmentasiyalı olur. Ayaqları əsasən bədən rəngində, bəzən də açıq-şabalıdı rəngdə ola bilər. Səkil və qaşqalar çox rast gəlir və adətən orta dərəcədə və ya daha yuxarı dərəcədə olur. Tünd pigment ləkələri demək olar ki, rast gəlinmir. Açıq pigment ləkələrinə rast gəlmək olur. Ümumiyyətlə, bu donun özünün melanin pigmentasiyası zəif olduğundan ağ ləkələrə meyilli olurlar. Bu atların belində şabalıdı kəmərlə demək olar ki, məxsusi hal sayılır. Cinsdə həmişə azlıq təşkil edən bu don indi də müasir Qarabağ atlarında çox az (təqribən 5-10%) rast gəlir. Vəhşi təbiətdə də çox nadir hallarda rast gəlir.

2.Kəhər rəng qrupu

- **Qızılı-kəhər** don çox nadir hallarda rast gəlinir.Bu donu bəzən qızılı-səməndlə səhv salırlar.Qızılı-səmənd donun tükləri qum rənginə yaxındır və çox zaman bel uzununu tünd “kəmər” uzanır.Qızılı-kəhərin donu isə bir qədər açıq-kərpici çalara malikdir.Baxmayaraq ki,hər iki don yal-quyruğun və ətrafların (aşağıya doğru tünd sahə) tündləşməsi ilə müşayət olunur,bu halda da tük örtüklərini dəqiq müşahidə etməklə əsl donu müəyyən etmək olur. Lakin,bəzən,qızılı-kəhər donlu atların da belində çətinliklə görünən zolağa rast gəlmək olur.Qızılı-kəhər donlu atlarda qaşqa və səkillər orta dərəcədə olur.Qarabağ at cinsində nadir hallarda (təqribən 2-5 %) rast gəlinir.Vəhşi təbiətdə müəyyən qədər rast gəlmək olur.

3.Samanı rəng qrupu

- **Qızılı-səmənd** don Qarabağ cinsində nadir və gözəl rənglərdən sayılır.Bu donun tükləri açıq qum rəngli, yal-quyruğu tünd şabalıdı,ön ayaqları bilək oynağının yuxarisından,arxa ayaqları isə çapma oynağının yuxarisından başlayaraq tünd şabalıdı rəngdə olur.Bel uzununu şabalıdı rəngə çalan “kəmər” müşahidə olunur. Qaşqa və səkillər orta dərəcədə olur.Bu donun Qarabağ atlarında meydana çıxması (təqribən 2%-ə qədər) istisna hal kimi qəbul olunur.Vəhşi təbiətdə dırnaqlılar və dələkimilərdə rast gəlinir.

- **Samanı** don bütün at cinsləri içində az rast gəlinən dondur.Bu rəngə əsasən müxtəlif ölkələrin yerli at cinslərində rast gəlmək olur.Beynəlxalq əhəmiyyətli mədəni at cinslərində çox az rast gəlinir (axaltəkələrdə meydana çıxır).Samanı don açıq,solğun sarı rəngli (saman rənginə oxşar) tüklərin göstərdiyi rəngdir.Bu donu

gəzdirən atların yal-quyruğu əsasən bədən rənginə nisbətən açıq rəngli olur.Bəzən yal-quyruqda tünd tüklər olduğundan onu səmənd donla səhv sala bilirlər. Lakin,samanı atların ayaqları tünd rəngdə olmur,bellərində isə tünd kəmər müşahidə olunmur.Qaşqa və səkillər adətən orta dərəcədə və ya çox olur.Qarabağ at cinsində demək olar ki,istisna haldır və rast gəlmə ehtimalı hədsiz dərəcədə azdır.Vəhşi təbiətdə çox az rast gəlir.

9.3. Müasir Qarabağ atlarının sinir sistemi,temperamenti və xasiyyəti

Məlumdur ki,bütün heyvanlar kimi atlar da sinir sisteminə malikdirlər.Atlarda sinir sistemi ali sinir sistemi və periferik sinir sistemlərinə ayrılır.Heyvan sevərlər və mütəxəssislər bilir ki,sinir sistemi heyvanın orqanizmində gedən fizioloji proseslərlə sıx əlaqədə işləyir.Heyvanlarda şüurun,idrakin olmaması bir çox alimlər tərəfindən bildirilmişdir.Düzdür,təbiət və üzvi aləm çox mürəkkəb və sirrlidir və bu gün qarşısında elmin belə aciz qaldığı hadisələr baş verməkdədir.Hər-halda heyvanların,o cümlədən atların da instinkləri,hissetmə funksiyaları və refleksləri digər heyvanlarda,o cümlədən insanda rast gələn bu tipli cəhətlərin analoqları kimi maraq doğurur.Atların hiss orqanları içində ən mükəmməli qulaqlardır.Atlar gözəl eşidirlər.Hətta,ən zəif səsləri belə,uzaqdan eşidə bilirlər.Görmə qabiliyyətləri ümumən yaxşı olsa da eşitmə hissindən geri qalır.Lamisə hissi də yaxşı inkişaf etmişdir.

Atların sinir sistemi,temperamenti və xasiyyətləri onların cinsindən də asılıdır.Bundan əlavə bildirim ki,cinsiyyət parametrlinin də sinir sisteminə,temperamentə təsiri vardır.Belə ki, erkəklər dişilərə nisbətən daha qızgın,dəlisov olurlar.Cinslərə gəldikdə isə dünyada tanınmış at cinsləri içində öz mehriban xarakteri və “ağlı” ilə tanınan atlar ərəb atları sayılır. Axaltəkə,

Qaraçay,Budyonni və ingilis atları tez qıcıqlanan və qızğın olurlar.

Tanınmış rus alimi İ.P.Pavlov qıcıqlanma və tormozlanma hadisələrinin qarşılıqlı məhsulu olan dörd sinir fəaliyyəti qrupu müəyyən etmişdir.Bu antik alim olan Hippokratın dörd ünsürünə (selik,öd,qan,qara öd) bənzəyir.Müxtəlif ünsürlərlə izah edilən bu tiplərin nümayəndələri istər insanlar,istərsə də heyvanlar arasında öz fəallıqları,reaksiyaları ilə bir-birindən fərqlənirlər.Fleqmatik,xolerik,sanqvinik,melanxolik kimi qəbul edilən bu tiplər İ.P.Pavlovun bildirdiyi tiplər ilə oxşardır və fiziki aktivliklə temperament aktivliyinin qarşılıqlı münasibəti şəklində ortaya çıxır.

Adətən şərq tipli minik cinsləri sanqvinik (fəal və mehriban) tipinə yaxın olur.Qərb atları isə çox zaman ağır və süst temperaməntə malik olmaqla sakitdirlər.Lakin,bu fikirlər nisbidir və burada bir çox digər amillərin də rolu ola bilər. Misal üçün,şərq cinsləri sayılan ərəb və axaltəkə atları (hər ikisi quraq səhra və yarımşəhra iqlimində fərdi şəkildə yetişdirilmişlər) temperament və xasiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Qarabağ atları fəallıqları,işgüzar olmaları,reflekslərə qarşı cəld və dəqiq reaksiya göstərmələri ilə bir çox cinslərdən fərqlənirlər.Bu atların sanki insan kimi qəlbləri vardır.Bir qədər bədii görünə də öz praktikamdan deyə bilərəm ki,bu atlarda öz həmvətənimə göürdüm.Qarabağ,ərəb,axaltəkə və ingilis atları üzərində apardığım müşahidələr nəticəsində bu cinslərin nə qədər fərqli xasiyyətə,duyuma malik olduqlarını üzə çıxardım. Dünyada ən “ağıllı”,ən “insanpərvər” at kimi qəbul edilən ərəb atları insana qarşı sevgi ilə yanaşır.Lakin,bu münasibət bütün sinir və psixoloji mübadilələrin sabitlik və xoşagəlimlilik müstəvisindən kənara çıxdığı halda pozula bilir.Yəni,ərəb atı heç də həmişə və çox hallarda tərəf müqabilin sevməyəcək.Bu atlar “ağıllı” və “insanpərvər” olmaqla yanaşı həm də “nazlı”

və təkəbbürlü “kübar” atlardır.Ərəb atları hər-hansı “psixoloji” testdən bütün cinslərdən daha uğurla çıxırlar.

Axaltəkə atları əsl mənada qədim türk tayfalarının cəsarətli,ağıllı və hiyləgər (tədbirli),bununla belə məğrur igidlərini xatırladırlar.Bu atlar hər bir insanı özünə qarşı hörmət və nəzakətlə davranmağa vadar edirlər sanki.Axaltəkəni “aldatmaq” çox çətin işdir.Əgər ona pislik etsən bu pislili heç zaman unutmaz.Deməzdim ki,axaltəkələr kinli atlardır, lakin, unutqan da deyillər.Bəzən zəif reaksiyalı atlar rast gəlir ki, təlimdə tələb olunanı başa düşmədiklərindən çətinliklər yaradır.Əsəbi olurlar.

İngilis atları da “özündənrazi”,”təkəbbürlü” atlardır.Tez özündən çıxan atlardır.Kinli deyillər.Təlimə tez uyğunlaşırlar, lakin,müstəqildirlər və istənilən vaxt insanın tabeçiliyindən çıxa bilirlər.Bəzən çox qoçaq,bəzən isə hədsiz ürkək olurlar.

Qarabağ atları oynaq xasiyyətli,”şən” temperamentli atlardır.Qızğın olsalar da qəzəbli və təcavüzkar (aqrəssiv) deyillər.İtaətkar olan bu atlar heç də zəif hissələrə malik olan fleqmatiklər deyillər.Qəribədir ki,ən çətin vəziyyətdə düzgün tərbiyə edilmiş Qarabağ atı minicinin,xüsusilə də sahibinin komandalarını bütün imkanları daxilində yerinə yetirirlər.Bir qədər haşiyəyə çıxaraq bildirim ki,bir-neçə il öncə yüksək dağlıqda yerləşən bir kənddən Bakı şəhərinə qədər məsafəni dayanmadan,yarımqanlı Qarabağ atında qət etdim.Əslində eksperiment olaraq həyata keçirdiyim bu yürüş boyu atımın gücü tükənsə də,ayağı ağrısı da əlimin yüngül tərponişi ilə komandamı “başə düşərək” ona əməl etməsi məni heyretə gətirirdi.Buna atı vadar edən nə idi?Bu,mükəmməl tərbiyənin nəticəsi kimi də qəbul edilə bilər.Lakin,nəzərə alsam ki,bir sıra at cinslərinin nümayəndələri ilə təlim keçmişəm,bu zaman cəsarətlə deyə bilərəm ki,düzgün təlimdən sonra Qarabağ atı kimi adekvat reaksiyalı və gözəl,rahat ünsiyyətli at tapmaq çətin məsələdir.Bu atların təlimi başqa formada aparılmalıdır ki,müasir atçılıq işçiləri bunu nəzərdən qaçırır.

Qarabağ atlarının ürkəkliyi barədə deyilənlərlə tam olmasa da qismən razıyam.Düzgün tərbiyə etdikdə bu atlar çox qoçaq olurlar.Lakin,"duygusal" olduqlarından bir sıra hallarda həyəcanlı və ehtiyatlı ola bilirlər.Onlar adətən qorxudan deyil, əsəbdən həyəcanlanırlar.Qarşılıqlarına bir xoşağəlməz obyekt çıxarsa ilk öncə ani durar,qarşısındakını "araşdırar" və gözləyər.Qarşısındakı yolundan çəkilməzsə bu zaman xorultuya bənzər səs çıxardaraq gərilər.Çox hallarda minicinin iradəsinə zidd olaraq irəli getməyə və qarşısındakını qabaq ayağı ilə vurmağa çalışır.Bəzən isə minicinin sakitləşdirməsi nəticəsində özünü toplayaraq onun idarəsinə tabe olar və xoşağəlməz hadisədən uzaqlaşar.Lakin,bütün günü xoflu və ayıq olar.Bu ola bilsin ki,onun dağ atı olması və yerli əhalinin həyat tərzi ilə bağlılıq nəticəsində formalaşmışdır.Dağda atlar hər an ehtiyatlı olmağa çalışır,ani olaraq hər-hansı bir təhlükə ilə qarşılaşan zaman həmin hadisəni tez qavramağa çalışırlar. Bu səbəbdən də bu atlar hər an sayıq və həyəcanlı olurlar.Bu bəzi çıxılmaz və çətin vəziyyətlərdə onlarda həyəcan dolu qəzəb yaradır.Bu cəhətlər yüksək dağlıq atları olan qaraçay və kabarda atlarında da olur.

Dağlarda dar cığırlar,sürüşkən yerlər,çınqıllı yamaclar, sıldırım qayalıqlar rast gəlir.Bu yerlərdə bəzən bir atın sərbəst hərəkət etməsi üçün dar cığırlar və aşırımlar çətinlik törədir.Atlarda cəsarət,səbr və seçim etmək imkanları olmalıdır ki, bu kimi yerlərdə təhlükəli vəziyyətlərə düşməsinlər. Hətta, onları bir çox hallarda idarə etmək məsləhət deyil.Uşaqlıq vaxtında qocaların mənə danışdığı söhbətlərdən birində iki atlının sıldırım yamacla enmə səhnəsi mənə çox maraqlı gəlmişdi.Söhbətdə deyilir ki,atlıların bir-biri ilə mübahisə edərək hansı cığırla enməyin daha təhlükəsiz olduğunu müəyyən etmək istəyirlərmiş.Atlılardan biri atların yüyənini boynuna atıb onların sərbəst hərəkət etmələrinə şərait yaratmağı təklif edir.Onunla razılaşmayan yoldaşı atını istədiyi qaydada idarə etsə də o biri atlı atını sərbəst buraxır.Nəticədə

birinci atlı atı ilə birgə qayalığa uçur, minici tərəfindən idarə olunmayan digər at isə özü ən münasib yolu müəyyən edərək uğurla və sağ-salamat yamacı enir.

Yuxarıda göstərilən misal nisbidir və həmişə səmərəli olmaya da bilər. Odur ki, bu cür hallarda insan şəraiti qiymətləndirdikdə atını bir “intellektual” varlıq kimi də qəbul etməlidir.

Qarabağ atları əsl ailə atıdır. Bu atlar uzaq səfərdə ən gözəl yoldaş ola bilər. Kiçik uşaqlara qarşı, xəstə və əlil insanlara qarşı necə diqqətli və mehriban olduğunun şahidi olmuşam. Hətta, peşəkar idmançının asanlıqla minə bilməyəcəyi bir Qarabağ atının xəstə və şikəst insanın altında necə itaətkarlıqla və mehribanlıqla hərəkət etməsi heyrət doğurur. Burada bir haşiyəyə çıxıram və atsevərlər üçün kiçik bir hadisəni təsvir edirəm:

“Dağ kəndlərinin birində qalırdım və bir yarımqanlı Qarabağ atı ilə məşğul olurdum. Bu atın necə mehriban, cəsarətli, insan kimi sevən qəlbə malik olması məni əsl mənada heyrətə gətirirdi. Onun nəinki insanlar, hətta, heyvanlarla da gözəl ünsiyyət qurduğunu müşahidə edirdim. Bəzi hallarda qaçıb ərazidən uzaqlaşsa da onu tapdıqda günahkar baxışları ilə mənə baxaraq sanki üzr istəyirdi.

Son zamanlar onun çöldə tək otlayan və digər aygırların “təcavüzlərinə” məruz qalan balalı bir madyana diqqət göstərməsi nəzərimdən qaçmırdı. Onların bu münasibətlərini izləməyə başladım. Madyan həvəsdə deyildi və bu səbəbdən də erkəkləri yaxına buraxmırdı. Həm də yanında balası (dişi) olduğundan onu aygırların hücumundan (bu baş verirdi) qoruyurdu. Lakin, maraqlıdır ki, mənim atımın onun yanında otlamasına mane olmurdu. Bir-neçə gündən sonra mən dayçalı madyanla atımın çiyin-çiyinə otlamasının şahidi oldum. Çox qəribə idi – dişi dayça daha çox anasına deyil erkək bir ata sığınır. Atım dayçanın şiltaqlıqlarını qəbul edər və hətta, onlara digər atlar yanaşmaq istəyəndə bu atları gah güclə, gah

da öz xarizmatik görüntüsü,hərəkətləri ilə oradan uzaqlaşdırardı.

Bir gün sahibi madyanı götürüb qışlağa – yəni arana aparmağa gəldi.Lakin,dayça mənim erkək atımdan ayrılmaq istəmirdi.Bütün cəhdlərə baxmayaraq dayça anasından ayrı-laraq atımın yanına qaçırdı.At sahibinin xahişlərinə cavab olaraq çətinliklə,insan hiyləsi ilə onları bir-birindən ayırdım...”

Əlbətdə ki,burada həm mənəvi,həm fəlsəfi bir anlam var. Bu hadisəyə şair kimi də,alim kimi də,mistik kimi də qiymət vermək olar.Lakin,bir şeyi deyim ki,hər bir heyvan cinsi,xüsusilə də at cinsi onu yetişdirmiş millətin,xalqın xarak-terini özündə əks etdirir.Vahid coğrafi ərazidə yaşayan,vahid dildə danışan,oxşar adətləri olan insanların cəmiyyətində formalaş-mış hər bir varlıq bu insanların transformasiyasıdır.

Sonda bildirim ki,haqqında danışdığım Qarabağ atı ağır xəstəlik nəticəsində həlak oldu.Ona qarşı olan sevgi və babalarımın gen yaddaşına hörmət əlaməti olaraq atın ürəyini yaşıl otlaqlarında otladığı dağda,bədəninə isə 250 km uzaqda-öldüyü yerdə dəfn etdim.Qəbrini isə qədim türk kurqanları kimi hazırlayaraq atın çulunu,cilovunu da onun qəbrinə qoy-dum...

9.4. Müasir Qarabağ atlarının interyer göstəriciləri,dölvermə qabiliyyəti

Hər bir at cinsinin özünəməxsus eksteryeri olduğu kimi fərqli interyeri də olur.İnteryer dedikdə onun daxili orqanlarının işi,hemotoloji (qan) göstəriciləri,sümük tərkibi və s. nəzərdə tutulur.Təyinatından,yetişdirildiyi təbii-iqlim zonasından və bir sıra digər səbəblərdən asılı olaraq atın interyer göstəriciləri dəyişə bilər.Misal üçün sürətli minik atları,yüngül qoşqu yortağan atları və ağır qoşqu atlarının interyer göstəriciləri arasında nəzərəçarpacaq fərqlər vardır.

Hal-hazırda Qarabağ atlarının interyer xüsusiyyətləri öyrənilməmişdir.Lakin,SSRİ zamanında bir sıra alimlərin,mütəxəssislərin araşdırmaları nəticəsində yerli cinslərin,o cümlədən Qarabağ atlarının interyer göstəriciləri müəyyən edilmişdir.

Sümüklərdə ilik boşluğunun ölçüsü Azərbaycan atlarında orta hesabla 12,8 mm,axaltəkəldə 14,2 mm,ağır qoşqu atlarında isə 18,8 mm-dir.

Sümük divarlarının orta qalınlığı Azərbaycan atlarında 8,5 mm,axaltəkəldə 9,2 mm,ağır qoşqu atlarında 10,1 mm-ə qədərdir.

Qarabağ atlarının döllük göstəriciləri çox yüksəkdir. Normal bəslənmə və saxlanma şəraitində 100 madyandan 85-90 bala almaq olur.Buna səbəb olan əsas amillərdən biri bu atların uzun əsrlər boyu təbii şəraitdə, xüsusilə də ilxı şəraitində saxlanması olub.Yaylaq-qışlaq sistemi,ekoloji təmiz su və yem mənbələri,təmiz dağ havası madyanların və dölün sağlamlığına müsbət təsir edib.Qışlama qabiliyyəti həmçinin qarınılıq kimi cəhəti ortaya çıxarmışdır. Qarabağ atlarının qarnı və sağrısı kifayət qədər genişdir.Bu səbəbdən də çətin doğuşlara nadir hallarda rast gəlmək olur.Ərəb,axaltəkə,ingilis cinsli madyanlarla müqayisədə

Qarabağ madyanları doğuşlarda daha az çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Müxtəlif at cinslərinin hemotoloji göstəriciləri

Cinslər və fizioloji vəziyyət	Eritrositlərin miqdarı (1 ml-də milyon)	Leykositlərin miqdarı	Hemoqlobinin miqdarı (Sali üsulu ilə %-lə)	ECR (2 saatdan sonra)	Qələvilik ehtiyatı (mq %-lə)	Şəkər (100 qr qanda mq %-lə)
Qarabağ						
Sakit halda	9021	7566	93	125	453	96
Cıdırdan sonra	11542	10150	106	114	370	117
Fərq %-lə	27,5	34,1	13,9	-8,8	-18,4	21,4
Qazax (Dilbaz)						
Sakit halda	8080	9445	87	136	533	96
Cıdırdan sonra	10923	13909	106	121	322	129
Fərq %-lə	35,1	47,2	21,8	11,0	-38,5	34,3
İngilis						
Sakit halda	8995	8400	93	118	500	81
Cıdırdan sonra	13111	11122	115	84	420	112
Fərq %-lə	45,7	32,4	23,6	28,8	-16,0	38,2

SSRİ dövründə aparılmış müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, madyanların təqribən 60%-i ilk dəfə doğandan 4-20 gün sonra, 20%-ə qədəri 20-40 gündən, qalanları isə daha gec olaraq həvəsə gəlirlər. Madyanlarda cinsi həvəs dövrü orta hesabla 5 gün davam edirdi. Müşahidələr göstərirdi ki, cütləşmə yay aylarına düşəndə madyanların çox hissəsi mayalanmayaraq qısır qalırdı.

Qarabağ madyanlarında boğazlıq dövrü orta hesabla 332 gün (316-364 günədək) davam edir.

Çox nadir hadisə olaraq Qarabağ atlarında ekiz doğuşlar da (atçılıq aləmində çox nadir hadisədir) müşahidə edilmişdir.

Qarabağ madyanlarının südlülük dərəcəsi (südün miqdarı, yağıllığı, quru maddə miqdarı və s.) ərəb, ingilis, axaltəkə atlarından üstün olsa da qazax, kumık, qırğız, başqırd kimi atların südlülük dərəcəsindən geri qalır. Buna baxmayaraq Qarabağ dayçaları üçün analarının südü kifayət edir və onlar inkişafdən qalmırlar.

9.5. Müasir Qarabağ atlarının iş qabiliyyəti

Şərq cinslərinin iş qabiliyyəti barədə tarixdə kifayət qədər məlumatlar vardır. Tanınmış tarixçilər, o cümlədən, Strabon, Herodot, Diodor və s.-ləri qədim türk, ərəb, fars, monqol atlarının iş və döyüş qabiliyyətləri barədə çox yazmışlar. Biz artıq qədim yerli at populyasiyasının iş və döyüş qabiliyyəti barədə danışdıq.

Müasir Qarabağ atlarının (XIX – XXI əsrlər) istər xarici görünüşü, istərsə də iş qabiliyyəti qədim populyasiyadan təbii ki, fərqlidir. Lakin, bu fərqlilik elə də böyük deyil. Müasir Qarabağ atları qədim atlarda az rast gələn və ya olmayan keyfiyyətlər də qazanmışdır.

Qarabağ atları ortaboylu və ya bir qədər alçaqboylu olmaqla bəzən də xeyli hündür boylu fərdlər də meydana çıxır

bilir.Əsasən,ortaboylu,orta tutumlu (enlilik) və orta sümüklü atlar sayılır.Bu atlar ekoloji tipinə görə dağ (dağətəyi),istifadə tipinə görə isə minik-yük-qoşqu tiplidir.Müqayisə üçün digər ekoloji at tiplərini göstəririk:

Səhra (həmçinin bozqır) və vahə ekoloji tipinə uyğun cinslərin demək olar ki,böyük əksəriyyəti minik tipli,qismən də minik – qoşqu tipli olur.Bunlara ərəb,bərbər,axaltəkə, anadolu, karib,qazax,don və s. cinslər aiddir.

Dağ (həmçinin dağətəyi) ekoloji tipinə uyğun cinslərin demək olar ki,böyük əksəriyyəti minik-yük tipli olur.Lakin,dağ at cinslərinin içində unversal iş atları və sırf minik istiqamətində seçilərək yetişdirilən at cinslərinə də rast gəlmək olur.Bu cinslərə kabarda,qaraçay,Qarabağ,qarabayır,qırğız,yeni qırğız, qusul,altay,lokay və s. cinslər aiddir.

Meşə (həmçinin meşə - çöl) ekoloji tipinə uyğun cinslərin demək olar ki,böyük əksəriyyəti minik – qoşqu tipli olur.Bu cinslərətrakenen,holştin,hannover,kleydesdal,perşeron,vladimir,tori,orlov,rus,yakut,vyatka,peçora,fin və s.

Onu da deyim ki,bu unversal istifadə tipidir və onu ifadə edən cinsin daxilində həm tipik minik,həm tipik yük,həm də tipik qoşqu atlarına rast gəlmək olur.Lakin,bu fərdlərin hər biri özündə məxsus olduğu cinsin ən başlıca xüsusiyyətlərini öz istifadə tiplərinə uyğun olaraq birləşdirirlər.Bu tiplər üzrə xüsusi seleksiya aparılmır.Belə fərqliliklər adətən yetişdirilmə üsulu və zonasına uyğun olaraq meydana çıxır.Qarabağ cinsi içində kobud quruluşlu,mökəm,çox dözümlü,adi kürən rəngli, kəskin dağ iqlimində yük altında uzaq məsafələr gedə bilən fərdlərin böyük əksəriyyəti Dövlət Damazlıq Kitabında (DDK) qeydiyyatda olmayan və əsasən kortəbii olaraq əhali tərəfindən yetişdirilən atlardır.DDK – da valideynləri qeydiyyatda düşmüş atlar təmizcinsli və yaxşılaşdırılmış atlar qrupuna şamil edilmişdir ki,bu fərdlər də müasir Qarabağ atlarının əsas cins özüyi hesab edilərək damazlıq işində istifadə olunur.Bu atlar istifadə tipinə görə əsas etibarilə minik atlarıdır.Ekoloji olaraq

dağ tipinin bir çox xüsusiyyətlərini qoruyub saxlasa da zavod yetişdiriciliyi sayəsində bir sıra xüsusiyyətlərini də müəyyən qədər itirmişdir. Aydınır ki, zavodda süni və məhdud şəraitdə (ərazi) yetişdirilmiş Qarabağ atları əhalidə olan və əsasən açıq havada, kəskin şəraitdə yetişdirilən, dağa, arana köç edən Qarabağ atlarından ətraf mühit təsirlərinə qarşı davamlılıqda, uzaq yollarda dözümlülükdə geri qalacaq. Öz növbəsində DDK – da qeyd olunmamış, əhalidə olan atlar da sürət, boy, gözəl eksteryer və limonu (qızılı-kürən) rəng kimi göstəricilərə görə DDK – da qeyd olunmuş və əsas cins kateqoriyasına aid edilmiş atlardan geri qalır.

Hər – hansı at cinsinin iş qabiliyyəti onun eksteryeri ilə sıx bağlıdır

Qarabağ cinsli Pulemyot ləqəbli at Ümumittifaq yarışlarda. Jokey Əli Tağıyev

Aşağıda müxtəlif at cinslərinin sürətləri verilmişdir:

At cinsləri	Məsafələr,m-lə (dəq.,san.)						
	1000	1200	1600	1800	2000	2400	3200
İngilis*	0.55	1.08	1.37	1.50	1.59,0	2.25	3.20
Trakenen**	1.03,0	1.16,0	1.42,0	1.57,0	2.11,0	2.34,0	3.30,0
Budyonni**	1.06,0	1.14,4	1.41,0	1.54,8	2.09,0	2.35,9	3.29,0
Kustanay**	1.04,4	1.14,0	1.41,8	1.54,4	2.07,5	2.35,0	3.35,0
Ərəb *	1.05,8	1.18,4	1.45,2	1.58,6	2.13,0	2.41,0	3.40,5
Axaltəkə*	1.06,7	1.18,6	1.43,6	2.00	2.13,6	2.42,0	3.48,1
Don***	1.08,5	1.19,0	1.46,0	2.00	2.15,4	2.43,0	3.37,0
Kabarda	1.14,0	1.21,5	1.53,4	2.00	2.15,4	2.43,0	3.37,0
Qarabağ	1.13,0	1.24,0	1.55	2.02	2.25	2.53,0	3.52
Qarabayır	1.14,0	1.20,5	1.53,0	2.00,5	2.15,8	2.44,8	3.43,2

Qeyd: “*” –ilə işarələnmiş cinslər təmizqanlı qəbul edilib
 “**” –İlə işarələnmiş cinslər yarımqanlı və yüksəkqanlı
 (ingilisqanlı)
 “***” –ilə işarələnmiş cinslər qismən ingilis qanı daşıyır

Yuxarıdakı cədvəldən görüldüyü kimi təmizqanlı cinslər, xüsusilə də ingilis atları sürət göstəricilərinə görə öndə dururlar. Digər təmizqanlı cinslər olan ərəb və axaltəkələr demək olar ki, bərabər sürətlər göstərirlər. İngilis atının qanı qarışdırılmış cinslər isə həm təmizqanlı ərəb və axaltəkə, həm də yerli atlardan sürətlərinə görə üstüdürlər. Müxtəlif zonaların yerli at cinsləri, o cümlədən Qarabağ atı demək olar ki, eyni sürət göstərirlər. Onu da deyim ki, cədvəldəki göstəricilər rekord göstəricilər deyil. Bu sürətlər daha çox rast gəlinən yaxşı nəticələndir.

Bildirdiyimiz kimi atın sürətlə qaçması onun bədən quruluşu ilə sıx bağlıdır.Hər bir cins məxsusi eksteryerə malikdir. İnteryer xüsusiyyətlərini də,irsi ötürmə amilini də üzərinə gəlsək eksteryer sürətli qaçışda “son” sözünü deyir.Fikir verin və görəcəksiniz ki,ingilis atları və axaltəkə atlarının bədəni sanki bəbirin,hepardın bədəni kimi dartılmış formadadır. Qarabağ atlarının yerışı çox səlis və “yumşaqdır”.Bu atlarda oynaq və vətərlər möhkəm olmaqla buxovluq orta uzunluqdadır.

Məsafələr m-lə	Sınaqdan keçirilmiş at sayı	Sürət göstəriciləri			
		Zəif nəticə	Yaxşı nəticə	Orta nəticə	Gedilən məsafənin ilk 1000 m-i
1000	26	1,26	1,15	1,22	1,22
1200	79	1,44	1,25	1,36,3	1,21
1600	65	2,20	1,54	2,06	1,15
1800	64	2,39	1,58	2,08	1,22
2000	78	2,54	2,23	2,47	1,23,5
2400	99	3,23,6	2,53	2,55	1,15
2800	38	4,27	3,25	3,52	1,16
3200	41	5,16	3,59	4,43	1,28
4000	33	5,48,2	4,57	5,26	1,21

Sovetlər zamanında Qarabağ atları həm Bakı Dövlət Cıdır Meydanında,həm də SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində Ümumittifaq yarışlarda və sərgilərdə sınaqdan keçirilirdi.1958-1972-ci illərdə ümumittifaq atçılıq yarışlarında 69 baş Qarabağ atı iştirak etmişdir.Bu yarışlarda bir çox qələbələr qazanmış Qarabağ atları Lokay atları üzərində qələbələr qazanmışdır. Ağdam atçılıq zavodunun yarandığı tarixdən 80-ci illərə kimi müddəti əhatə edən 30 il ərzində cinslə iş qabiliyyətinin,

xüsusilə də sürətin yüksəldilməsi yönündə intensiv iş getmişdir. Bununla da əhalidən və təsərrüfatlardan toplanmış Qarabağ atları əsasən ərəb atlarının qanının qarışdırılması və daha sonra özündə yetişdirilməklə yüksək iş qabiliyyəti kimi keyfiyyəti qazanmış və cıdır atı kimi özünü göstərmişdir.

1950-1970-ci illərdə Qarabağ atları arasında yüksək nəticələr göstərmiş və rekord vurmuş atlar:

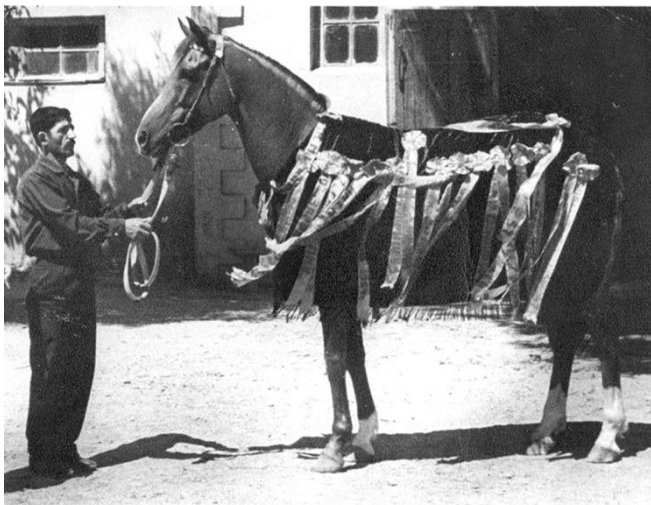
1.Plan – erkək, 1950-ci i.d. ərəb-Qarabağ mələzi (1/2 qanlı), 1200 m- 1 dəq. 25 san.

2.Sumqaida – dişi, 1953-cü i.d. ərəb-Qarabağ mələzi (1/2 qanlı), 1600 m-1 dəq. 54 san. ; 1800 m-2 dəq. 09,4 san. ; 2000 m-2 dəq. 20,6 san. ; 2400 m-2 dəq. 52 san. ; 2800 m-3 dəq. 21,6 san. ; 3200 m-4 dəq. 06,6 san. ; 4000 m-5 dəq. 00 san.

3.Kasset – dişi, 1951-ci i.d. ərəb-Qarabağ mələzi (1/2 qanlı), 1800 m-2 dəq. 17,6 san ; 3000 m-3 dəq. 41,4 san ; 3200 m-4 dəq. 02 san.

4.Signal – erkək, 1959-cu i.d. ərəb-Qarabağ mələzi (1/4 qanlı), 1600 m-1 dəq. 59 san ; 2400 m-2 dəq. 51,2 san. ; 3000 m-3 dəq. 52 san. ; 4000 m- 5 dəq. 02 san.

5.Pulemyot – erkək, 1960-cı i.d. ərəb-Qarabağ mələzi (3/4 qanlı), 1600 m-1 dəq. 51,6 san. ; 2000 m- 2 dəq. 23,2 san. ; 2400 m-2 dəq. 52 san. ; 3200 m- 3 dəq. 57 san.

Pulemyot ləqəbli Qarabağ atı.Rekordçu və bir çox yarışların qalibi

6.Naliv – erkək,1960-cı i.d. ərəb-Qarabağ mələzi (1/4 qanlı),2000 m-2 dəq.21,6 san. ;2400 m-2 dəq.51,5 san.

7.Piston – erkək,1966-cı i.d. ərəb-Qarabağ mələzi (1/4 qanlı),2000 m-2 dəq.21 san. ;2400 m-2 dəq.51,5 san.

1949-1980-ci illəri əhatə edən Qarabağ atlarının Dövlət Damazlıq Kitabının 1-ci cildində Qarabağ,Lokay və Kabarda atlarının müqayisəli sürətləri göstərilmişdir:

8.Kişmiş – erkək,2002-ci i.d. Qarabağ,1000 m-1 dəq.09 san. ;1600 m-1 dəq.52 san.

Kalçadan (Narzan-Alça) adlı Qarabağ atı 1967-ci ildə Moskvada “X Ümumittifaq Atçılıq Yarışları”nda 7000 m məsafəni 9dəq. 37 san. qaçaraq birinci yerə çıxmışdır.

Moskva şəhərində keçirilən maraqlı bir cıdır yarışını sayılan cinslər arasında yarışmada Qarabağ atı qalib gəlmişdir.

Salam ləqəbli Qarabağ atı.
Moskva cıdır meydanı

Qarabağ atı usta-məşqçi və jokey C. Tağıyevlə

Cinslər	Məsafələr (metrlə) üzrə sürət göstəriciləri							
	1200	1600	1800	2000	2400	3000	3200	4000
Qarabağ /yaxşılaşdırılmış	1,26,3	1,57	2,04	2,24	2,53	3,41	3,59,0	4,57
Lokay	1,22,9	1,53,6	2,08,5	2,25,1	2,51,6	3,37	3,58	5,10,8
Kabarda	1,24	1,53,4	2,05,1	2,22,2	2,51	3,44	3,59,5	4,55

SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan Respublikası tam müstəqil olaraq Qarabağ atçılığını inkişaf etdirməyə başladı. Bu dövrdə də cinsə ərəb və digər cinslərin qanı qarışsa da ümumilikdə cinsin keyfiyyətləri qorunub saxlanmış və hətta, bir sıra atçılıq klublarının, təsərrüfatlarının zəhməti nəticəsində atların iş qabiliyyəti artmışdır. Bakı Dövlət Cıdır Meydanında sınaqdan keçirilən Qarabağ atları ilə digər milli at cinsimiz olan dilbaz atları da birgə yarışır. Bu atların iş qabiliyyəti, idman göstəriciləri bir-birinə yaxın olduğundan onların birgə sınaqdan keçirilməsi qəbul edilmişdir. Bu sovet dövründə də belə idi. Qarabağ atları ərəb atlarına nisbətən daha uzun addıma malikdirlər. Ayaqlarını ərəb atları kimi yuxarıdan atmasalar da, nisbətən aşağı və uzun yerisləri (addımları) onların enerjisini daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Temperamentinin oynaq (lakin, dəlisoğlu deyil) olması, minicinin istəklərinə həvəslə “cavab” verməsi onu cıdırda və digər yarışlarda idarə olunan və rahat edir. Bu cəhət cıdırda uğur qazanmaq üçün önəmlidir. Yalnız, düzgün təlim edilmədikdə və onlarla düzgün davranmadıqda əsəbilik meydana gələ bilər.

1949-2000-ci illərdə BDCM-də keçirilmiş cıdır yarışlarında 1600 başdan çox Qarabağ atı sınaqdan keçirilmişdir. Bu atların I DDK və II DDK üzrə müqayisəli sürət göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Qarabağ atlarının I və II DDK üzrə sürət göstəriciləri

Məsafələr (m)	Sürət (dəq.san.)	
	1-ci cild DDK üzrə ən yaxşı sürət	2-ci cild DDK üzrə ən yaxşı sürət
1000	1.15	1.09,2
1200	1.25	1.22,8
1400	1.41	1.40
1500	1.51,6	1.50,2
1600	1.54	1.52,4
1800	1.58	2.04,2
2000	2.23	2.21
2400	2.53	2.49,3
2800	3.25	3.20
3000	3.74	3.35
3200	3.59	3.49
4000	4.57	5.00

Cədvəldən görüldüyü kimi son 20-30 ildə Qarabağ atlarının sürət keyfiyyətləri yüksəlmişdir.

X fəsil. QARABAĞ AT CİNSİNDƏ RƏNG PROBLEMI,YEMLƏMƏ PRİNSİPLƏRİ,İQLİMLƏŞMƏ

10.1. Rəng problemləri

Müasir (1990-2010-cu illər) Qarabağ atlarının cins kateqoriyasına aid olan nümayəndələri (DDK – ya salınmış valideynlərdən yaranmış) içərisində unikal donlar olan qızılı-kürən və xüsusilə də limonu-sarı çalarlar kifayət qədər deyil.Düzdür,genetik olaraq limonu-sarı rəng çox az hallarda ortaya çıxır,lakin,XX əsrin ikinci yarısında mövcud olmuş atlar içərisində bu rənglərə kifayət qədər rast gəlmək olurdu.O ki qaldı DDK - ya salınmamış,əhalidə olan cırlaşmış Qarabağ atlarına onların içərisində isə bu rənglər demək olar ki,“yox” dərəcəsinədir.Bu atlarda adi kürən rəng yayılmışdır.Mən öz müşahidələrimdə istisna hal olaraq bu atların içərisində çox gözəl görünüşə malik limonu-sarı köynəyə rast gəlmişəm. Ümumiyyətlə öncə dediyimiz kimi epistatik rəng sayılan,yəni genetik olaraq dominantlığa dayaqlanan allel cütləri ilə irsən ötürülən kürən rəng öz müxtəlif çalarlarını müxtəlif faizlə ortaya çıxarır.Qızılı-kürən rəng,xüsusilə də limonu – sarı (sarı – kürən,limonu – kürən) rəng bu çalarların içərisində ən az rast gələnidir.Ümumiyyətlə,atın rəngi dedikdə adi rəng nəzərdə tutulmur.Burada mahiyyət müxtəlif rəngli tüklərin və dərinin pigmentasiya dərəcəsinin verdiyi effektdən yaranan görüntünün hər-hansı rəngə (bu halda qızılı adlandırdığımız metal parıltısı) bənzəyərək bizə çatmasıdır.

Öncə dediyim kimi bu çalarların formalaşmasında melanin pigmenti və DOPA iştirak edir.Bu isə dərinin tüklər üçün bir fon yaratmasına təsir edir.Misal üçün bildirim ki,ilk baxışda “ağ” adlandırdığımız at rəngi əslində ippoloji anlayışlara görə fərqli qəbul edilir.Çünki,kənardan ağ rəng kimi görünən iki fərqli at rəngi (don) vardır ki,bunlardan biri albinoslar,digərləri

boz (ağ) atlardır.Bunlardan birincinin dərisi cəhrayı rəngdə olub piqmentasiyadan məhrumdur.Amma,doğulanda qara, cavan yaşlarında boz,yuxarı yaşlarda isə tamam ağ olan atlar əslində boz atlardır ki,bunların da dərisində albinoslardan fərqli olaraq piqmentasiya (melanin) hiss olunur.Məhz,bu iki donə yaxından və “rəssam” kimi baxdıqda albinoslərin itburnu ləçəyi kimi ağımtıl-çəhrayı,boz atların isə gümüşü – ağ olduğunun şahidi olacaqsınız.Məhz,Qarabağ atında rast gələn qızılı-kürən donun altında köhnə tunc rəngini xatırladan dəri fon rolunu oynayır.Tüklərin təmiz qızıl metalının pərlıtısı və onun altında köhnə tunc rəngli dəri kənardan gözəl bir effekt yaradır.Bundan əlavə bu atlarda qızılı-kürən rəngli donun məxməri (həmçinin,ipəklilik) səthi bir yumşaqlıq təsiri (faktura) də verir.Bu, atların yaxşı qulluq,yemləmə və s. üstün şəraitlərdə yetişdirilməsi ilə sıx bağlıdır.Xüsusiə də yemləmə və atların tumarlanması lazımı normada olmadıqda atların tükünün ölgün,pərlıtısız,cod,nahamar səthli olması və ümumilikdə keyfiyyətsiz bir kürən rəngin ortaya çıxması müşahidə olunur.

Hal - hazırda Qarabağ atı yetişdirən bir sıra təsərrüfatlarda normal yemləmə həyata keçirildiyindən artıq bir çox fərdlərdə belə deyək ki,“limonlaşma” gedir.Əslində vahid bir qanun kimi bütün təsərrüfatlarda bu cür baxım və yemləmə şəraiti olmalıdır.Genetik olaraq qızılı-kürən rəngi möhkəmlətmək lazımdır.

Bu sahədə lazımı tədqiqatlar aparılmasa da Qarabağ atlarının başqa iqlimdə yetişdirilməsi zamanı onların orijinal qızılı-kürən rənginin meydana çıxmaması və ya çox az faizlə çıxması qeyd olunur.Çox güman ki,bu rəngin tam keyfiyyəti ilə meydana çıxması yemləmə və saxlama şəraitindən başqa iqlim özəllikləri ilə də bağlıdır.Ümumiyyətlə,hər-hansı bir canlı növünün genləri hansı iqlim şəraitində formalaşbsa həmin ərazinin bitkiləri,digər qida növləri o canlı üçün ən münasib,ən uyğun sayılmalıdır.

10.2. İqlimləşmə problemləri və yemçilik təsərrüfatı

Müəyyən bir əhatə,radius daxilində orada uzun zaman müddətində formalaşmış canlılar üçün hər şey idealdır.Oradaki atmosfer təzyiqi,illik temperatur fərqi,təbii-coğrafi zona,iqlim qurşağı,iqlim tipi,landşaft belə,öz göstəriciləri ilə genlərdə məlumat şəklində qalır.Burada yaranmış heyvan növü və ya cinsi digər şəraitdə (“yad iqlimdə”) öz “vətəninə” göstərdiyi keyfiyyət və əlamətləri göstərməyə də bilər.Digər şəraitdə, mühitdə bu əlamətləri göstərməsi üçün introduksiya olunan cins və ya növ həmin şəraitə adaptasiya olmalıdır.Bu adaptasiyanın uğurlu getməsi də bir çox amillərin təsiri ilə bağlıdır.Cins var ki,tamamilə yad mühitə tez və keyfiyyətlərini qoruyub saxlamaqla uyğunlaşır,cins də var ki,yad mühitə uyğunlaşa bilmir.Uyğunlaşa bilməyən cinslər çox zaman öz keyfiyyətlərini qismən və ya tam itirərək başqa bir formaya keçirlər.Burada coğrafi heterozis deyilən bioloji hadisəni də misal gətirmək olar.

Bu gün Azərbaycan ərazisində Qarabağ atları müxtəlif iqlim zonalarında yetişdirilir.Yüksək dağlıqda,bozqırlarda,dəniz sahilində - qumluqlarda,isti və soyuq zonada,qapalı və süni şəraitdə və s. Onu bilmək lazımdır ki,son 1-2 əsrdə Qarabağ atları Qarabağ ərazisində və ona sərhəd olan iqlimcə uyğun ərazilərdə yetişdirilib.Bu ərazilərin torpaq tərkibi mineral və humus tərkibinə görə Abşeronun və ya Kür çayı ətrafında yerləşən ərazilərin,həmçinin,Böyük Qafqazın torpaq örtüyünün tərkibindən fərqlidir.

Böyük şəhərlərin yaxınlığında,avtomobil yollarının kənarında,radiasiya və digər şüalanma verən obyektlərin yaxınlığında,neft mədənlərinin yaxınlığında,neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş ərazilərdə saxlandıqda atların orqanizmində mənfi dəyişikliklər yaranır ki,bu da nəticə

etibarilə dölvermənin aşağı düşməsi,ölü balaların doğulması, balasalma,doğulan balalarda qüsurlar və çatışmamazlıqlar, anomaliyalar meydana çıxarır.Məlumdur ki,çirklənmiş torpaqlar sintetik tullantılardan yaranan kanserogen maddələrlə,neft və neft məhsulları tullantılarından yaranan zəhərli maddələrlə zənginləşir.Avtomobillərin,zavodların tüstüləri və kənara atılan bərk hissəciklər yerə,yəni torpağa çökərək nəinki havanı,həmçinin,torpağın üst qatını,bitki örtüyünü,su örtüyünü kanserogen və müxtəlif zəhərli maddələrlə çirkləndirir.Bu maddələrə karbonlu,kükürüdlü,azotlu və s. birləşmələr,həmçinin,radiaktiv maddələr və ağır metallarınduzları (Zn,Cu,Hg,Pb,Sn,Mn,Cd,Al,As və s.) s.aiddir.Belə maddələrlə çirklənmiş torpaqlarda bitən bitki də,oradan axan su da zəhərlənir və son nəticədə onunla qidalanan heyvanlar da bu zəhərin təsirinə məruz qalırlar.

Qarabağ atlarının XX əsrdə yetişdirildiyi ərazilər Ağdam,Kəlbəcər,Laçın rayonları,Gəncəbasar zonası da daxil olmaqla Dağlıq Qarabağ və Aran Qarabağı əhatə edirdi.Bu ərazilərdən Ağdam Qarabağ atlarının əsas yetişdirilmə ocağı idi.Ağdam boz-qəhvəyi (şabalıdı) torpaqlarda yerləşir.Qarabağın daha yüksək dağlıq hissəsi meşə altından çıxmış qaratorpaq və dağ – qəhvəyi torpaq örtüyünə,az miqdarda da dağ çəmən və çəmən – bozqır,dağ – meşə qonur torpaq örtüyünə malikdir.Məlumdur ki,torpaqdakı humusun miqdarı yuxarı yarusdan aşağı yarusla doğru azalır.Dağ – meşə qonur torpaqlarda (900 – 1200 m yüksəklikdə) udulmuş əsasların cəmi yüksək (28 – 40 m.ekv/100 qram torpaqda) olmaqla turş (pH 6,0 – 6,7) reaksiyalıdır.Bu zonada meşə landşaftı formalaşmışdır ki,Qarabağ atlarının qismən yetişdiyi zona sayılmalıdır.Nəzərə alsaq ki,Qarabağ atı dağ cinsi sayılır və köçəri qaydada ilxı şəraitində yetişib onda onun üçün ən münasib torpaqlar dağ – qəhvəyi qaratorpaq və boz – qəhvəyi zona qəbul edilməlidir.Bunlardan qəhvəyi dağ – meşə torpaqları quru və mülayim isti iqlim şəraitinə malikdir.İllik

yağıntuların ümumi miqdarı 400 mm, orta illik temperatur isə 12 °C – dir. Bu torpaqlar Kiçik və Böyük Qafqazın, Lənkəran vilayətinin orta dağlıq və dağətəyi qurşağında (600 – 900 m yüksəklikdə) yayılmışdır. Yağıntının miqdarı və temperaturun kifayət qədər olması burada otlaqların yaxşı inkişaf etməsinə, həmçinin, yem əkinçiliyinə şərait yaradır. Meşə altından çıxdığı üçün burada kifayət qədər humus vardır, pH neytrala yaxındır. Udulmuş əsaslar 100 qram torpaqda 40 m. ekv təşkil edir ki, bunlardan da ən çoxu kalsiumdur. Bu zonanın torpaq və bitki örtüyü Qarabağ atlarının yetişdirilməsi üçün ən münasibidir. Bu torpaqlarda yerli yem bitkiləri əkib-becərmək Qarabağ atçılığı üçün keyfiyyətli yem bazası yarada bilər. Yerli yem bitkilərindən yonca, xaşa, çəmənnyulafı (12%-ə qədər zülal), qılçıqsız tonqalotu (14 – 16% zülal), otlaq qaramuxu (10 – 12% zülal) çoxillik yem bitkiləri kimi qarışıq səpilərək Qarabağ atları üçün yaxşı levada (süni otlaq) ola bilər. Sorqo, sudanotu, şabdər, şənbəllə bitkiləri də atlar tərəfindən yaxşı yeyilir və mənimsənir. Onu həm dağlıqda, həm də aşağı zonada becərmək olar. Bu yemləri həmçinin, quru ot şəklində tədarük etmək olar. Ümumiyyətlə Qarabağ cinsli atlar üçün uyğun rasion işlənilib hazırlanmalıdır. Tədqiqat işləri aparılmalıdır ki, yaradılan rasion bio-kimyəvi tərkibinə görə bu cinsin “tələblərini” ödəsin.

Digər zona daha yüksək dağlıqda (1800 – 1300 m) yerləşən dağ çəmənləri və dağ bozqırlarıdır. Burada subalp və alp çəmənləri vardır ki, bunların da bitki örtüyü əsasən taxilkimilərdən ibarətdir. Nisbi aşağı temperatur – 5 °C, yağıntılar isə kifayət qədər çoxdur. Humus da çoxdur (45-60 m.ekv/100 qram torpaq). Bu torpaqlar əsasən Laçın, Kəlbəcər və Dağlıq Qarabağın qərb hissəsində yayılmışdır ki, həmin ərazilərdəki keyfiyyətli yay otlaqları Qarabağ atlarının yaylaq yeri (Çiçəkli yaylağı və s.) olub. Hal-hazırda bu ərazilər də erməni işğalçılarının əlindədir.

Daha bir torpaq örtüyü – boz qəhvəyi və ya şabalıdı torpaqlar da Qarabağ atının yetişdirildiyi zona olub. Bu ərazilər dəniz səviyyəsindən 200 m yüksəklikdə alçaq dağlıq və dağətəyi zonada yayılmışdır. İqlimi yayda isti, qışda soyuq olur. Yay ı uzun olub orta illik temperatur 12 – 13⁰ C arasında dəyişir. Yağıntılar 200 – 500 mm arasında dəyişir. Torpağın reaksiyası zəif qələvidir. Bu torpaqlarda da kalsium çoxdur. Şorakətləşmiş torpaqlarda xeyli natrium da vardır. Burada həm dəmyə, həm də suvarma əkinçiliyini inkişaf etdirmək olar. Həmçinin, qış otlaqları kimi də istifadə etmək olar. Təsərrüfatçılar bir şeyi də nəzərdə saxlasınlar ki, torpağın antropogen təsirlərdən dəyişib başqa formaya keçməsi də baş verə bilər. Bunu nəzərə alaraq ilxıları məhdud ərazidə otarmaq olmaz. Bu zaman bitki örtüyü hədsiz tükənər, kökləri quruyar və tədricən həmin ərazi eroziya, səhrələşmə nəticəsində struktursuz bir örtüyə çevrilər.

Şabalıdı (boz – qəhvəyi) torpaqlarda da qiymətli yem birkiləri əkib-becərmək olar ki, bu da atların yem balansında öz vacib yerini tuta bilər.

Hal – hazırda bu ərazidə qaçqın təsərrüfat kimi Ağdam atçılıq zavodu yerləşdirilmişdir. Ləmbəran düzündə yerləşən bu qışlaq əraziləri il boyu atların saxlanması üçün elə də münasib deyil. Yay burada çox quraq və isti keçir. Cavan dayçaların inkişafına zərər vurur. Qansoran həşəratların çox yayıldığı bu ərazilər balalı madyanların rahatlığına və sağlamlığına zərər verir. Madyanların südü azalır. Bu zonada belə problemləri aradan qaldırmaq üçün lazımı tərkibə malik əkmə otlaqların yaradılması vacibdir.

Bu gün həm Dağlıq Qarabağ, həm də onun ətrafındakı bir sıra bölgələr erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilmişdir. Artıq 20 ildən çoxdur ki, Qarabağ atları öz vətənlərinə “həsətdirlər”. Məhz, bu zonalar onların yetişdirilməsi, sağlam və gümrəh böyüyərək inkişaf etməsi üçün ən münasib yerlər idi. Məhz, bu torpaqlarda bizim dədə - babalarımız minilliklər

ərzində belə gözəl və qüdrətli at cinsi yaratmışlar.Hansı ki,bu atlardan bir çox at cinslərinin yaradılmasında istifadə edilmiş, hədiyyə kimi dünyanın müxtəlif yerlərinə mötəbər insanlara hədiyyə göndərilmiş,yarış və müsabiqələrdə qalib olmuşlar.

Qarabağ atlarının Abşeron ərazisində yetişdirilməsinə etirazımı bildirərək at sahiblərinə tövsiyyə edirəm ki,bu atları öz təbii zonasına uyğun ərazidə yetişdirsinlər və bu zaman daha səmərəli və düzgün nəticə əldə edəcəklər.

Misal üçün deyim ki,Abşeron ərazisində yetişdirilən ərəb və ingilis atlarının (Rusiya və Avropadan gətirilmiş valideyinlərdən doğulanlar) dırnaqları kifayət qədər düzgün inkişaf etmir.Dar və kiçik dırnaqlara çox rast gəlmək olur. Düzdür,Qarabağ atlarının dırnaqları digər dağ cinslərindəki kimi əslində bir qədər dar olmalıdır,lakin,bu istiqamətdə tədqiqat işləri aparılmadığından Abşeron zonasının və ya digər zonaların bu atların dırnağının inkişafına nə dərəcədə təsir göstərməsi müəyyən edilməyib.Bu səbəbdən də yemçilik,otlaq təsərrüfatı sahəsində elmi – tədqiqat işləri aparılmalıdır. Həmçinin,Qarabağ atlarının tük örtüklərinin (don) və qızılı (limonu) rəngin meydana çıxması səbəbləri,bu yönümdə irsiyyət qanunları bir qədər də araşdırılmalıdır.

Hər-hansı bir at cinsinin sağlamlığı,inkişafı onun yemləndirilməsi ilə çox bağlıdır.Yemləmə prinsipləri hətta, genetik səviyyədə belə öz izlərini qoyur.Müəyyən at cinsi üçün rasionlar tətbiq edərkən onun mümkün qədər bütün xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.Buraya iqlim,ekoloji,genetik, coğrafi məkan və s. amillər daxildir.Qarabağ atının quru,arid zonada uzun müddət qaba yemlərlə yemləndirilməsi onun təbiətinə yaddır.Yaşıl konveyer sistemi tətbiq edilmədikdə cinsin özək xüsusiyyətləri deqradasiyaya uğraya bilər.Belə ki,köçəri,yaylaq-qışlaq prinsipləri ilə yetişdirilən bu atlar uyğun rasion qəbul etməlidirlər.

Bu gün süni və qapalı şəraitdə saxlanan Qarabağ atları yalnız quru yonca otu və vələmir dənisi,qismən də buğda kəpəyi

ilə yemləndirilir.Lakin,qaba yemlərdən saman-küləş istifadə olunmur.Məlumdur ki,saman-küləş qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisində,o cümlədən Qarabağ əyalətində atların yemləndirilməsində geniş tətbiq olunurdu.Düzdür,atçılıqda bu günkü bazar tələblərini nəzərə alsaq deyə bilərik ki,konsentrat yemlərlə və xüsusi vitamin-mineral kompleksləri ilə yemləmə müəyyən səmərə verə bilər,lakin,bu zaman atların mədəbağıracaq sisteminin özəl xüsusiyyətləri tədricən azala bilər.Bu halda Qarabağ atlarının qaba və çətin həzm olan yemləri həzm edərək asanlıqla mənimsəməsi çətinləşə bilər.

Qarabağ atları köklük dərəcəsini uzun müddət və çətin şəraitdə,yəni,yem kasadlığı yarandığı halda qənaətbəxş dərəcədə saxlamaq qabiliyyətinə malikdir.

Müşahidələr nəticəsində müəyyən etdim ki,şaxtılı qışda buzlu su ilə suvardıqda ingilis atları daha çox,ərəb atları onlardan bir qədər az,Qarabağ atları isə nadir hallarda xəstələnirlər.Bu yönümdə yerli şirvan atı və quba yorğası,həmçinin,kabarda,qaraçay at cinsləri Qarabağ atlarından üstüdürlər.

Atların yemləndirilməsi zamanı cinslərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq rasionlar qurulmalıdır.Xarici ölkələrdən gətirilən vitamin-mineral kompleksləri müəyyən bir at cinsi və ya qrupu üçün nəzərdə tutulur.Bu yemlərin tərkibindəki maddələr yığımı və miqdarı,həmçinin onların nisbətləri nəzərdə tutulmuş at cinsi və qrupu üçün hesablanmışdır.Bu cür yemlərin,xüsusilə də eyni normalarla Qarabağ atlarının yemləndirilməsində istifadə edilməsi nəticədə bu cinsə zərər yetirə bilər.

XI fəsil. QARABAĞ AT CINSİNİN GENEOLOJİ TƏSVİRİ

11.1. Nəsillər,xəttlər,ailələr

Qarabağ atının Dövlət Damazlıq Kitabının I və II cildinə daxil edilmiş, qeydiyyatda olan xəttlər (nəsillər).

1.Kadis,təmizqanlı ərəb,tünd kəhər rəngli erkək,1973-cü ildə doğulmuşdur.Atası Asuan(ərəb),anası Kiprida.

Cinsdə elə də nəzərəçarpacaq iz buraxmamışdır.Onun ayğır kimi istifadəsindən alınmış 8 baş erkək,11 baş dişi at qeydiyyatda alınmışdır.Dişi balalarından Şagirda(I DDK 476) və Skəncəvi(I DDK 428) xüsusilə fərqlənmişdir.Şagirdadan cinsin ən tanınmış törədicilərindən sayılan Şam-ın (II DDK 254) anasıdır.Skəncəvi isə İnturist (II DDK 84) ləqəbli atın anasıdır.İnturist Almaniya dövlətinə satılmışdır.Hal-hazırda bu ölkədə onun nəsli qorunub saxlanır.

2.Apelsin,təmizqanlı ərəb,kürən rəngli erkək,1981-ci ildə doğulmuş (Terek atçılıq zavodu),Asuan (ərəb) və Prekrasnayadan (ərəb).

Apelsindən ümumilikdə 35 baş at alınmışdır ki,bunların da 19-u erkək,19-u da dişi olmuşdur.Balaları kifayət qədər normal boya,yaxşı iş qabiliyyətinə malik olmuşlar.Bu atların 85%-i qızılı-kürən rəngdə olmuşdur.Erkək balalarından Sarqat (II DDK 170),Leysan (II DDK),Sərinli,Lakator (II DDK 111) yüksək iş qabiliyyətləri ilə fərqlənmişlər.Bunlardan Leysan xüsusilə fərqlənmişdir.Leysan bir sıra önəmli cıdır yarışlarında mükafatlar qazanmış və törədici ayğır kimi də uğur qazanaraq cinsə yaxşı atlar vermişdir.

Apelsin,kür., erk.,ərəb,1981- ci i.d.

Asuan (Aswan) (EGP),boz,1960 (RASB I)	Nasir (EGP)	Mənsur	Qamil Manial
			Mafa Əl Saqirə
		Bint Samiha	Kaşmir
			Samiha
	Yüsriyə (EGP)	Şeyx Əl Ərəb	Mənsur
			Bint Saba
		Hind	İbn Rabdan
			Bint Rustam
Prekrasnaya (RUS),kür (RASB I)	Salon (RUS)	Neqativ	Nasim
			Taraşa
		Sonata	Skşip
			Odalistka
	Pılınka(RUS)	Knippel	Korey
			Parfyumeriya
		Piramida	Piolun
			Dikarka

Kür.1981-ci ildə Terek atçılıq zavodunda doğulmuş,təmizqanlı ərəb.

Bonitirə qiyməti :8-8-8-8-8 sinfi elit

1983-cü ildə Pyatiqorsk ippodromunda sınaqdan keçirilib: 5=2-1-2-0

1200-1.27;1400-1.40,8;1600-1.51,8

Ağdam atçılıq zavodunda törədici aygır kimi istifadə edilib.

Apelsin ləqəbli ərəb atının təsiri ilə yaradılmış nəslin davamçıları olan məşhur Qarabağ atları

3.Leysan,1991-ci ildə doğulmuş (Ağdam atçılıq zavodu) qızılı-kürən rəngli Qarabağ atı.Leysandan 9 baş bala alınmışdır ki,bunların da 6-sı erkək,3-ü dişi olmuşdur.Balaları içərisində Atabəyi (II DDK 71),Karvanı xüsusilə vurğulamaq gərəkdir. Kifayət qədər normal boya malik olan Atabəyin eksteryeri sadə,rəngi adi kürən olsa da ümumilikdə Qarabağ cinsinin qarışıq tipini ifadə edirdi.Atabəy cıdır yarışlarında yaxşı nəticələr göstərmişdir.

O,"Nadir","Bakı" ənənəvi mükafatlarının qalibi olmuşdur.

Digər balası Karvan da yaxşı eksteryerə malik olmaqla cıdırlarda yaxşı nəticələr göstərmişdir.O,"Bakı" ənənəvi mükafatının qalibi olmuşdur.

Apelsin (RUS),kür.,t.q.ərəb (RASB II)	Asuan (Aswan) (EGP) (RASB)	Nazir	Mansur
			Bint Samiha
		Yusriya	Şeyx Əl Ərəb
	Prekrasnaya (RUS)		Hind
		Salon	Neqativ
			Sonata
352 Lupa q-kür. Qarabağ,1984	124 Paris q-kür,Qarabağ,1977	Pılınka	Knippel
			Piramida
		5 Satıl	Leopard
	354 Lüstra q-kür,Qarabağ 1978	230 Pashı	Sevgül
			Privet
		42 Sal-Sal	Sultanşa
	225 Lüməkli	Signal	
		Sevgül	
		Leopard	
		Knopka	

Leysan,qız.kür.,erk.,Qarabağ,1991-ci i.d.
Qız.kür.,1991-ci ildə Ağdam atçılıq zavodunda
doğulmuş,Qarabağ
1994-cü il: 146-148-160-18
Bonitirə qiyməti: 6-6-6-6 sinfi I
BDCM-da sınaqdan keçirilib: 5= 1-3-1 (10.575 bal)
1600 m-1.58,6;1800m-2.16;2000-2.29;2400-3.01;3000-3.55,2
“Nümunə”,”Yay”,”T.İsmayılov
adına”,”Payız”,”Açılış”,”Böyük
Yay”,”R.X.Səttarzadə”,”Böyük Bakı (Derbi)”,”Bağlanış”,
”Giriş”,”Elita”,”Azərbaycan respublikası Milli Məclisi
şərəfinə”,”Bağlanış” ənənəvi mükafatlarının qalibidir.1999-
2000-ci illərdə Ağdam atçılıq zavodunda törədici kimi istifadə
edilib.

Apelsin ləqəbli təmizqanlı ərəb atından istifadə edilməklə
yaradılmış Qarabağ atı nəslində öz xarici görünüşü və iş
qabiliyyəti ilə cinsi ifadə edən bir sıra yüksək dərəcəli atlar
yetişdirilmişdir.Bunlar aşağıdakılardır:

1.Sarqat (Apelsin-Sarıgül),q-kür.,erkək,1986 i.d.

Sarqat 27 cıdırda çıxış etmiş və 21 dəfə qalib gəlmişdir.
O,“Böyük Bakı (Derbi)”,”S.M.Budyonni adına”,”Sprint”,
”Müqayisə” ənənəvi mükafatlarının qalibi olmuşdur.

2.Aysel,q-kür.,dişi,1989 i.d.,tanınmış balaları: Atabəy
Digər balaları: İstelka (xaricə satılıb),Niva,Qorxmaz,Servant,
Səhrada,Durna II və s.

Leysan ləqəbli Qarabağ atından Atabəy (“Bakı” ənənəvi
mükafatının qalibi),Karvan (“Bakı” ənənəvi mükafatının
qalibi),Sirab II və s. atlar alınmışdır.

Nadir ləqəbli törədici-ayğırın geneoloji qrupu

Nadir (1919 i.d.) ləqəbli at özək xan ilxılarından qalan və yeganə təmizcinsli Qarabağ atı idi.Fotoşəkillərinə nəzər saldıqda onun gövdəli,möhkəm və bir qədər kobud quruluşa malik olması hiss olunur.Qızılı-kəhər rəngdə olan Nadir Qarabağ atçılığında kifayət qədər istifadə olunmamışdır .O,1928-ci ildə Daşüz atçılıq təsərrüfatına göndərilmiş və orada qısa bir müddətdə - 1930-1941-ci illərdə törədici kimi istifadə olunmuşdur.Onu da bildirim ki,Nadir 1936-cı ildə Gəncədə keçirilmiş I respublika atçılıq sərgisində nümayiş etdirilmiş və 1-ci dərəcəli atestata layiq görülmüşdür.Nadirdən törənmiş Nadir II (1935 i.d.),Noxta (1936 i.d.) ləqəbli erkək atlardan az da olsa nəsil alınmışdır.Düzdür,Nadirin qanından kifayət qədər səmərəli istifadə edilməsə də hər-halda onun orijinal genləri cinslə gələcəkdə lazımi seleksiya-damazlıq işininin aparılmasına təkan vermişdir.

Bu geneoloji qrupa aid olan Noxta,Sultan,Söhbət,Sultəkin adlı törədici ayğırınların və onların Qarabağ atları üzrə DDK I cildində qeyd edilmiş törəmələrindən aşağıdakılar daha yüksək dərəcələrə malik olmaqla damazlıq işində istifadə edilmişdir:

1.Noxta (I DDK 19),təmizcinsli Qarabağ atı,erkək,qızılı kəhər,1935-ci ildə 71 N-li Daşüz atçılıq zavodunda doğulmuşdur.Atası Nadir,anası məlum deyil.Bonitirə olaraq I dərəcə verilmişdir.Cıdır yarışlarında çıxış etməmişdir.

2.Sultan (I DDK 13),təmizcinsli Qarabağ atı,erkək,qızılı-kəhər,1947-ci ildə Mardakert rayonu kolxozunda doğulmuşdur. Atası Noxta,anası Maral (IDDK 37).Bonitirə olaraq elit dərəcəsi verilmişdir.Cıdır yarışlarında şıxış etmişdir.1950-1962-ci illərdə Ağdam atçılıq zavodunda istifadə edilmişdir.

3.Söhbət (I DDK 10),təmizcinsli Qarabağ atı,erkək,qızılı-kəhər,1951-ci ildə Ağdam atçılıq zavodunda doğulmuşdur. Atası Sultan,anası Astra(I DDK 11).Bonitirə olaraq elit dərəcəsi verilmişdir.Bakı Dövlət Cıdır Meydanında cıdırlarda 7

dəfə çıxış etmiş,1 dəfə birinci yer tutmuşdur.1954-cü ildə ÜXTNS-də (Ümumittifaq Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisi) 1-ci dərəcəli attestata layiq görülmüşdür.

4.Sultəkin (I DDK 14),təmizcinsli Qarabağ atı,erkək, qızılı-kürən,1953-cü ildə Ağdam atçılıq zavodunda doğulmuşdur.Atası Sultan,anasıTaçka (I DDK 67).Bonitirə olaraq elit dərəcəsi verilmişdir.Bakı Dövlət Cıdır Meydanında 13 dəfə çıxış etmiş 1 dəfə birinci yer tutmuşdur.

Nadir ləqəbli Qarabağ atının təsiri ilə yaradılmış nəslin nümayəndələri olan məşhur Qarabağ atları.

DDK-nın II cildində qeyd edilən atlardan Sal-Sal (1970,Siqnal-Sevgül),Səptiz (1971,Siqnal-Satın), Sertyuk (1982,Səptiz-Snosnaya), Karabin (1985,Sal-Sal-Qapaxlı) ləqəbli atlar dəyərlı nəsıl qoymaqla xətt və budaqlar yaratmışlar.

4.Sal-Sal,Qarabağ atı,qızılı-kürən erkək,1970-ci ildə Ağdam atçılıq zavodunda doğulmuşdur.Bonitirə olaraq elit dərəcəsi verilmişdir.Bakı Dövlət Cıdır Meydanında cıdır yarışlarında iştirak etmiş və 26 yarışda 14 dəfə 1-ci,10 dəfə isə 2-ci yerləri tutmuşdur."S.M.Budyonnu adına","Böyük Yay", "Elit","Müqayisə" və s. ənənəvi mükafatların qalibi olmuşdur. Sal-Sal gözəl eksteryerə,ölçülərə və orijinal qızılı-kürən rəngə malik olmaqla Qarabağ atının yenilənmiş bir tipini nümayiş etdirirdi.Onun törətdiyi balalar içində Qartal (II DDK 138),Karabin (II DDK 89) xüsusilə fərqlənmişdir.Qartal və Karabin Sal-Sal xəttinin iki qolunu yaratmışlar.

Sal-Sal,q-kür.,erkək,Qarabağ,1970-ci i.d.

9 Signal,q- kür.,Qarabağ, 1959 i.d.	14 Sultəkin,q- kür.,Qarabağ, 1953 i.d.	Sultan,t/c Qarabağ	Noxta
			Maral
	171 Sınıxçı,q- kür.,Qarabağ,1952 i.d.	Taçka,t/c Qarabağ	Qar.tipindən
			Qar.tipindən
		Kontingent (Rus),t/q	Korey
			Nedjera
	Surat,t/c Qarabağ	Qar.tipindən	
		Qar.tipindən	
165 Sevgül,q- kür.,Qarabağ, 1954 i.d.	96 Sofist II (Rus),t/q ərəb	Skşip (Pol), t/c ərəb	Lovelas
			Dzivanna
		Felka	Ferhan
	43 Nazanan 10,q- kür.,Qarabağ		Kiksi
		Qarabağ tipindən	Qar.tipindən
			Qar.tipindən
	Qarabağ tipindən	Qar.tipindən	

Qız.-kür.1970-ci ildə Ağdam atçılıq zavodunda doğulmuş Qarabağ.

1975-ci il: 154-154-179-19

Bonitirə qiyməti: 8-8-8-7-8: sinfi elit

BDCM-da sınaqdan keçirilib,26=14-10-5-0 (96800 bal)

1000m-1.17;1200m-1.31;1500m-1.54;1600m-1.56;1800m-

2.08,8;2000m-2.21;2400m-2.50;2800m-3.25;3000m-3.38

“Payız”, “Açılış”, “Böyük Yay”, “S.M.Budyonnu adına”, “Bağlanış”, “Nümunə”, “Səməndər”, “Elit”, “Müqayisə” ənənəvi mükafatlarını qazanmışdır.

Sal-Sal xəttinin davamçıları

1.Karabin,qızılı kürən rəngli,erkək,Qarabağ atı,1985-ci ildə Ağdam atçılıq zavodunda doğulmuşdur.Bonitirə olaraq elit dərəcəsi verilmişdir.Bakı Dövlət Cıdır Meydanında 6 dəfə cıdır yarışlarında iştirak etmiş 1qələbə qazanmışdır.Karabin hal-hazırda Sal-Sal nəslinin yeganə layiqli davamçısıdır.Onun verdiyi balalar arasında Kişmiş,Qızıl Oğlan I,Qızıl Oğlan II,Sovqat II və s. atlar seçilmişdir.Kişmiş (anası Şayka) cıdır yarışlarında bir sıra qələbələr qazanmaqla yanaşı 2004-cü ildə “Sprint” mükafatına keçirilmiş cıdırda 1000 m məsafəni 1dəq. 09 san.-yə ,“Payız” mükafatına keçirilmiş cıdırda isə 1600 m məsafəni 1 dəq.52 san.-yə qət etməklə yeni rekord vurmuşdur.

Karabin,q-kür.,erkək,Qarabağ,1985-ci i.d.

42 Sal-Sal,q-kür., Qarabağ, 1970 i.d.	9 Sıqnal,q-kür.,Qarabağ, 1959 i.d.	14 Sultəkin	Sultan	
		171 Sınıxçı	Taçka	
	165 Sevgül,q-kür.,Qarabağ, 1954 i.d.		Sofist	Kontingent
		Nazanan	Sürət	
211 Qapaxlı,q-kür., Qarabağ, 1971 i.d.	21 Pulemyot,q-kür.,Qarabağ, 1960 i.d.	Pinsk	Skşip	
		117 Kassetə	Felka	
	116 Kassa III,q-kür.,Qarabağ, 1954 i.d.		16 Sever	Qar.tipindən
		162 Satma	Qar.tipindən	
	162 Satma	16 Sever	Neqativ	Privelegiya
			162 Satma	Kadmi
		162 Satma		162 Satma
			Sever	
162 Satma	162 Satma	Vıxlina	Sever	
		Taçka	Taçka	

Qız.kür.,1985-ci ildə Ağdam atçılıq zavodunda doğulmuşdur.
Qarabağ.

1988-ci il: 149-151-158-18

Bonitirə qiyməti: 8-8-8-7,sinfi elit

BDCM-da sınaqdan keçirilib: 6=1-1-2-2 (1080 bal)

1000m-1.24,4;1200m-1,39,8;1400m-1.54,0;1500m-

2.21,8;2000m-2.27,8;2400m-2.55,0

2.Qartal (I DDK),qızılı kürən,erkək,Qarabağ atı,1985-ci ildə Ağdam atçılıq zavodunda doğulmuşdur.Qartal ippodrom sınaqlarında yüksək nəticələr göstərmişdir.

Qartal,q-kür.,erkək,Qarabağ,1985-ci i.d.

42 Sal-Sal,q- kür.,Qarabağ,1970 i.d.	9 Siqnal q- kür.,Qarabağ, 1959 i.d.	Sultəkin	Sultan	
			Taçka	
		Sınıxçı		Kontingent
				Surat
	165 Sevgül,q- kür.,Qarabağ, 1954 i.d.	Sofist II (Rus)	Skşip	Felka
		Nazanan 10	Qar.tipindən	Qar.tipindən
315 Karabina,q- kür.,Qarabağ,1975 i.d.	213 Nakat (Rus),t/q ərəb,1963 i.d.	Knippel	Korey	
			Parfümeriya	
	Anora		Narzan	
			Albuxara	
	127 Kosalı,q- kür.,Qarabağ, 1966 i.d.	Siqnal	Sultəkin	Sınıxçı
		Komediya		Qərvənd
			Kamariya	

Qız.kür.,1985-ci ildə Ağdam atçılıq zavodunda doğulmuş,Qarabağ

1988-ci ildə ölçüləri: 150-152-168-19

Bonitirə qiyməti: 8-8-8-7-8 sinfi elit

BDCM-da sınaqdan keçirilib: 18= 7-9-1-0 (32.280 bal)

1200m-1.33;1400m-1.46;1800m-2.10;2000m-2.25;2400m-2.58;2800m-3.28;3000m-3.42

“Nümunə”,”Yay”,”Payız”,”Açılış”,”Böyük Yay”,”Dilbaz”,”Şahbulaq”,”Böyük Bakı (Derbi)” ənənəvi mükafatlarının qalibi olmuşdur.

2.Səptiz (I DDK),qızılı kürən,erkək,Qarabağ atı,1971-ci ildə Ağdam atçılıq zavodunda doğulmuşdur.Damazlıq istifadəsi müddətində Səptizdən 24 baş erkək,14 baş dişilə ümumilikdə 39 baş at alınmışdır.Onun törəməsi olan Pistondan İtaliyada istifadə olunmuşdur.Daha bir balası Sarpan 3200 m məsafəni 3 dəq. 49 san.-yə qət edərək rekord vurmuşdur.Davamçılarından Syurtuk (Səptiz-Snosnaya) Almaniya torədici kimi istifadə edilmişdir.

Bundan əlavə cinsdə **Paris** (Satıl-Paslı),**Kəpəz** (Veksil-Kapusta),**Qüsur** (Satıl-Qapalı),**Senat** (Paris-Sapılca),**Şam** (Paris-Şagirda),**Şahbulaq** (Leopard-Şamama),**Veksil** (Pelenq-Korona) kimi aygırlardan istifadə edilmiş və keyfiyyətli nəsil alınmışdır.

Qarabağ cinsli atların “Dövlət Damazlıq Kitabı” (DDK)-nın I cildində 1948-1966-cı illərdə doğulmuş (əsasən Ağdam atçılıq zavodu) madyanları bonitirə dərəcələrinə görə araşdırsaq görərik ki,I dərəcəli atlar 8 baş (30,7%),elit dərəcəli atlar 18 baş (69,3%) olmuşdur. II dərəcəli atlar müəyyən edilməmişdir.

DDK-nın I cildində 1949-1950-ci illəri əhatə edən madyanların 37 başı (45,1%) I dərəcəli,27 başı (32,9%) II dərəcəli,18 başı (21,9%) isə elit dərəcəlidir.

DDK-nın I cildində 1948-1973-cü illəri əhatə edən madyanların 53 başı (41,7%) I dərəcəli, 30 başı (23,6%) II dərəcəli, 44 başı (34,6%) isə elit dərəcəlidir.

Qarabağ cinsli atların “Dövlət Damazlıq Kitabı” üzrə 1972-1999-cu illərdə doğulmuş madyanlar:

Elit dərəcəli-62 baş (23,8%)

I dərəcəli-176 baş (67,7%)

II dərəcəli-22 baş (8,4%)

1 baş madyan bonitirə olunmamışdır.

Qarabağ cinsli atların “Dövlət Damazlıq Kitabı” üzrə 1974-2001-ci illərdə doğulmuş erkək atlar:

Elit dərəcəli-11 baş (4,8%)

I dərəcəli-185 baş (81,5%)

II dərəcəli-31 baş (13,6%)

4 baş at bonitirə edilməmişdir.

XII fəsil. SSRİ ZAMANINDA QARABAĞ ATI İLƏ APARILMIŞ SELEKSİYA- DAMAZLIQ İŞLƏRİ

İkinci Dünya Müharibəsindən dərhal sonra SSRİ hökuməti bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatı sahəsində də bərpa işlərinə başladı. Müharibənin vurduğu ziyan atçılıqda da özünü göstərmişdi. Milyonlarla at müharibənin gedişatı zamanı döyüşlərdə məhv olmuş, hərbi qənimət kimi ələ keçirilmişdi. Kənd təsərrüfatında atçılığa nəzarət pis vəziyyətdə idi. Ölkənin bütün qüvvəsi müharibənin müqəddəratının həll edilməsinə yönəlmişdi. Bu fonda bir sıra kollektiv təsərrüfatlarda və əhalidə Qarabağ tipli atlar qorunub saxlanmışdı. 1948-ci il 13 may tarixində bir sıra kolxozlardan yığılmış 27 baş balalı madyan Qarabağ at ferması yaratmaq məqsədilə Xaldan quşçuluq sovxozunda yerləşdirilmişdir. Azərbaycan SSRİ-nin Sovxozlar Nazirliyinin yaratdığı xüsusi komissiya tərkibində tanınmış zootexniklər S.Zülfüqarov, A.Dzaxoyev, C.Həsənov və dosent R.Səttarzadə olmaqla 1948-ci il 25-26 may tarixində bu atlar üzərində qiymətləndirmə, damğalama və ad vermə işləri işləri aparmışlar. Qarabağ madyanları üçün yüksək keyfiyyətli yaxşılaşdırıcı aygır yox dərəcəsində olduğundan qızılı-kürən rəngli Dnestr adlı yaxşılaşdırılmış don atından törədici kimi istifadə edilmişdir. Daha sonra isə Gəncədə (o zamankı Kirovabad) yerləşən damazlıq kontorundan Kontingent, Kadmi, Parol adlı təmizqanlı ərəb atları alınmış və 1949-cu ildə Qarabağ cinsli madyanlarla cütləşdirilmişdir. 1949-cu ildə SSRİ-nin göstərişi və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Ağdam rayonunun Göytəpə kəndi yaxınlığında Ağdam atçılıq zavodu təşkil edilmişdir. Həmin il sentyabr ayında atlar Xaldan quşçuluq sovxozundan Ağdam atçılıq zavoduna köçürülmüşdür. 1950-1951-ci illərdə Ağdam atçılıq

zavoduna 71 N-li Ağstafa atçılıq zavodundan və Laçın sovxozundan daha bir qrup Qarabağ atı gətirilmişdir.

Ağdam atçılıq zavodu yaradıldıqdan (1949-cu il) sonra Azərbaycan SSR-nin KTN xətti ilə Qarabağ cinsinin “bərpa”, təkmilləşdirilməsi üçün geniş damazlıq işinə başlanır. Bu işin mahiyyəti əsas etibarilə Qarabağ atının dağətəyi və dağ zonasında tövlə-ılxı şəraitində saxlanması ilə və müasir tələblərə cavab verən atların yetişdirilməsi ilə bağlı idi. Müasir tələblər dedikdə o zaman yetişdirilən məhsulun xalq təsərrüfatı tələblərinə cavab verməsi və bir sıra xüsusi parametrlərə cavab verməsi başa düşülür. Belə ki, Qarabağ atı damazlıq-seleksiya planına görə yenidən qurulmalı, yeni tip yaradılmalı, boyu kifayət dərəcədə olmalı, sürəti iti, eksteryeri mütənasib və yaraşqlı olmalı idi. Həmçinin, ən vacib şərtlərdən biri atların qızılı rənginin bərpa olunması və onun qorunması idi. Planlaşdırılan parametrlər və xüsusiyyətlər belə idi:

Boyu orta, harmonik (mütənasib) quruluşlu, çox böyük olmayan sümüklülük, enli və dərin döş qəfəsinə malik, yaxşı inkişaf etmiş əzələlərə malik (ikiləşən) enli və uzun sağı, quru və möhkəm ətraflara malik olmalı idi.

Qarabağ atına qoyulan tələblərdən biri də onun saxlanma və yemləmə şəraitinə davamlı olması ilə mədəni-ılxı şəraitinə uyğunlaşması tələbi idi. Bundan əlavə əsas şərtlərdən biri iş qabiliyyəti idi. O, uzun məsafələrdə dözümlü və sürətli, güclü, uzaq yürüslərdə davamlı, yüngül qoşqu vasitələrini dartmaqda bacarıqlı, idmanda isə cəsarətli və asan idarə olunan bir at olmalı idi.

Plandan göründüyü kimi bu atlar orta “kalibrli” olmalı idi.

Enlibədənlik indeksinə gəlicə bu erkəklərdə 110,5, dişilərdə isə 100 olmalı idi. Bu plan üzrə Qarabağ atlarının enlibədənlik göstəriciləri təmizqanlı ərəb atlarının göstəricilərindən (orta hesabla 115-116) aşağıdır.

Uzunbədənlik (format) erkəklərdə və madyanlarda 100 təşkil etməli idi. Plana əsasən Qarabağ atlarının bu göstəricilərinin

təmizqanlı ərəb atlarının formatının maksimal həddinə çatması aydın görünür.

Sümüklülük indeksinə gəldikdə isə plana görə erkəklərdə 12,6.,dişilərdə isə 12,5 olmalı idi.Göründüyü kimi sümüklülük orta dərəcədə bir qədər yuxarıdır (lakin,çox deyil).Bu göstərici ilə də təmizqanlı ərəb atlarına yaxındır (erkəklərdə təqribən 12,5-12,6).

Göstəricilər	Erkəklər	Dişilər
Cidov hündürlüyü	150-152	148-150
Bədənin çəpinə uzunluğu	150-152	148-150
Döş qucumu	166-168	148-150
İncik qucumu	19,0	18,5

Bu seleksiya-damazlıq planı Qarabağ atının yenilənməsinin birinci mərhələsində önəmli idi və o dövrlərin xronikəsindən əldə etdiyimiz yazılı və şifahi məlumatlara görə yaxşı nəticə vermişdi.Belə deyək ki,Qarabağ atının “sovet” tipi yaradılmışdı.Düzdür,bu dövrdə də axsamalar olmuşdur ki,bu da həm ümumiyyətlə atçılıqda,həm də Qarabağ cinsində itkilərə gətirib çıxarmışdır.Lakin,göründüyü kimi qarşıya qoyulan model qənaətbəxş idi.

Bir sıra ippoloji ədəbiyyatlarda və hər-hansı bir informasiya vasitələrində (nümunələrində) Qarabağ atlarının enlibədənlik, sümüklülük indekslərinin hətta,təmizqanlı ərəb atının müvafiq göstəricilərindən yüksək olması qeyd edilir.Bir şeyi nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki,ərəb atları demək olar ki, bütün dünya minik at cinsləri içərisində enlibədənlik göstəricisinə görə öndə durur.Bəli,Qarabağ atlarının bu tip göstəriciləri müəyyən zaman intervalında ərəb atlarının göstəriciləri ilə eyni olub.Bu

da əsasən Qarabağ atlarının yetişdirilmə şəraiti ilə bağlı olub. Belə ki, sovet hakimiyyəti qurulana kimi Qarabağ atları daha çox təbii (kəskin) şəraitdə ilxı üsulu ilə yetişdirilirdi. Bu atlardan demək olar ki, müxtəlif işlərdə istifadə olunurdu. Kəskin qışda aşağı temperaturalara davam gətirmək, azqidalı və kasad yemlə qidalanma atlarda piy şəklində ehtiyat enerji vasitəsi toplamağa ehtiyac yaradırdı. Bu şəraitdə orqanizmdə dövr edən qanın miqdarının çox olması vacib şərt idi. Bütün bu və digər səbəblər atların daha qarınlı, enli qabırğalı, sümüklü olmasına gətirib çıxarırdı. Qarabağ atlarının boyu ərəb atlarına nisbətən alçaq, gövdələri isə enli idi. Buna görə də onlar (xüsusilə də madyanlar) kifayət qədər enlibədənli idilər. SSRİ dövründə isə Qarabağ atları mədəni-ilxı və zavod üsulu ilə yetişdirilməyə başlandı. Bir qədər də səhra tipli ərəb atı qanının qarışdırılması XX əsrin ikinci yarısında Qarabağ atlarını müəyyən mənada zərifləşdirdi.

O dövrdə iş qabiliyyəti aşağı olan yerli atlar sovet aqrar siyasətinə cavab vermirdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanda keyfiyyətli atların sayı (ümumilikdə bütün at sayı) xeyli azaldı. Buna bir tərəfdən müharibənin gətirdiyi ümumi problemlər, digər tərəfdən də atçılıqda seleksiya-damazlıq işlərinin ya getməməsi, ya da çox zəif zootexniki şəraitdə getməsi idi. Baxmayaraq ki, Azərbaycan SSR-də kolxozlarda atlardan geniş istifadə olunurdu, bu əsasən ümumişlək xarakter daşıyırdı. Bu fonda Qarabağ atları da ümumişlək atlara çevrilərək belə deyək ki, seleksiya-damazlıq işi aparılmadığından kobudlaşır, cinsliliyi itirdi. Bakıda cıdır meydanı fəaliyyət göstərsə də o da həm müharibə səbəbindən, həm də atçılığın ümumi problemləri baxımından Qarabağ atları üçün etibarlı damazlıq “lingi” rolunu oynaya bilmirdi. Ağdam atçılıq zavodunun yaradılması və kolxozlardan, sovxozlardan yaxşı atların toplanaraq seleksiya-damazlıq işinə cəlb edilməsi sonda öz bəhrəsini verdi. Çar Rusiyası dağılıdıqdan sonra Qarabağın siyasi-iqtisadi həyatında baş verən böhranlar atçılığı

çox zəiflətdi.Hətta,bir sıra tədqiqatçı ippoloqlar Qarabağ at cinsinin artıq mövcud olmadığı barədə fikirlər yürüdükdülər. Qarabağ atının iş qabiliyyətini ifadə edəcək göstəricilər belə planlaşdırılırdı:

Əsasən düz cıdır yarışlarında göstəriləcək sürət (metr / dəqiqə,saniyə)

Məsafə (m-lə)	Ən yaxşı	Orta
1200	1,28	1,36
1600	1,56	2,04
2400	2,50	3,10

Seleksiya-damazlıq planına görə yetişdiriləcək atlar yüksək damazlıq keyfiyyətlərə malik olmaqla elit atların sayı 50%,I dərəcəli – 40%,II dərəcəli isə10% təşkil etməli idi.

Ötən əsrin 60-70 – ci illərində bir sıra yazılı mənbələrdən məlum olur ki,o zaman təqribən 100 başa yaxın qeydiyyatda alınmış və bir qədər də çox,əhalidə olan və qeydiyyatda alınmamış Qarabağ cinsli və tipli madyan olub.R.X.Səttar zadə qeydə alınmış 85 baş Qarabağ madyanının göstəricilərini qeyd edərək onların xüsusiyyətləri barədə məlumat verir.Onun bildirdiyi kimi o zaman Ağdam,Bərdə,Yevlax rayonlarında yerləşən atçılıq təsərrüfatlarından (27 baş) və bir sıra kolxozlardan (27 baş),həmçinin,Kirov adına ətlik-südlük qaramal sovxozundan (9 baş),Daşüz atçılıq təsərrüfatından (9 baş) gətirilmiş madyanların təsnifatlandırılması nəticəsində aşağıdakı göstəricilər müəyyən edilmişdir:

Rəng parametrlərinə görə qızılı-kürən və adi kürən rəngli atların sayı 45 baş (54,1%),qızılı-kəhər və kəhər rəngli atların sayı 37 baş (48,5%),qula və qonur rəngli atların sayı isə 3 baş (2,4%) olmuşdur.

Səttar zadə bildirir ki, bu atlar öz rəngləri və nişanələri (qaşqa, səkil) ilə öz əcdadlarına oxşayırlar.

Zavoddakı Qarabağ atları bildirildiyi kimi yüksək damazlıq əhəmiyyəti daşıyır. Bu madyanların 15 başı (18,5%) elit dərəcəli, 36 başı (39,5%) I dərəcəli, 34 başı (42,0%) II dərəcəli kimi göstərilmişdir.

Səttar zadə həmin dövrün Qarabağ atlarının eksteryerini belə təsvir edir:

“Həzırkı Qarabağ atının xarici bədən görünüşü belədir:

Baş yüngül, quru və mütənasibdir, başın yandan görünüşü çox zaman düz xətt təşkil edir (bəzən isə batıqdır), çənəaltısı enli, gözləri böyük və hərəkətli, burun dəlikləri enli, qulaqları orta və hərəkətli, peysəri orta uzunluqda olmaqla enli, boynu orta uzunluqda, mülayim əzələli və düz olmaqla orta duruşa malikdir; cidovu uzununa, eninə və hündürlüyünə görə ortadır; a rıxası və beli düz, enli və əzələlidir (bəzən isə yumşaqdır); sağrısı enli, girdələnmiş və yaxşı əzələlidir (bəzən sallaqdır); döşü enli, dərin, qabırğaları girdələnmiş, aqlıq çuxuru böyük; qarını iri, lakin sallaq (otqarın) deyildir; kürəyi uzun, çəpəki meyllidir; çiyinaltısı orta; bilək oynağı yaxşı inkişaf etmiş; inciye girdə, quru; buxovluğu uzunluğuna və meylinə görə normaldır; dırnağı həcminə görə normal, bəzən kiçik, dırnaq qatı möhkəmdir, qabaq ətrafın duruşu normal, bəzən isə xaricə doğru əyridir; dal ətrafın duruşu enli, çapma oynağı kifayət qədər inkişaf etmiş, bəzən isə qılıncvaridir ki, bu da dağ şəraitinə uyğunlaşma nəticəsində əmələ gəlmişdir.

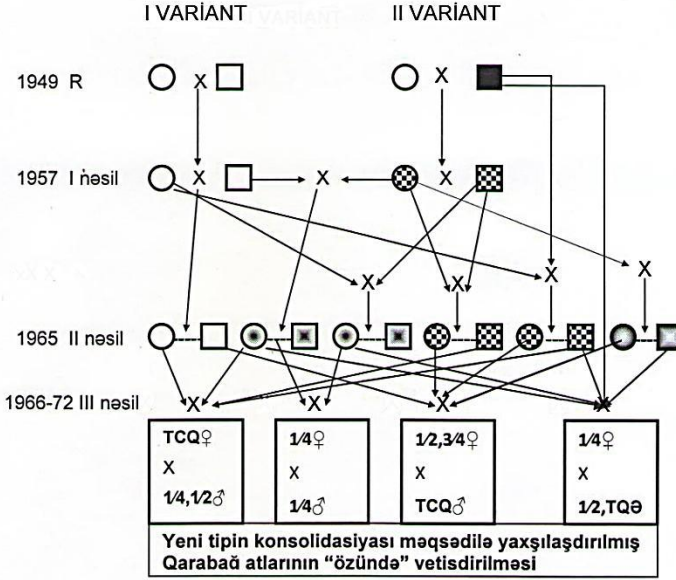
Konstitusiyası quru və möhkəmdir. Bədən quruluşu ümumiyyətlə mütənasibdir. Vətərləri gözə çarpan, bağları möhkəmdir. Əzələləri yaxşı inkişaf etmişdir. Temperamenti canlı və oynaq olmaqla xoşxasiyyətlidir.

Mühüm eksteryer nöqsanlarından çox az hallarda təsadüf edilən qrifel sümüklərinin (atrofiyaya uğramış barmaqlar) ucunun bir qədər şişkin və keçiduruşlu (incik əyriliyi) olmasıdır”.

Ağdam atçılıq zavodunun təşkil edildiyi vaxtdan başlayaraq müxtəlif sovxozlardan və əhalidən alınan Qarabağ tipli atlarla Terek atçılıq zavodundan gətirilmiş təmizqanlı ərəb atlarından intensiv istifadə edilmişdi. Bu zaman seçilən ərəb atlarında ümumi tipə, möhkəmlik və boy göstəricilərinə ciddi fikir verilir. Təbii ki, gətirilən atların demək olar ki, hamısı kürən rəngdə idi. Ağdam atçılıq zavoduna gətirilən ilk ərəb atlarından biri Sever ləqəbli erkək idi. Sever (Skşip - Vıxlina), 1943-cü i. d., küheylan tipli olub bir qədər kobud quruluşlu, sadə görünüşlü at idi. Onun quruluşunda bir sıra qüsurlar və çatışmamazlıqlar olsa da törətdiyi balalar əsasən eyni tipli, cinsə uyğun quruluşda idi. 1950-ci ilin sentyabr ayında Ağdam atçılıq zavoduna Terek atçılıq zavodundan arzu edilən kürən rəngli ərəb aygırları Kadmi II, Sofist II, Korf II və terek cinsli Tuman adlı atlar gətirilmişdir ki, bunlardan da damazlıq işində geniş istifadə edilmişdir.

Ağdam atçılıq zavodunun fəaliyyətinin başlanğıcında artıq 100 baş damazlıq at var idi ki, bunların da 99-u madyanlardan ibarət idi. Bu madyanların 35-i 1935-1940-cı illərdə, 33-ü 1941-1945-ci illərdə, 29-u isə 1946-1948-ci illərdə doğulanlar idi. Ağdam atçılıq zavoduna Yevlax kolxozlarından 3, Bərdə kolxozlarından 4, Ağdam kolxozlarından 30, Mardakert kolxozlarından 35, Laçın rayonu S.M. Kirov adına sovxozdan isə 10 baş Qarabağ atı gətirilmişdir.

Azərbaycan SSR-nin Ağdam atçılıq zavodunda Qarabağ atlarının bərpası və təkmilləşdirilməsi üzrə damazlıq işinin sxemi :

- - Təmizcinsli Qarabağ atı (TCQ) ♀ dişi
- - Təmizcinsli Qarabağ atı (TCQ) ♂ erkek
- - Təmizqanlı Ərəb atı (TƏA) ♂ erkek
- - Yarımqanlı Qarabağ atı (1/2 ərəb qanı ilə) ♀ dişi
- - Yarımqanlı Qarabağ atı (1/2 ərəb qanı ilə) ♂ erkek
- - 1/4 qanlı Qarabağ atı ♀ dişi
- - 1/4 qanlı Qarabağ atı ♂ erkek
- - 3/4 qanlı Qarabağ atı ♀ dişi
- - 3/4 qanlı Qarabağ atı ♂ erkek

XIII fəsil. QARABAĞ AT CİNSİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN HƏLLİ YOLLARI

13.1. Cinsin inkişaf etdirilməsi yolları

Qarabağ at cinsi hal-hazırda dünyanın at cinsləri içərisində tanınmasına və bəyənilməsinə görə orta mövqeyə malikdir. Əhəmiyyətinə (miqyasına) görə qruplaşdırsaq o beynəlxalq cinslər qrupuna aid deyil. Lokal əhəmiyyətli cins kimi qəbul olunur. Lakin, lokal əhəmiyyətli cinslərin içərisində o ən öndə duranlardandır. Qarabağ atının yaxın keçmişdə beynəlxalq aləmdə müəyyən mövqeyinin olmasını nəzərə alaraq demək olar ki, o lokal cinslərlə beynəlxalq cinslər arasında duran bir cinsdir. Məlumdur ki, beynəlxalq cinslərə hal-hazırda dünyada tanınan, müxtəlif ölkələrdə yetişdirilən və damazlıq işində istifadəsi bir sıra ölkələr tərəfindən qəbul edilən at cinsləri aiddir. Bunlar təmizqanlı ingilis, təmizqanlı ərəb, axaltəkə, Trakenen, Holştin, Amerika standartbred və s. at cinsləridir. Bir çox ölkələrdə boyu 150 sm-ə qədər olan atları poni kimi qruplaşdırırlar. Lakin, bu elə də düzgün təsnifat deyil. Cinsi boyuna görə deyil, onun bütün əlamətlərinin əmələ gətirdiyi nəticəyə görə qruplaşdırmaq, təsnifatlandırmaq lazımdır. Hətta, Qarabağ atı kimi atların da poni kimi qəbul edilməsi məlumdur. Lakin, Qarabağ atının bədən hissələrinin nisbəti, onun mütənəsibliyi, ümumi şəkli əsl poni cinslərindən çox fərqlidir (daha doğrusu yaddır). Ponilərin boynu gövdəyə nisbətən çox qısa, ayaqları nisbətən gödək, başları xeyli iri, tükləri daha çox və qaba olur.

Cinslərin içərisində Qarabağ atları ilə bir sırada (gücü, davamlılığı, istifadə imkanları) qarabayır, qırğız, lokay, yomud, saqiyyə-ərəb, kabarda və s. kimi cinslər durur.

Tarixə nəzər saldıqda isə beynəlxalq aləmdə Qarabağ atlarına bu cinslərin bir çoxundan daha çox maraq göstərilməsi və xüsusi qiymətə layiq görülməsi ilə qarşılaşırıq. Bir də ki, ümumilikdə Qarabağ atı unikaldir və onun analoqu demək olar ki, yoxdur. Nəzərə alsaq ki, onun əlamətlərini daşıyan Don, Budyonni və s. cinslərin özü də Qarabağ atından bəhrələnmişdir onda onun unikalığı bir az da təsdiq olunur. Axaltəkələrin bütün at cinsləri içərisində ən unikal at cinsi olması fikrinin tam tərəfdarıyam.

Gəlin bu və ya digər cinslərlə Qarabağ atını müxtəlif əlamətlər üzrə müqayisə edək:

Qarabağ cinsinin də daxilində fərdlər arasında böyük fərqlərə rast gəlmək olur ki, bu fərqlər cinsdə bir neçə tipin əmələ gəlməsini göstərir. Bəzi mənbələrdən məlum olur ki, Qarabağ xanlığı dövründə vahid cins kimi qəbul olunmuş bu atların içərisində nisbətən zərif quruluşlu, ipək tüklü, limon-sarı rəngli və biçimli boy-buxuna malik “kübar” atlarla yanaşı kobud quruluşlu, cod tüklü, adi kürən rəngli möhkəm bədənli “sadə” atlar da mövcud idi. Bunlardan birincisinə “xan sarıları” və ya “cins sarılar”, ikincisinə isə “qalın sarılar” deyirdilər. Xan zavodlarında “cins sarılara” maraq daha çox olduğundan onlarla belə deyək ki, damazlıq işi də nisbətən ciddi aparılırdı. Daha doğrusu “qalın sarılar” əslində təbii surətdə ümumi yetişdiricilik nəticəsində ortaya çıxan qrup idi ki, onlar da əsas qrup sayılan “cins sarılardan” təcrid edilirdi. Beləliklə xan zavodlarında əsasən “cins sarılar” (bunlarda ərəb qanı da ola bilirdi) toplanırdı, “qalın sarılar” isə ümumi kütlənin “əlində” olurdu. Bu atlar (“qalın sarılar”) ümumişlək və universal at kimi ciddi damazlıq işi aparılmadan əhalinin əlində get-gedə assimilyasiyaya uğrayırdı. Bu elə bir həddə çatmışdı ki, XX əsrin əvvəlində bir sıra əcnəbi müəlliflər Qarabağ atının tamamilə yox olduğunu, məhv olduğunu vurğulayırdılar. Nəzərə alınsa ki, xanlıqlar dağıldıqdan sonra seçmə Qarabağ atlarını

Azərbaycandan kənara aparıblar onda bu fikrin formalaşması öz məntiqi qiymətini tapır.

Sovetlər dövrünə isə Qarabağ atının nə cinsliliyi nə də “qalınlığı” qalmışdı. Bu atlar əhali arasında ya cırlaşmış şəkildə, ya da sadəcə bəzi genləri qorumaqla yerli “cinsiz” atlarla qarışmış formada mövcud idi. SSRİ dövründə isə Qarabağ cinsi daxilində əsasən iki tip at qeyd olunurdu:

Bunlardan biri uzun ayaqlı, yüngül gövdəli, nisbətən hündürboylu atlar (Xanlıq dövrünün Ceyranları kimi), digəri isə nisbətən qısa ayaqlı, enli gövdəyə malik, nisbətən alçaq boylu atlar idi. Bu atları mən SSRİ dövründə öz gözlərimlə də müşahidə etmişəm və ümumi “sürüdə” bölgü apardıqda həqiqətən də ortaya çıxan tiplərin içində ən çoxsaylı fərdlərə malik bu iki tipi müəyyən etmişəm.

Qarabağ atının tipləri barədə biz artıq öncə danışmışıq və mən gələcəkdə cins daxilində tiplərin yaranmasını və ya yaradılmasını necə tənzimləmək (elmi-praktik) yollarını təklif edirəm. Düşünürəm ki, mənim və digər mütəxəssislərin araşdırmaları bu məsələnin həllinə lazımı kömək olacaq.

Bu gün Qarabağ atçılığının qarşısında duran əsas problem onun iqtisadi əsaslarla bu gündü rəqabətə davam gətirərək beynəlxalq aləmdə özünə hər mənada yer tapmasıdır. Hər mənada dedikdə buraya iqtisadi, estetik, hüquqi və s. parametrlər daxildir. Ona görə də dünya atçılığında bu gün prioritet sayılan keyfiyyətlərə diqqət yetirilməli və Qarabağ atının genetik quruluşu, onun siması pozulmadan, məhv olmadan bu keyfiyyətlərlə uzlaşdırılaraq inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bunun üçün aşağıdakı işlər görülməlidir:

1. Qarabağ at cinsi elmi baxımdan tədqiq edilməlidir.

- Genetik mənzərəsi müəyyən olunmalıdır. Bunun üçün tək qeydiyyatda olan Qarabağ atları deyil, həmçinin, əhalidə olan (o cümlədən Cənubi Azərbaycanda) qarabağ tipli atların da genetik (bio-genetik) mənzərəsi

müəyyən olunmalıdır. Bu məqsədlə bacarıqlı və savadlı mütəxəssislərdən ibarət qrup yaradılmalı və bonitirə edilərək müəyyən olunan Qarabağ tipli atların tük nümunələri dünyanın tanınmış tədqiqat mərkəzlərində araşdırılmalı və nəticədə cinsin vahid və mümkün qədər konkret genetik modeli tərtib olunmalıdır.

- Qarabağ atının bioloji (fizioloji, anatomik), bio-kimyəvi xüsusiyyətləri müəyyən edilməlidir. Buraya qanın hemotoloji göstəriciləri, sümüklərin mineral tərkibinin müəyyən olunması, tük rənginin meydana çıxma səbəbləri, c oğrafi heterozis problemləri, digər fizioloji göstəricilər, ali sinir sisteminin xüsusiyyətləri aid edilməlidir.

- Cins üçün yeni və uyğun yemləmə prinsipləri qəbul edilməli və uyğun rasionlar işlənib hazırlanmalıdır.

- Təlim, məşq, sınaq prinsipləri və metodikaları işlənib hazırlanmalıdır.

2. Cinsin inkişafı üçün onun təşkilati və maddi təminatını yüksəltmək.

- Bunun üçün Qarabağ atları ilə məşğul olan sahibkarlara dövlət dəstəyi gücləndirilməlidir.

- Cıdır yarışlarında, digər idman yarışlarında Qarabağ atları üçün ayrıca mükafatlar təsis edilməlidir.

- Qarabağ atının təbliği məqsədilə istedadlı və savadlı insanların elmi, incəsənət və s. işlərini maliyyələşdirmək gərəkdir. Muzey və qalereyalarda vaxtaşırı Qarabağ atı mövzusunda tədbirlər keçirmək, eksponatlar nümayiş etdirmək vacibdir.

- Qarabağ atının baxış-sərgilərini keçirmək vacibdir.

- Qarabağ atı mövzusunda rəssamlıq, heykəltəraşlıq, xalçaçılıq, tətbiqi sənət nümunələrinin müsabiqələrini keçirmək onun təbliğinə və tanınmasına dəstək olar.

3. Cinslə damazlıq işinin təkmilləşdirilməsi vacibdir

- Damazlıq atların qoyulmuş məqsəd üzrə yetişdirilməsi ciddi nəzarət altında olmalıdır.

- Sahibkarların qarşıya qoyulmuş məqsəddən kənar seleksiya proqramları tətbiq edərək yeknəsəq iş görmələri qəbul edilməməlidir. Çünki bu zaman Qarabağ atının ayrı-ayrı məqsədlərə uyğun yetişdirilməsi nəticəsində cinsin siması pozulur.

- Ərəb cinsinin qanından hədsiz və nəzarətsiz istifadə olunmamalıdır. İngilis cinsinin qanı Qarabağ cinsinə “axıdılmamalıdır”. Don atının (Qarabağ tipinin), Cənubi Azərbaycan (İran) atlarının, qismən də axaltəkələrin (eksteryer cəhətdən Qarabağ və ərəb atlarına oxşar) qanından müəyyən olunmuş çox ciddi proqram üzrə istifadəsi tətbiq olunmalıdır. Əhalidə olan qarabağ tipli sadə atların genetik tərkibi müəyyən olunduqdan sonra uyğun atları (əsasən madyanlar) müvafiq seleksiya-damazlıq proqramı üzrə damazlıq işində istifadə etmək lazımdır. Bu madyanlar əsas etibarilə Don, Qarabağ-Don (mələz), Qarabağ-axaltəkə (mələz) atları ilə cütləşdirilməli və onların nəslində əsas etibarilə saflaşmış Qarabağ, qismən isə Qarabağ-Don mələzləri və Qarabağ-axaltəkə mələzlərindən istifadə etmək lazımdır. Yerlərdən gətirilmiş və heç bir damazlıq qeydiyyatı olmayan Qarabağ tipli erkək atların genetik mənsubiyyəti müəyyən edildikdən sonra onlardan aygır kimi istifadə etmək olar ki, bu da yerli genefondun inkişaf etdirilməsi baxımından vacibdir.

13.2. Qarabağ atlarının sınaq prinsipləri

və

atçılıq idmanında istifadəsi

Məlumdur ki,qədim dövrlərdən Azərbaycanda yetkin və praktik istifadəyə gərəkli at 5 yaşlı atlar hesab edilirdi.Bu da əbəs yerə deyildi.Çünki yerli atlar nisbətən gecyetišən idilər. Sovet dövründə sovet ippodrom sınaq qaydaları və ümumən prinsipləri Qarabağ atlarının ilk olaraq 2 yaşında sınaqdan keçirilməsinə səbəb olmuşdu.Baxmayaraq ki,təmizqanlı ərəb atları dünyanın bir çox yerlərində 3 və ya 4 yaşında sınağa başlayırdılar SSRİ-də onları da cıdır yarışlarına 2 yaşında qatırdılar.Bu mövqeyi tənqid edənlər də olub,müdafiə edənlər də.Mən deyərdim ki,burada müsbət nəticələr də var,mənfi nəticələr də.Lakin,SSRİ-də yetişdirilən ərəb atları heç də öz ərəb atlarını ilk olaraq nisbətən yetkin dövrdə,yəni,3-4 yaşlarında sınaqdan keçirən ölkələrin ərəb atlarından geri qalmırlar.Bu gün cıdırlarda 2 yaşında sınaqdan keçirilmiş Qarabağ atlarının boyu 2 yaşında sınaqdan keçirilməmiş Qarabağ atlarının boyundan nisbətən geri qalır.İstisnaları nəzərə almasaq görərik ki,qədim yerli kanonlara zidd olan bu sistem Qarabağ cinsinə müəyyən dərəcədə ziyan vurur.Digər tərəfdən isə daha yaşlı vaxtında cıdır yarışlarına qatılan atları yetişdirən təsərrüfatlar maddi təminat baxımından zərər çəkə bilirlər.Çünki,at cıdırlarda iştirak etmədiyindən və aydındır ki,bu səbəbdən qazanc gətirə bilmədiyindən təsərrüfat əlavə bir il olaraq maddi vəsait sərf edir.Bunun üçün Qarabağ atları ilə məşğul olan sahibkarlara,təsərrüfatlara maliyyə güzəştləri etmək,dəstək vermək gərəkdir.Lakin,Qarabağ atlarının ilk olaraq 3 yaşında sınaqdan keçirilməsi tətbiq edilməlidir.Bu qaydada təşkil olunan sınaq sistemi cinsin boy və ölçüləri artdıqdan sonra sərtləşdirilə (müqayisə cıdırları) bilər.

Qarabağ atlarının bu məsafələrə sınaqdan keçirilməsi daha uyğundur:

2 yaşda (əgər tətbiq edilərsə) – 800 m,900 m,1000 m,1100 m,1200 m,1300 m

3 yaşda – 1000 m,1200 m,1400 m,1500 m,1600 m,1800 m,2000 m,2200 m

4 yaşda – 1000 m,1200 m,1400 m,1600 m,1800 m,2000 m,2400 m,2600 m,2800 m

5 və yuxarı yaşlarda – 1000 m .....3000 m,3200 m,3400 m,3600 m,4000 m və yuxarı

Qarabağ at cinsinin keçmişdəki işçi keyfiyyətlərini nəzərə alaraq onun daha çox uzaq məsafələrdə imkanlarını açmaq üçün xüsusi məsafələrə cıdırların keçirilməsi də qanunauyğundur.Bu məqsədlə aşağıdakı məsafələrə cıdır yarışları keçirilə bilər:

5 və yuxarı yaşlı atlar üçün – 4400 m,4600 m,5000 m,5500 m,6000 m,6300 m,7000 m

Bu xüsusi məsafələrə keçiriləcək cıdırlarda 5-6 yaşdan cavan atların çıxışı nəzərdə tutulmur.Bu cıdırlar əsas etibarilə atın cıdır fəaliyyətinin sonunda keçirilir və bundan sonra atlar növbəti cıdır mövsümünə qalmırlar,təsərrüfata dönərək damazlıq işində istifadə edilirlər.Bundan əlavə bu yarışlarda yaxşı nəticələr göstərən atlardan uzaq məsafələrə atçılıq yürüşlərində istifadə etmək olar.

Qarabağ cinsli və Qarabağ tipli atlar üçün xüsusi mükafatlar:

- 1."Xan",2000 m,3 və yuxarı,erkək
- 2."Sarıcalı",800 m,4 və yuxarı,erkək
- 3."Xurşidbanu Natəvan",2000 m,3 yaş,dişi
- 4."Pənah xan",1800 m,3 yaş və yuxarı,erkək-dişi
- 5."Şuşa Kuboku",2600 m,3 yaş və yuxarı,erkək
- 6."Qızıl Qanad",5000 m,5 və yuxarı yaşlı,erkək

- 7."Koroğlu",2400 m,4 və yuxarı yaşlı,erkək
- 8."Qar-Qar Çayı",1600 m,4 və yuxarı yaşlı,erkək
- 9."Odlar Yurdu",6000 m,5 və yuxarı yaşlı,erkək
- 10."Azərbaycan Kuboku",5500 m,6 və yuxarı yaşlı,erkək
- 11."Turan",1000 m,4 və yuxarı yaşlı,erkək
- 12."Nisey atları",7000 m,5 və yuxarı yaşlı,erkək

Düşünürəm ki,bu cür yarışların keçirilməsi cins daxilində iş qabiliyyətinə və yetişmə intensivliyinə əsasən müxtəlif tiplərin nümayəndələrini üzə çıxaracaq.Bu mükafatların adlandırılması isə milli tariximiz və atçılıq mədəniyyətimiz ilə bağlı olmalıdır.

Məlumdur ki,Qarabağ atları uzaq məsafələrdə dözümlü və ətraf mühit təsirlərinə qarşı davamlı atlardır.Onların sümükləri, vətərləri,dırnaqları çox möhkəmdir.Qədim zamanlardan uzaq yürüşlərdə özünü göstərmiş Qarabağ atlarının dağlıqda addımla sürəti saatda 10 km-ə qədərdir.Qarabağ atının yerisi o qədər "yumşaqdır" ki,minicini yormur.Bu atlar əsl uzaq məsafə atlarıdır.Odur ki,Qarabağ atlarını uzaq məsafələrə keçirilən yarışlarda sınaqdan keçirməklə həm onların məsafə imkanlarını "cilalamaq" olar,həm də Azərbaycanın idman şərəfini qorumaq olar.Bu idman növü elə bir xüsusiyyətə malikdir ki,burada müxtəlif at cinsləri iştirak edə bilər və bu zaman cinslərin dözümlülük potensialı da ortaya çıxa bilər.Bunun üçün Qarabağ atlarının düzgün məşq etdirilməsi,yemləndirilməsi və qulluğu həyata keçirilməlidir.Həm SSRİ dövründə,həm də onun süqutundan sonra Azərbaycan Respublikasında uzaq məsafələrə atçılıq yürüşləri keçirilmişdir ki,bu yarışlarda Qarabağ atları yaxşı nəticələr göstərmişdir.Lakin,əsas məsələ dünyada bu idman növündə lider sayılan ərəb atları və yüksək nəticələr göstərən kabarda,qaraçay,axaltəkə, terek,yomud, kustanay və s. at cinsləri ilə rəqib olaraq yüksək nəticə göstərməkdir.Qarabağ atlarının məhdud şəraitdə saxlanması onların mökəmliyinin və ətraf mühit təsirlərinə davamlılığının

azalmasına səbəb ola bilər ki, bu da sonda uzaq məsafələrdə onların yüksək nəticələr göstərməsinə mane olar.

Qarabağ atlarını 15;18;20;25;30;35;40;45;50;60;80;100;120;140;160;180;200 km və çoxgünlük yürüşlərdə sınaqdan keçirmək onların dözümlülük və sürət davamlılığını müəyyən etməyə imkan verir.

Dünyada bir çox qeyri-ənənəvi yarış növləri keçirilir ki, çətinliyinə və kütləviliklərinə baxmayaraq damazlıq və idman atlarının imkanlarını müəyyən etmək üçün bu böyük önəm daşıyır. Misal olaraq bildirim ki, ABŞ-da əsasən ərəb atlarının iştirakı ilə kəskin təbii relyefdə (hətta, qayalı yerlərdə) keçirilən uzaq məsafə yarışları vardır. Burada iştirak edən atdan sürət, dözümlülük və davamlılıq, vətər və sümüklərin möhkəmliyi, dırnağın möhkəmliyi, bel əzələlərinin möhkəmliyi və s. tələb olunur. Kəskin qayalı dağlarda müvazinətli saxlama qabiliyyətinin və eyni zamanda müvazinətli sinir sisteminin olması bu yarışda yüksək nəticə göstərmək üçün gərək olan vacib xüsusiyyətlərdəndir.

Düşünürəm ki, Qarabağ atlarını da bu cür kəskin relyefli dağlarda sınaqdan keçirmək onların əsl “alpinist” qabiliyyətlərini üzə çıxarmaqla inkişaf etdirilməsi üçün əsas ola bilər.

13.3. Qarabağ atlarına ad verilməsi qaydaları

Son zamanlar dünya atçılıq ictimaiyyəti arasında mübahisə və müzakirə obyektinə kimi atlara adların verilməsi məsələsi özünə yer tapıb. Fikir versəniz görürsünüz ki, bu sahədə müxtəlif ölkələrin belə deyək ki, öz kanonları var. Misal üçün Amerikada təmizqanlı ingilis atlarına adların verilməsi göstərir ki, onlar adətən iki sözdən (ingilis dilində) ibarət birləşmələrdən çox istifadə edirlər:

“Şimal Rəqqası”, “Cəlbedici Təklif”, “Cürətli Hökmdar”, “Gümüş Cazibəsi”, “Uçan Tülkü”, “Nəzakətli Tülkü”, “Ələdüşməz Keyfiyyət” və s.

Bundan əlavə Şərq mənşəli (əsasən ərəb) sözlərdən istifadə edirlər: “Almutawakel”, “Mahmoud”, “Nasrullah”, “Mumtaz Mahal”, “Bahram” və s.

Digər ölkələr də öz milli kanonlarına, ideologiyalarına, zövqlərinə uyğun adlar qoyurlar. Bu ölkələrdən Türkiyə Cümhuriyyətində ingilis atlarına verilən adlar əsasən ingilis sözlərindən (“Ultramarin”, “Bold Pilot”,) ibarət olsa da şərq mənşəli sözlərdən təşkil olunan adlara da (“Sabırlı”,) rast gəlmək olur. Türkiyədə yetişdirilən ərəb cinsli atlara isə əsasən şərq xalqlarının sözlərindən (türk, ərəb, fars və s.) qismən də latın sözlərindən (“Rikardo”, “Turbo”,) ibarət adlar qoyulur. Bu adlar isə demək olar ki, həmişə mənalı və əsaslandırılmış olur.

Qarabağ atlarına gəldikdə xanlıqlar və Çar Rusiyası dövründə milli çalarlı adlar üstünlük təşkil edirdi və öz uyğunluğu ilə münasib idi. SSRİ dövründə Ağdam atçılıq zavodunda doğulmuş atlara çox zaman milli səpkili adlar yox tamamilə yad səslənən və cinsin mənşəyinə, tipinə, obrazına xas olmayan adlar qoyulurdu.

İnturist, Taçka, Babka, Karabin, Kapusta, Kuban, Kukla, Kompresornaya, Litovka, Lastoçka, Lenta, Pesnya, Peqaya, Papka, Pastux, Spravka, Subbota, Aramat, Dikson, Kater, Senat, Lak, Lakator, Latun, Lemur, Nastil, Mazdok, Nasor, Paravoz, Pilot, Pistolet, Prokat, Qalant, Qurman, Qazalit, Qazon, Qisson, Srok, Saksafon, Sava Saturn, Salyut, Salon, Samalyot, Svistok, Saxar, Servant, Sever, Silaç, Skafandr, Skakun, Snayper, Simvol, Sokvoyaj, Sostav, Spidometr, Susanin, Sport, Spirt, Sprint, Şatun, Şustriy, Şkatur, Zaqorod, Zaslön, Zapas, Zaproş, Zenit kimi adlar SSRİ dövründə və onun süqutundan sonra keçid dövrünün əvvəllərində Qarabağ atlarına qoyulmuş adlardır.

Lakin, bunlarla yanaşı xeyli miqdarda tam milli adlardan da istifadə edilmişdir: Sal-Sal, Qüsur, Şam, Kosalı, Şana, Qapaxlı,

Zopa,Lüməkli,Payçı,Sapıx,Alma,Arxalı,Aşqarası,Aypara, Aynalı,Aysel,Dinməz,Durna,Kəniz,Kəlmə,Qala,Sapılca,Sarıgül ,Kəpəz,Leysan,Sərkər,Səpinçi,Sarvan,Sarı,Sarımsaq,Samux, Sancaq,Səmərqənd,Sinəbənd və s.

Həm insanlara verilən adlar,həm də heyvanlara verilən ləqəblər (məncə “ad” demək daha yaxşı olar) onların milli, bioloji,coğrafi və s. mənsubiyyətinə uyğun olmalıdır.Buna görə də Qarabağ atlarına verilən adlar çox dəqiq çərçivə daxilində və qəbul olunan milli kanonlara uyğun verilməlidir.Bu məqsədlə aşağıdakı qaydaları məsləhət görürəm:

- Qarabağ atlarına verilən adlar bir sözdən və ya iki sözdən ibarət söz birləşmələrindən ibarət ola bilər.
- Bu adlar Türk,o cümlədən Azərbaycan mənşəli yer,əşya,ələmət adlarından olmaqla səslənməsinə görə asan,səlis olmalıdır.
- Vulqar,kobud,əxlaqsız,gülünc (gülməli ilə səhv salmayın),ikrahedici və qəlbə yatmayan sözlərdən istifadə etmək olmaz.
- Müqəddəs insanların,yerlərin,tarixi şəxsiyyətlərin adlarından və sırf insan adlarından istifadə etmək olmaz.
- Cinsin tarixində şərəfli iz qoymuş atların (“Əlyetməz”,”Qarnıyırtıq”,”Toxmaq”,”Maymun”,”Xan”) adını istifadə etmək məsləhət deyil.Yalnız,onların adlarından söz birləşməsini yaradarkən istifadə etmək məsləhətdir.
- Əvvəllər (əsasən SSRİ dövründə) qəbul olunmuş, anasının adının baş hərfi ilə adlandırma və adın içində atasının adının baş hərfinin istifadə edilməsi məcburi olmamalıdır.
- Eyni addan yalnız onu nömrələməklə (misal üçün : “Aran”,”Aran I”,”Aran II” və s.) və ya onunla digər sözdən istifadə etməklə söz birləşməsi (Misal üçün: “Aran çölü”,”Aran düzü” və s.) yaradaraq istifadə edilə bilər.

- Adın baş hərfinin cinsin məşhur nümayəndələrinin adlarının baş hərflərilə (“X”, ”M”, ”T”, ”Q”) başlaması daha məqsədəuyğundur. Lakin, qəbul olunmuş kanonlara uyğun olan və istənilən hərflə başlayan sözlərdən də istifadə edilə bilər.

Nümunə olaraq aşağıda Qarabağ atları üçün nəzərdə tutulmuş adları təklif edirik:

“Q” ilə başlayan

Qaraquş, Qaranquş, Qazalaq, Qazlıq, Qaysı, Quzey, Qandal, Qanqal, Qeyd, Qotaz, Qopuz, Qolay, Qalay, Qalayçı, Qonur, Qonaq, Qulançar, Qutan, Quyruq, Qəmər, Qəndil, Qatar, Qartopu

“M” ilə başlayan

Maneə, Mala, Maya, Mismar, Misir, Məharətli, Meh, Məhsul, Məhləuşağı, Mərdin, Mərək, Mərəkə, Maralgöl, Misqal, Məmlük, Məmləkət, Maral, Marağ, Mərc, Məşriq, Məğrib, Məst, Manas, Mötəbər, Möhtəşəm, Maili, Mərasim, Mənəmmənəm, Minbaşı, Min, Mil, Muğan, Muğam, Muğayat, Müxbir, Müxalif, Müxəmməs, Müstəvi, Miyanə, Mərəçöyüd, Macar, Mərcan, Milax, Milli, Malıbəyli, Mənzum, Mənsur, Məram, Məntiqli, Məngənə, Mənənə, Məlik, Məlikli, Məxmər, Məxməri, Məxrəc, Məhlul, Məhcub, Meşəbəyi, Meşəalması, Mehvər, Mazı, Marıq, Mancanaq, Mamırlı, Malxulya, Malxulyaçı, Mağara, Mafar, Mövüc, Məsəmma, Mücrü, Müti, Mixi, Midiya, Mada, Maday, Mil-Mil, Misil, Miyanpur, Mizraq, Moruq, Muşovul, Murov, Mərmərə, Mərmər, Məşəl, Mərdəkan, Mağmun, Manat, Mülk, Mişar, Misri, Mərzili, Murovdağ, Misgər, Moğol, Mamayxan, Məzlum, Mübtəda, Macəra...

“T” ilə başlayan

Təbriz, Təbrizli, Təbərzin, Təbil, Təlqin, Təsvir, Təşviqat, Toxmaq-vuran, Tüpdağidan, Tulpar, Topaz, Tovuz, Tərtər, Tərxun, Tərxan, Təkzib, Təsdiq, Tərəvəz, Tabor, Tatarı, Tas, Taziyanə, Talaş, Tuluq, Tuyuq, Türküstan, Türkan, Turan, Tut, Təbaşir, Tam-Tam, Toxdaq, Təxəyyül, Taxt, Təndir, Tədbir, Tənqid, Tədbirli, Tənqidçi, Tənasüb, Təsəlli, Tacir, Ticarət, Tarzən, Tərtib, Tərs, Təbib, Təbərzin, Təbiət, Təb, Təbabət, Tənbur, Tənlük, Turş, Turşsu, Turşəng, Turunc, Torağay, Taraz, Tarazlıq, Tərz, Tənzifli, Tənbəl, Tüstü, Toybəyi, Toy, Toqat, Tüğyan, Ting, Til, Toqatlı, Temmüz, Təpər, Təpəl, Təpərli, Tünd, Tünlük, Tarpan, Toran, Turqay, Tuqay, Təşviş, Tikan, Tikanlı, Tikinti, Təkə, Təkəli, Təklə, Təkərli, Təkəlduz, Təklə-məkan, Təkrir, Tehran, Tehranlı, Təxmin Təminat, Tarix, Tarixçi, Tərlan, Tamada, Təlaş, Təlaşlı, Talış, Tur, Tüfəng, Tütün, Tütək, Tiyan, Tələ, Tərə, Tənə, Tala, Talaşa, Toxa, Tuğla, Təkne, Tovuzquşu, Tamaşa, Tel-Tel, Təyyarə, Təranə, Tana, Turşulu, Tuva, Təpə, Təntə-nə, Tənəkə...

“S” ilə başlayan

Sümeyrəm, Savalan dağı, Süleysin, Süls, Səlis, Samanı, Səhrab, Saatlı, Sağsağan, Sarıcalı, Sarışın, Səlis, Simurq, Siyənek, Sıyıq, Sürtkəc, Sürtkü, Süngər, Sandıq, Salahlı, Sancaq, Saplaq, Sar, Səbəyəl, Süst, Sübh, Süngü, Sayğı, Sayqak, Sayğac, Siyah, Sinir, Sirop, Setar, Stəkan, Sis, Silah, Suiti, Susuz, Sucuq, Soğan, Sətir, Sətin, Səthi, Sənəd, Sərhəng, Səhəng, Simnar, Sinab, Sibir, Sərdar, Sultan Səncər, Səfalət, Səyahət, Səhhət, Siyəzən, Sığın, Sağlam, Songül, Sağlıq, Saf, Saflıq, Saplaq, Sami, Sar, Saziş, Süni, Sənaye, Sazlı-sözlü, Söz, Sözlü, Söz-göz-dirən, Sözbaz, Sədaqətli, Sədalı, Səxavətli, Sadiq Oğlan, Sadiq Dost, Sona, Saya, Səba, Süpürgə, Silsilə, Siyirt-mə, Sürmə, Sillə, Süzmə, Sürvə, Sədəqə, Səmərə, Saxa, Saxta, Səna, Sıra, Səbzə, Sazəndə, Sadə, Sahə, Səhnə, Soya, Səllimi,

Sarışın Qız,Sucaq,Soğanaq,Sağanaq,Sınıf,Soyuq,Sayıq,Sığır-
çın,Sarıkök...

Qarabağ atı Qızıl Oğlan II (Sal-Sal nəslinin davamçısı)

Milli geyimli süvari Qarabağ atı ilə

Kişmiş ləqəbli Qarabağ atı.Rekordçu və bir çox yarışların qalibi

Türkmen Axaltəkə atları

1956-cı ildə kraliça Yelizavetaya hədiyyə edilmiş
“Zaman” adlı Qarabağ atı

“London” adlı Qarabağ atı

“Samur” adlı Qarabağ atı

“Xan” adlı Qarabağ atının portreti. Rəssam N.E.Sverçkov

Qarabağ atı Savalan

X.Mirzəyev.Qarabağ atı Qar-Qar

X.Mirzəyev.Qarabağ atı Sarvan

EPILOQ

Qədim bir türk daş kitabəsində yazılır “özünə qayıt Türk oğlu,sən özünə qayıdanda böyük olursan”.Türklər hər cəhətcə özünə dönməlidir.Əzəlinə qayıtmalıdır.Yenə də qədim türk deyimində əzəlimiz bu cür ifadə olunur – “Türk yerə atla enmişdir”,”Çətini Türk ata minincədi” - görəsən nə qədər atalar sözləri,daş sətirlər var Türkün simasını,ruhunu ifadə edən? ”Sənə qardaş derəm,qardaşımdan yey” – ata qardaş deyib ailəsinin bir üzvünə çevirən Türkün ata qarşı olan bu qədər məhəbbəti heç nədənmi yaranmışdır,yoxsa bu sevgi onun taleyinə yazılmışdır?Hər – halda Türk və at ayrılmaz bir anlayış yaratmışdır.Məhz bu anlayış genlər şəklində,qan yaddaşımızda,hər birimizin ruhunda və vücudunda yaşayır. Çünki babalarımız Atropat da,Babək də,Şəmsəddin Eldəgəz də,Şah İsmayıl Xətai də,Pənahəli xan da bu atların belində vətənimizi,torpaqlarımızı qorumuş,Türk oğlunun və onun alovlu,odlu atının möhtəşəmliyini göstərmişlər.Bu gün dünya atçılığına nəzər salsanız görərsiniz ki,bütün at cinslərinin və populyasiyalarının əsasında türk at cinsləri durur.Bir çox həqiqətlər müxtəlif qara qüvvələr tərəfindən təhrif edilərək dünyaya çatdırılmış və ya tamamilə silinmişdir.Bu gün bir çox ippoloqlar öz kitablarında dünya təmizqanlı ingilis atçılığında məşhur olan və bu cinsin əcdadlarından sayılan Bayerley Turku Türk atı kimi deyil ərəb atı kimi qələmə verirlər.Məlumdur ki,o,Vyana şəhərinin ələ keçirilməsi nəticəsində Bayerley soyadlı bir zabitin əlinə keçmişdir.Məhz niyə ona Bayerley Arabian deyil Bayerley Turk adı verilmişdir?Təbii ki,bu at Türk at cinslərindən biri (müləhizmə görə ya Anadolu yarımqanlı atı,ya da axaltəkə olub) olub.

Sovetlər dönəmində və ondan əvvəl Çar Rusiyası dövründə də Qarabağ atı,bütün Azərbaycan cinsləri ya ərəb atının törəməsi,ya da monqol atlarının nəslə kimi qələmə verilib.Bütün bunlar genlərimizi,gen yaddaşımızı silmək üçün

bir vasitə olub.Hal-hazırda da bir sıra yadellilər düşmənçilik mövqeyindən çıxış edərək istər elmi ədəbiyyatda,istər kütləvi informasiya vasitələrində Qarabağ atlarını da öz siyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün informasiya müharibəsində bir vasitə kimi istifadə edirlər.Bir xalqın,bir millətin maddi və mənəvi dəyərlərini oğurlamaq mümkündür,lakin,bu dəyərləri özünükü etmək mümkün deyil.Çünki hər millətin və xalqın dəyərləri onun və yalnız onun simasıdır.O simanı oğurlamaq isə yalnız simasızların atdığı ağılsız addım ola bilər.Bu,təbiətin ahəngini pozmaq deməkdir və uğur gətirə bilməz.Azərbaycan mətbəxini,musiqisini,tarixini,kültürünü və nəhayət ki, genefondu öz adlarına çıxmaq istəyən qərəzli qüvvələr bilməlidir ki, tarixi yozmaq olar,amma,onu pozmaq mümkün deyil.Qarabağ atları da Azərbaycan tarixinin və ümumilikdə türk tarixinin yaratdığı canlı əsərdir.Onu qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək gərəkdir.Onun belində çox igidlərimiz vətən torpaqlarını qoruyub.Vaxtilə Qarabağımıza dünyada ad qazandırmış Qarabağ atlarını qorumaq və təbliğ etmək nəinki atçıların,hətta,hər bir Azərbaycanlının mənəvi borcudur. Qarabağ torpağı türk dünyasında öz gözəlliyi və özəlliyi ilə seçilən bir diyar olub.Peçeneq qarabaylarının,kəngərlərin,qar-qarların,sakların ulu torpaqları olan bu diyarda bunlardan çox-çox əvvəllər də onların ulu babalarının birinci gəlişi olan şumer türk kökü dərinə işləmişdir.Bu kökləri biz Qarabağ atlarının şux duruşunda,odlu baxışlarında,gurultulu kişnərtisində görürük və qanımız qaynayır bu anda.Xalqımız qədər mehriban,xalqımız qədər duyğusal atlardır Qarabağ atları.Ola bilsin ki,Qarabağ atı bu günkü dünyanın iqtisadi mənzərəsi fonunda ingilis,ərəb,trakenen,holştin və s. cinslərin kölgəsində görünməz olur,az əhəmiyyətli gəlir bizlərə,lakin,onu bilmək lazımdır ki,xalqının və torpağının yetişdirdiyi hər hansı bir nemət ən azı səni ifadə edən mənəvi elementdir.Onu qorumaq öz namusunu,xalqının şərəfini,millətinin tarixini qorumaq deməkdir...

Terminlər (izahlı) lüğəti

1.Ayğır – 3 yaşa çatmış erkək at.Cinsi yetişkənlik səviyyəsində olmaqla nəsil artırmaq üçün yararlı sayılır.

2.Axta – erkək cinsiyyət üzvü olan xayaları çıxarılmış erkək at.Cinsi fəaliyyətin tam və ya qismən itməsinə səbəb olur.

3.Axtalama – erkək atın xayalarının cərrahiyyə yolu ilə xayalıqdan çıxarılması.Atın həvəsəgəlmə,nəsilartırma və s. funksiyalarının qarşısını almaq üçün tətbiq edilir.

4.Cidov (süysün) – atın boynu ilə bel zolağının birləşdiyi yerdə donqar hissə.Kürək sümüklərinin birləşdiyi yer.

5.Cidov hündürlüyü – yerdən cidov nahiyəsinin ən yüksək nöqtəsinə qədər olan məsafə.Atın boyunu müəyyən edir.

6.Cins - Hər-hansı bir ev heyvanı növü daxilindəki fərdlərin insan tərəfindən,qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun seçilərək və müəyyən qanqarışma dərəcələrini nəzərə alaraq çarpazlaşdırılması nəticəsində meydana gələn fərdlər qrupu.Cins daxilində olan fərdlər oxşar cəhətlərə malikdirlər və digər cinslərin fərdləri ilə sərbəst çarpazlaşa bilirlər.

7.Day (Ürgə) – 1 yaşından 3 yaşa kimi olan atlara deyilir.

8.Dayça – 6 aylıqdan 1 ilə kimi yaşı olan cavan erkək və diş atlara deyilir.

9.Don (köynək) – Atın tük örtüyünün ümumi rəng effektini müəyyən edən anlayış.Dərinin rəngi fonunda örtük tükələrinin ümumi rəng effekti ilə atın müəyyən hissələrinin (ayaqlar,yal-quyruq və s.) rəng effektinin birliyi şəklində anlaşılır.

10.Dördnala – Atın ən sürətli yerışı.Arxa sol ayaqdan başlayan bu yeriş bir neçə tempdən sonra qabaq sağ ayaqla başa

çatır. Bundan sonra havada “asılan” at hərəkəti yenidən arxa sol ayaqla davam edir. Səli yellədici hərəkət olduğundan minici üçün rahatdır.

11. Hədban - ərəb at cinsi daxilində mövcud olan əsas tiplərdən biri. Yüksək bədən ölçülərinə və yüksək iş qabiliyyətinə malik olurlar.

12. Hibrid – Bir növün fərdlərinin digər növün fərdləri ilə çarpazlaşması nəticəsində meydana gələn, yeni əlamətlərə malik fərdlər qrupu.

13. İncik – atın ön ətraflarında diz oynağı ilə buxovluq oynağı arasında olan nahiyə. Çoxsaylı vətərlərlə əhatə olunub. Atın hərəkət etməsində mühüm rol oynayır.

14. İncik çevrəsi – incik nahiyəsinin orta səviyyəsində çevrəsi. Atın sümüklülük indeksini müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

15. Katafrakt – Antik dövrlərdə meydana çıxmış ağır döyüşçü libası. Əsasən metal hissələrdən və lövhələrdən ibarət ağır dəbilqə. Düşmənin ox, qılınc, nizə zərbəsindən qorunmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. Həm döyüşçülərdə, həm də atlarda qoruyucu kimi istifadə edilirdi. Orta əsrlərdə öz əhəmiyyətini müəyyən qədər itirmişdi və yerini yüngül döyüşçü geyimlərinə vermişdi.

16. Kurqan – qəbir forması. Adətən dərin və geniş olmaqla kənarları və üstü taxta, daş materiallarla bağlanaraq üzəri torpaq ilə örtülürdü.

17. Küheylan - ərəb at cinsi daxilində mövcud olan əsas tiplərdən biri. Yaxşı bədən ölçülərinə, yaxşı iş qabiliyyətinə və gözəl görünüşə malik olurlar.

18.Madyan - əsasən cinsi yetkinliyə çatmış dişi atlara deyilir.

19. Mələz – Eyni ev heyvanı növünə aid olan bir cinsin fərdlərinin digər cinsin fərdləri ilə çarpazlaşdırılması nəticəsində meydana gələn fərd.

20. Populyasiya – Hər-hansı bir ev heyvanı cinsi daxilində həmin cinsin digər fərdlərindən təcrid olunmuş, fərqli mühitdə və fərqli amillərin təsiri ilə formalaşmış fərdlər qrupu.

21. Poni – Alçaqboylu at cinsi qrupu. Bir sıra qərb ölkələrində boyu 145 sm-ə qədər olan atları poni adlandırırlar. Ən kiçik poni cidovda hündürlüyü 40 sm-ə qədər olan falabella cinsidir. Şetlend (Şotland) ponisi bütün dünyada yayılmışdır və uşaqlar üçün əyləncə, idman obyektidir. Monqol, Xəzər və Anadolu poniləri də var.

22. Qatır – Erkək eşşəklə madyanın çarpazlaşması nəticəsində meydana gələn hibrid növ. Hər iki valideyin formasının əlamətlərini özündə birləşdirir.

23. Qulun – doğulduğu andan 6 aylığına kimi yaşı olan erkək və dişi atlara deyilir.

24. Seleksiya – İnsan tərəfindən ev heyvanı növləri daxilindəki fərdlərin seçilərək taylaşdırılması və çarpazlaşdırılması. Süni seçmə.

25.Seyhun (Seyhan,Ceyhan,Ceyhun) – Amudərya çayı

26. Siqləvi - ərəb at cinsi daxilində mövcud olan əsas tiplərdən biri. Nisbətən kiçik boya, orta iş qabiliyyətinə və çox gözəl görünüşə malik olurlar.

27. Xayalar – kişi cinsiyyət hüceyrələri olan spermanın toplandığı xarici sekresiya vəziləri. Xayalıqda yerləşir.

28. Xayalıq – erkək heyvanda və insanda kişi cinsiyyət orqanı.Xayaları xarici təsirlərdən qorumaqla onların düzgün fəaliyyətinə kömək edir.

29. Yorğa – Atın yerişi.At qaçarkən sağ tərəfdəki ayaqlarını bir-birinə paralel olaraq eyni zamanda irəli atdıqdan sonra eyni hərəkəti sol tərəfdəki ayaqlarla təkrarlayır.Bu zaman şaquli təkənlərin amplitudası zəif olduğundan minicini narahat etmir.

30. Yorta – Atın yerişi.At qaçarkən eyni anda qabaq sağ ayaqla arxa sol ayaq paralel olaraq irəli,qabaq sol ayaqla arxa sağ ayaq isə paralel olaraq geriyə yönəlir.Bu yerişin hərəkət mexanizmi çox mürəkkəbdir və bir neçə tempdən ibarətdir.Bir çox mədəni zavod cinsləri yorta yerişli olur.Yüksək amplituda malik olan təkənlər minicini narahat edir.

31.Əl darağı çevrəsi – bax “incik çevrəsi”

32.Əl darağı – bax “incik”

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Qaynaqlar

1. Qarabağ Atlarının Dövlət Damazlıq Kitabı.I Cild,Bakı,Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı,1981
2. Qarabağ atlarının Dövlət Damazlıq Kitabı.II Cild,Bakı,"Oskar" NPM,2006
3. Səttarzadə R.X. "Qarabağ atı",Bakı,"Azərnəşr",1975
4. Rəcəbli X.Ə.,Səfərov N.M. "Dilbaz atı",Bakı,"Elephant Polygraphy",2003
5. Səttarzadə R.X.,Həsənov S.O. "Azərbaycan atları",Bakı,"Azərnəşr",1974
6. Səttarzadə R.X. "Azərbaycan atçılığı",Bakı,"Azərnəşr",1960
7. "Qarabağnamələr",Bakı,"Yazıçı",1989
8. "Qarabağnamələr",Bakı,"Şərq-Qərb",2006
9. Урусов С.П. "Книга о лошади",Санкт-Петербург,"Деятель",1911
10. Буденный М.С. "Книга о лошади",Москва,1952
11. Verdiyev Z.Q. "Atçılıq",Bakı,"Azərnəşr",1952
12. Verdiyev Z.Q. "Azərbaycan SSRİ-nin at cinsləri və onların yaxşılaşdırılması",Bakı,"Azərnəşr",1953
13. Məmmədyarov M.Q. "Atların mədəni ilxı şəraitində saxlanması",Bakı,"Azərnəşr",1954

14. Məmmədyarov M.N. "Atçılıq qabaqcılları", Bakı, "Azərnəşr", 1954
15. Nadir R., Bəxtiyar V. "At haqqında", Bakı, "Adiloğlu", 2002
16. Məmmədli A. "Ermənilərin gerçək tarixi", Bakı, 2000
17. Hacıyeva Z. "Qarabağ xanlığı: sosial – iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu", dissertasiya, Bakı, Az.MEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2005
18. "Azərbaycan arxeologiyası – daş dövrü", Az.MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı, "Şərq-Qərb", 2008
19. Qumilyov L.N. "Qədim türklər", Bakı, "Gənclik", 1993
20. Fazili A. "Atropatena", Bakı, AMEA Tarix institutu, 1992
21. Əliyev İ. "Tarixi Azərbaycan ərazisində qədim dövlət – Midiya", Bakı, 1965
22. Əliyev İ. "Midiya tarixi", Bakı, 1960
23. Dyakonov İ.M. "Midiya tarixi", Moskva-Leninqrad, 1956
24. Qaşqay S. "Manna dövləti", Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993
25. Yusifov Y. "Qədim Şərq tarixi", Bakı, "Şərq-Qərb", 2007
26. Bünyadov Z., Yusifov Y. "Azərbaycan tarixi", Bakı, "Çıraq", 2007
27. Bünyadov Z. "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə", Bakı, "Şərq-Qərb", 2007

28. Qeybullayev Q. "Qarabağ: etnik və siyasi tarixinə dair", Bakı,1990
29. Cəbiyev R. "Erkən türklər,yaxud Şumer kilidinə türk açarı",Bakı,"Nərgiz",2011
30. Çingizoğlu Ə. "Cavanşir-Dizaq mahalı", Bakı, "Mürtəcim",2012
31. Çingizoğlu Ə. Qacar M. "Qarabağ xanlığı",Bakı, "Mürtəcim",2011
32. Hacıyev Q. "Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti",Bakı,"Təhsil",2010
33. Bünyadova Ş. "Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti (XII-XVI əsrlər)",Bakı,AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,2007
34. Tuncay B. "Sakların tarixi,dili və ədəbiyyatı",Bakı, "Apostrof",2009
35. "Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti",Bakı,"Şərq-Qərb",2005
36. "Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət",Bakı,"Şərq-Qərb",2007
37. "Qabusnamə" (Qabus ibn Vəşmgir,1082-83-cü illər), Bakı,2006
38. Əsgərov A.Ə.,Əliyev M.M.,Tağıyev A.Ə. "Kənd təsərrüfatı heyvanlarının xüsusi gigiyenası",Bakı,"Maarif",1992
39. Behbudov H.Ə. "Azərbaycanın yemçilik təsərrüfatı", Bakı,Azərənşir,1991

40. Cəfərov M.İ., Babayev A.H., İbrahimov Z.A. “Azərbaycanın təbii sərvətləri və onlardan səmərəli istifadə”, Bakı, ”QAPP-Poliqraf”, 2005
41. Балакшин О.А. ”Арабская лошадь в СССР”, Moskva, ”Колос”, 1975
42. Gülec E. ”Türk at ırkları”, Ankara, 2005
43. Ali Abbas Çınar ”Türklerde at ve atçılık”, Ankara, 1993
44. Toğan Zeki Velidi A. ”Ümumi Türk tarixinə giriş”, 1981, I cild
45. Toyğar K., Berkok N. ”Türk dünyası yeteneklerine giriş”, 1997
46. Sümer F. ”Türklerde atçılıkve binicilik”, İstanbul, 1984
47. Şengül F. “Homerosa göre kimmer kavim adı etimolojisi”, Karadeniz Araştırmaları, 2008
48. ”Türklerde binicilik ve baytarlık”
49. F.Tesio “Yarış atı ve yetiştiriciliği üzerine görüşler ve araştırmalar”, İstanbul, Türkiye Jokey Kulübü, 2003
50. Böyük Sovet Ensiklopediyası, Moskva, 1949
51. ”Atalar sözü-Ağlın gözü”, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976
52. ”Koroğlu” dastanı
53. ”Dədə Qorqud” dastanı
54. Tanrıverdi Ə. “Dədə Qorqud dastanında at kultu”, Bakı, 2012

55. Vəliyev İ. “Şərur və Kür sözlərinin kökləri”, “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 2010
56. Əfəndiyev İ. , “Dağlar arxasında üç dost” romanı, “Seçilmiş əsərləri” III cild, Bakı, “Yazıçı”, 1984
57. Зубарев Д. ”Карабахская провинция /обозрение Российских владений за Кавказом, в статическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях”, 1836
58. Qarabağlı A. ”Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri”, Bakı, “Mürtəcim”, 2008
59. Нечипоренко Г. ”Драгоценная порода”, журнал ”Коневодство и конный спорт”, Москва, ”Колос”, 1956
60. Бочкарев К.П. ”Современная карабахская лошадь”, журнал “Коневодство”, Москва, ”Колос”, 1950
61. Вердиев З.К. ”К вопросу о выносливости и работаспособности азербайджанской лошади”, журнал “Коневодство”, Москва, ”Колос”, 1951
62. Гасанов С.О. ”Восстановление карабахской породы лошадей в Азербайджане”, журнал “Коневодство”, Москва, ”Колос”, 1952
63. Гамиз-заде “Наши задачи в развитии коневодство”, журнал “Коневодство”, Москва, ”Колос”, 1952
64. Свечин К.В., Бобылев И.Ф., Гопка Б.М. ”Коневодство”, Москва, ”Колос”, 1975
65. Витт В.О. ”Из истории русского коннозаводства”, Москва, 1952

66. Витт В.О. "Конские породы Средней Азии", "Сельхозгиз",1937
67. Гуви М. Олдфилд,(перевод: Л.А.Игоревский),"Лошадь в мифах и легендах",Москва,"Центрполиграф",2007
68. Залетаев В.С. "Жизнь в пустыне",Москва, "Мысль", 1976
69. А.Хазанов "Пешие и конные",журнал "Вокруг Света",1977
70. Ковалевская В.Б. "Конь и всадник – пути и судьбы",издательство "Наука",1977
71. Волкова С. ,"По следам Карабахской лошади",журнал "Золотой Мустанг",1998
72. Михеева Е. ,"Путешествие по Донским степям",журнал "Гиппомания",2007
73. Волкова Е. ,"Карабахские лошади",журнал "Конный Мир",2000
74. Волкова Е. "Ахалтекинцы",журнал "Конный Мир",2000
75. Güleç E. "Türk at ırkları",Ankara,Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği,2005 //http://anadoluatciligi.com
76. Erk N. "Kitab Əl-Hayl Vəl-Baytara",A.U.Veteriner Fakültesi Veteriner tarihi ve Deontoloji Kürsüsü, //http://dergiler.ankara.edu.tr
77. "Tarihde İlk Türkler" – Prof. Dr. Reha Oğuz Türkkın, //http://youtube.com

78. “Şumerler türktür işte kanıtı” – Prof. Dr. Reha Oğuz Türkkan, //http:// youtube.com
79. “Alp Er Tunga destanı”, //http:// yeniergenekon.com
80. “Ergenekon destanı” ,//http:// yeniergenekon.com
81. “Культь животных у Башкир” – Илимбетова Азалия Фаттаховна, автореферат, //http:// dissercat.ru
82. “Донская порода лошадей”, //http:// kzv.su
83. “Лошади в культуре индейцев”, //http:// westernhorse.ru
84. “Скифское войско” - Тороп С.О. ,//http:// bizslovo.org
85. “Алтайцы” ,//http:// eurasica.ru
86. “Карабахская лошадь” ,//http:// k4500.com
- 87.”Донская порода в опасности” ,//http://equestrian.ru
- 88.“1864-Путешествие Василия Верещагина”, издательство Ставропольского Государственного Университета, 2007 ,//http:// altstav.ru
89. “Карабахская лошадь ” ,//http:// mapyourinfo.com
90. “Hunlar”,//http:// wikipedia.com
91. “Pazırık kurqanı” ,//http:// wikipedia.com
92. “Massagetlər” ,//http:// wikipedia.com
93. “Pazırık kurganı” ,//http:// bilinmeyenturktarihi.com
- 94.”Pazırık kurganı”,//http://
tarihturklerdebaslar.wordpress.com

95. “Sümerler kimdir” ,//http:// bilinmeyenturktarihi.com
96. “Saka İskit İmparatorluğu” ,//http:// fotogezgin.com
97. “Kimmerler” ,//http:// turkbilimi.com
98. “Sümerler türktür ve tarihte türklerle başlar” ,//http:// bilinmeyenturktarihi.com
99. “Sümerler,yaradılış destanı ve adların izleri” ,//http:// bilinmeyenturktarihi.com

Fotoşəkillərin və rəsm işlərinin bəziləri internet saytlarından götürülmüşdür:

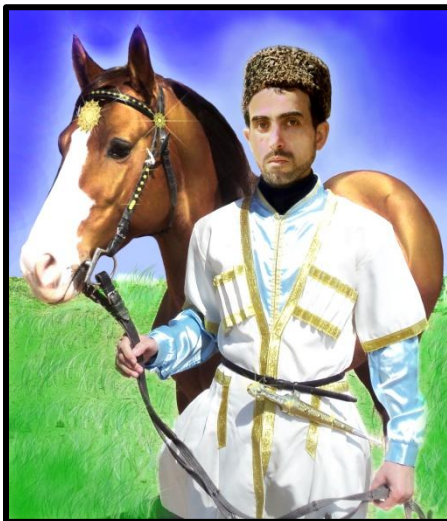
www.ossnet.info ; www.karabagh.de ; www.wikipedia.com ;
www.animalist.ru ; www.gunayequstrian.com ; www.animal-photography.com;
www.donchak.ru;www.saaysd.com
;www.shusha.az ;www.anadoludestani.com ;

Ramal Nadir (Nadir Ramil Qədir oğlu) 12 avqust 1975-ci il Şamaxı rayonu Avaxıl kəndində anadan olmuşdur.

Atçılığı elmi və praktik baxımdan mənimsəmiş və bu işlə peşəkar səviyyədə məşğul olmuşdur.

Bakı Dövlət Sirkində atsürmə kursu keçmişdir. Bakı Dövlət Cıdır Meydanında peşəkar jokeylik fəaliyyətinə başlamış, sonralar isə fəaliyyətinə

Azərbaycan Atçılıq (Jokey) Klubunda (İndiki Binə Atçılıq Mərkəzi) davam etmişdir.”Günay” Atçılıq İdman Klubunda, ”NB” Atçılıq Klubunda çalışmış, bir sıra özəl atçılıq təsərrüfatlarında məşqçi və jokey işləmişdir. Qarabağ atlarının cıdır yarışlarında bir sıra qələbələr qazanmış və mükafat yerləri tutmuşdur. 2004-cü ildə Rusiya Federasiyasında Moskva şəhərində keçirilmiş Axaltəkə atlarının Dünya Çempionatında (“Nebesny arqamak- IV”) Azərbaycan komandasının tərkibində jokey və mehtər kimi iştirak edərək komandanın qələbə qazanmasında əvəzsiz rolu olmuşdur. Atçılıqla bağlı fərdi layihələrin müəllifidir. Atçılıq sahəsində Türkiyə Cümhuriyyətində öz təşəbbüsü ilə təcrübə keçmişdir. Atçılıqla yanaşı aqrar elm, təbiətşünaslıq, xalq təbabəti, kulinariya, ədəbiyyat, təsviri sənət, dizayn, bədii-tətbiqi və s. sənətlərlə məşğul olur.

2010-cu ildə keçirilmiş və Azərbaycan Dövlət Sərhəd Xidmətinin yubileyinə həsr edilmiş bədii yaradıcılıq müsabiqəsində ədəbiyyat üzrə mükafatçı olmuşdur. Atla bağlı “At haqqında” kitabının həmmüəllifi, “Mən sərhədçiyəm”

hekayəsinin, "Qarabağ atı", "Atıma nekroloq", "Qaçqın atlar" şerlərinin müəllifidir.

Ramal Nadir (Nadir Ramil) atçılıqla maraqlanan və məşğul olmaq istəyən şəxslərin suallarına cavab verir.

Müəlliflə əlaqə:

turk.cowboy@mail.ru

// <http://facebook.com> (Ramal Nadir)